

81
С 94
К 23-93

Р. СЫЗДЫҚОВА
М. ҚОЙГЕЛДИЕВ

Л 2006
9088к

ҚАДЫРҒАЛИ БИ
ҚОСЫМҒА

ЖӘНЕ ОНЫҢ

ЖЫЛНАМАЛАР
ЖИНАҒЫ

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕК-
ТЕРДІҢ МОЛДЫҒЫ ЖАҒЫНАН «ЖЫЛ-
НАМАЛАР ЖИНАҒЫНА» ИЫҚТАСАР
ЕШТЕҢЕНІН ЖОҚТЫҒЫ КҮМӘНСІЗ.
Шоқан

THERE IS NO DOUBT THAT IN THE
EXISTING INFORMATION ABOUT
THE KAZAKHS THE VERY FIRST
PLACE BELONGS TO «THE COL-
LECTION OF CHRONICLES».

Tchokan Valikhanov

NUL DOUTE DUE LE «RECUEIL DES
CHRONIQUES» TIENS LA PREMIERE
PLACE EN MATIERE D'INFORMA-
TIONS SUR LES KAZAKHS.

Tchokan Valikhanov

НЕТ СОМНЕНИЯ, ЧТО В ОТНОШЕНИИ
СВЕДЕНИЙ О КАЗАХАХ САМОЕ ПЕР-
ВОЕ МЕСТО ЗАНИМАЕТ «СБОРНИК
ЛЕТОПИСЕЙ».

Чокан.

HINSICHTLICH DER ANGABEN ÜBER
 DIE KASACHEN NIMMT DIE ANNA-
 LENSAMMLUNG OHNE ZWEIFEL DIE
 ERSTE STELLE EIN.

Tchokan Valichanov

قازاق تاريخينا قاقستي دوره كته ري
 جاعنان، مؤزسن، وڭ بئرنشني
 ورسن بولنامالار ميناعنا و تان.
 ش. ق. اليحانوف

Р.СЫЗДЫҚОВА
М.ҚОЙГЕЛДИЕВ

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΝ

Р.СЫЗДЫҚОВА
М.ҚОЙГЕЛДИЕВ

**ҚАТЫРҒАЛИ БИ
ҚОСЫМУЛЫ**

ЖӘНЕ ОНЫҢ
ЖЫЛНАМАЛАР
ЖИНАҒЫ

АЛМАТЫ
«ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТИ»
1991

ББК 81
С 94 ✓

ҚАЗАҚ КСР ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ МИНИСТРЛІГІ

Редакторы **Т. Нүсіпбаев**

Сыздықова Р., Қойгелдиев М.

С 94 Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы.— Алматы: «Қазақ университеті», 1991.—272 бет.

ISBN 5-7090-0064-7

Еңбек ортағасырлық түркі жазба мәдениеті үлгілерінің санына жатады. Әсіресе, ортағасырлық қазақ тарихы мен тілін зерттеуде оның алатын орны ерекше.

Туынды жоғары оқу орындарының студенттеріне, мамандарға, аспиранттарға, сондай-ақ көпшілік оқырманға арналады.

С $\frac{460200000-01}{416(05)-91}$ 1—91

ББК 81

ISBN 5-7090-0064-7

(С) Сыздықова Р., Қойгелдиев М., 1991

ҚАДІРЛІ ОҚЫРМАН!

«Қазақ университеті» баспасының төлбасы туындысы «Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы» талғампаз оқырман қауымға жол тартты. «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» дейді дана халқымыз. Барды бағалау, қолдағы асылды жоғалтып алмау ең абыройлы міндет деп санасақ, аталмыш туынды — сол асылдың көзі, алтынның сынығы.

Бабалар қолымен жазылған кітапты парақтағанда, сан ғасыр бұрынғы олардың сөзі тілге үйірілгенде, ой толғамдары жасындай боп санаға сіңгенде, кітаптың әр бетінен төгілген ой маржандарын көргенде, Ғарих қойнауындағы адам даналығына қайран қалып, тәнті боласың.

Аталған жинақтан соң баспадан іле-шала жарық көретін «Көне мәдениет жазбалары» атты тарихи, мәдени мұралармен, «Қазақ қалай аштыққа ұшырады» атты нәубет жылдарының ақиқатымен, «Құм басқан қала» атты ғасырлар тереңінен сыр тартқан ғылыми тұжырымдармен, тағы басқа кітаптармен оқырман сағыныса көрісіп, қуана қауышары хақ.

«Ең бірінші бақытым — Халқым менің, соған берем ойымның алтын кенін» дегендей, халық арасында әлі де сыры ақтарылмаған мұралар баршылық. Сондай қайнардың көзін ашу қадірлі оқырман сенің де қолыңда.

КІРІСПЕ

Қадырғали би Қосымұлының қаламынан туған «Жамият-тауарих» («Жылнамалар жинағы») атты еңбек ортағасырлық түркі жазба мәдениеті үлгілерінің санатына жатады. Әсіресе, ортағасырлық қазақ тарихы мен тілін зерттеуде оның алатын орны ерекше. Соған қарамастан соңғы жылдарға дейін бұл белгілі ескерткішті қазақ мәдениеті мен тарихына байланысты арнайы зерттеу, сондай-ақ еңбектің өзін қалың оқырман қауымының қолына беру жұмысы назардан тыс қалып келді. Оқырманға ұсынылып отырған еңбек осы бағытта жасалынған әрекеттердің бірі.

Кітап төрт бөлімнен тұрады. Оның бірінші және екінші бөлімдерінде «Жамият-тауарихтың» авторы туралы түсінік, еңбектің өмірге келген ортасы, фактілік материалдарының деректік мәні, сондай-ақ ортағасырлық жазба ескерткіші ретінде тілі жан-жақты талданады. Кітаптың үшінші бөлімінде ескерткіштің бізге мәлім тізімдері негізінде даярланған авторлық тексі берілген. Ал соңғы, төртінші бөлімінде Қадырғали бидің кітап басында берген орыс патшасы Б. Ф. Годуновқа арнауы және еңбектің дербес бөлігі, яғни ортағасырлық қазақ тарихына тікелей қатысы бар тоғыз дастанының бүгінгі қазақ тіліне аудармасы берілген.

Қадырғали би Қосымұлының еңбегі бізге толық емес екі тізім және татар ғалымы Ә. Рахим тауып жариялаған үзінді түрінде жеткен. Біз еңбегімізді даярлау барысында қазіргі уақытта Ленинград университеті ғылыми кітапханасының Шығыс бөлімінде сақтаулы тізімі

(оны профессор М. Усмановтың ізімен шартты түрде А литерімен белгіледік) мен Қазан университеті ғылыми кітапханасының Шығыс бөліміндегі тізімі (оны В литерімен белгіледік) екеуін де негізге алдық. Бұл екі тізім де толық емес, дегенмен бірін-бірі толықтырып отырады.

Еңбектің тексі толық бүгінгі қазақ тіліне аударылған жоқ. Соған қарамастан оның кітапта берілген түпнұсқасымен танысып, сол арқылы қадірменді оқырман ортағасырлық қазақ жазба мәдениетінен біршама түсінік ала алады деп сенеміз.

Авторлар.

Редакциядан:

Текст ішіндегі қысқарған сөздердің тізімі:

ж. — жыл, жылы, жылдың т.с.с.

ғ. — ғасыр, ғасырдың, ғасырда т.с.с.

акад.— академик

проф.— профессор

БІРІНШІ ТАРАУ
**«ЖАМИАТ-ТАУАРИХ»—
МӘДЕНИЕТ ЕСКЕРТКІШІ ЖӘНЕ
ТАРИХИ ДЕРЕК**

**Қосымұлы Қадырғали би еңбегінің
зерттелуі туралы**

Он жетінші ғасырдың алғашқы жылдары жазылған (1602 ж. аяқталған) Қадырғали бидің тарихи еңбегінің ғалымдар назарына ілінуі ХІХ ғ. өмір сүрген татар ғалымы Ибрагим Халфиннің есімімен тығыз байланысты. Ол бұл еңбектің бір көшірмесін 1819 жылы Қазан университетінің кітапханасына тапсырған¹. Академик Ә. Марғұланның пікірі бойынша И. Халфин Қадырғали би еңбегін, «жақсылап оқып шығып, Абылғазының шежіресімен салыстырып шығады, сол кітаптың мазмұнымен және Абылғазыны пайдаланып, «Ақуал Чингизхан уа Ақсақ Темір» деген кітабын жазады»².

Қадырғали шығармасымен Россияда алғаш танысқан ғалымдардың бірі — шығыстанушы академик Х. Д. Френ. Ол шығарманың Тәуекел ханның немере інісі Қасымов хандығының ханы Онданұлы Оразмұхаммедтің сандығында сақталған Қосымұлының өз қолымен жазған түпнұсқасымен таныс болған. Х. Д. Френ Ибрагим Халфинге Абылғазы еңбегін осы нұсқамен салыстырып оқуға кеңес берген³.

Ғалымдар қауымын «Жылнамалар жинағымен»⁴ таныстыруда аса үлкен еңбек сіңірген — белгілі шығыс-

¹ Ибрагим Халфиннің қолжазбаны қайдан және кімнен алғаны белгісіз.

² Марғұлан Ә., Күміс сандық құпиясы.—«Қазақ әдебиеті», 1981, I қаңтар.

³ Сонда.

⁴ Бұдан былай Қадырғали би еңбегін осылай кең тараған атымен атауды тура көрдік.

танушы Илья Николаевич Березин. Ол «Жинақпен» Қазан университетінде жұмыс істеп жүрген кезінде танысқан. Ғалым «Москвитянин» журналында алдымен шығарма туралы хабарлама беріп¹, кейіннен оның сол кездегі жалғыз көшірмесін Қазанда өзі шығаратын көпсериялы «Библиотека восточных историков» басылымының 1854 жылғы 2-томында басып шығарады².

И. Н. Березин журналдық мақаласында, кейіннен «Жинаққа» жазған алғысөзінде оған алғаш рет тарихи тұрғыдан талдау жасай келіп, ескерткіштің деректік мәнін жоғары бағалаған. Қолжазбаның аты берілген алғашқы беттерінің жоғалып кетуіне байланысты және оның басым бөлігінің белгілі Рашид ад-дин еңбегінің қысқартылған аудармалық нұсқасы екендігін негізге ала отырып, Березин Қадырғали би шығармасына «Джамият-тауарих» атын берген. И. Березин «Москвитянин» журналында Қадырғали би еңбегінен үзінді беріп, оны Н. И. Ильминскийдің аударғанын, ал жазған алғысөзінде кейінірек аударманы толық түрінде жариялайтындығын айтқан. Бірақ, өкінішке орай, осы уақытқа дейін ол аударманың тағдыры белгісіз болып келеді.

«Жинақ» деректерін өз еңбегінде алғаш рет кең пайдаланған тарихшы В. В. Вельяминов-Зернов болды. Ол өзінің «Исследование о Касимовских царях и царевичах» атты белгілі еңбегінде «Жинақтың» құнды жақтарын көрсетумен бірге, кемшіліктерін де сынға алған болатын. Сондай-ақ Вельяминов-Зернов Қадырғали би еңбегінің «Тарихи Рашиди» сияқты шығармалармен өзектес, сабақтас екендігін орынды айтқан³.

Қадырғали би шығармасын сақтап, оны танып-білуде туысқан татар халқының оқыған азаматтарының, ғалымдарының сіңірген еңбегі баға жеткісіз. 1922 жылы тіл маманы Әли Рахим (А. Ш. Абдрахимов) бұрынғы Қасым хандығымен тығыз байланыста болған Қазан молласы Г. Галеев-Барудидің Қазандағы Орталық Шығыс кітапханасына сыйлаған кітаптарының арасынан Қадырғали би еңбегінің жаңа, әрі сапалы көшірмесін табады. 1927 жылы жариялаған мақаласында ол екі көшірменің де

¹ Березин И. Н., Татарский летописец, современник Бориса Федоровича Годунова.—«Москвитянин», 1851, № 24, кн. 2. 543—554-б.

² Березин И. Н., Библиотека восточных историков т. II, ч. I. Сборник летописей, татарский текст, Казань, 1854.

³ Вельяминов-Зернов В. В., Исследование о Касимовских царях и царевичах. ч. 2, СПб., 1864, 130-б.

текстік сапасына археографиялық талдау жасаған¹. Сол жылы жазында Ә. Рахим Кшкары аталатын татар аулынан табылған татар жылнамаларының қолжазба жинағы арасынан Қадырғали би еңбегінің үзіндісін кездестіреді. Ол Хаджы-Гирей ханды хандыққа шақыру туралы дастан болатын. Сонымен Қадырғали шығармасы бізге толық емес екі көшірме және бір үзінді күйінде жетті.

Біз қарап отырған еңбекті дерек ретінде пайдаланған не болмаса оны тікелей талдауға арналған жұмыстар қатарына тарихшы М. Г. Сафарғалиев² пен тіл маманы Х. Хисматуллиннің³ еңбектері де жатады. Бірақ бұл екі автор да Қадырғали би шығармасын қарауда өз жұмыстарында кемшіліктерге орын берген. Мысалы, Х. Хисматуллин «Жинақ» авторының өз еңбегі туралы «Бұл нұсқаны фарсы тіліндегі Чингиз-наме кітабынан түркі тіліне аударды»⁴ дегеніне қарамастан, аударманы татаршаға, ал еңбекті үзілді-кесілді XVII ғ. бас кезіндегі татар мәдениетінің үлгісіне жатқызады⁵. Бұл позиция жалпы татар зерттеушілерінің басым көпшілігіне тән. Әрине, еңбектің татар қоғамында (алайда Қасымов хандығы туралы бұл тұжырымның өзі де біржақтылық болар еді) өмірге келгендіктен, оның белгілі дәрежеде сол қоғамға тәндігін жоққа шығаруға болмас, дегенмен автордың қазақ қоғамынан шыққандығын (оны автордың өзі де шығармасында айтады), ал шығармаға келсек, оның түпнұсқасымен жасалынған көшірмелерінде тілінің аз да болса өзгерістерге ұшырап, татаршаға жақындай түскендігін ұмытпау қажет-ақ.

Қадырғали би шығармасын зерттеп тануда татарстандық тарихшы М. А. Усмановтың еңбектерінің алатын орны ерекше⁶. Оның, әсіресе, 1972 жылы жарық көрген

---

¹ Рахим А., О новом списке татарского исторического сочинения XVII века — Вестник научного общества татароведения, Казань, 1927, № 7, 133—148-б.

² Сафарғалиев М. Г., Распад Золотой Орды, Саранск. 1960.

³ Хисматуллин Х., «Жәмигь-эт-тәварих»-ның татарча тәржемәсе.— Татар теле һәм әдәбияты, Казан, 1959, 309—317-б.

⁴ Березин И. Н., Библиотека восточных историков. т. II. ч., I, Сборник летописей., 170-б.

⁵ Хисматуллин Х., Аталған мақала. 308, 312-б.

⁶ Усманов М. А., Татарские исторические источники XVII—XVIII вв.: «Сборник летописей», «Дафтар-и Чингиз-наме», «Таварих-и Булгария», «Татарские шаджра». изд. Казанского университета.

монографиялық жұмысының «Жинақты» талдауға арналған көлемді тарауын жалпы бұл еңбекті және оның авторының өмірбаянын арнайы зерттеудегі алғашқы саликалы еңбек ретінде қарауға болады. Сонымен бірге М. А. Усманов жұмысында Қазақстан ғалымдары тарапына орынды айтылған сынмен қатар, жаңсақ пікір және тұжырымдардың да орын алғандығын атап айту қажет. Мысалы, М. Усманов сібірлік Қараша мен Қадырғали бидің бір кісі екендігі туралы өзінен бұрынғы авторлар толық дәлелдемеген тезисті негізге ала отырып, «Жинак» авторының қайсыбір пікірлерін ол өмір сүрген заман, қоғамдық қатынастар арнасында (контекстінде) емес, бүгінгі талап тұрғысынан қарайды. Сондай-ақ М. Усманов татар және қазақ сияқты ағайын халықтардың мәдениетін қарсы қою дұрыс еместігін орынды сынға ала отырып, өзінің де бұл принципке қайшы келер қателіктер жібергендігі түсініксіз-ақ.

Қадырғали би еңбегін қазақ топырағында ғылыми тұрғыдан зерттеу Ш. Уәлихановтан басталады. Ұлы ғалым «Жинақты» «Киргизское родословие» атты мақаласында, профессор И. Н. Березинге жазған хатында және басқа еңбектерінде кең пайдаланып, ол туралы өте маңызды ойлар түйген. Уәлиханов мұнымен шектелмей, Қадырғали би еңбегінің құндылығын терең түсіне отырып, оның қазақ тарихына тікелей қатысы бар тарауларын орыс тіліне сапалы түрде аударған¹.

Қадырғали би еңбегін XVII ғасырдан жеткен аса маңызды еңбек ретінде бағалап, Уәлиханов ол туралы «единственные памятники казахов»², «...которая замечательна уже тем, что написана киргиз-кайсаком»³— деген. Сондай-ақ еңбектің қазақ халқының қалыптасу процесін, оның тілін, қазақ сұлтандарының генеалогиясын зерттеуде алатын орнын Уәлиханов дәл әрі жоғары бағалаған.

Совет дәуірінде Қазақстан ғалымдарының Қадырғали би еңбегіне назар аударуы 50-жылдардан бері ғана Қазақ ССР-і тарихының 1957 жылғы басылымының

1972; Соныкі. «Великие ученые Средней Азии и Казахстана, XIII—XIX вв» (Алма-Ата, 1965) атты кітапқа рецензия — «Народы Азии и Африки», 1967, № 2. 204—207-б.

¹ В а л и х а н о в Ч. Ч., Извлечения из Собр. соч., т. I, Алма-Ата, 1961, 142—168-б.

² Сонда, 216-б.

³ Сонда, 210-б.

I томында «Жылнамалар жинағының» өмірге келуі және деректік мәні туралы түсінік беріліп, оның халқымыздың ортағасырлық мәдениетіне тікелей қатынасы бар құнды ескерткіш екендігі айтылған. Сонымен бірге тарау авторы шығарманы «тілі жағынан ерекше шежіре»¹ дей келіп, оны «ортаазиялық жазушылардың дәстүрлі шығармаларынан мүлдем өзгеше» қояды.

«Жинақтың» Қазақстанда зерттелуі академик Әлкей Марғұлан есімімен тығыз байланысты. Ш. Уәлиханов шығармаларына берілген түсініктемелерінде және басқа мақалаларында белгілі ғалым Қадырғали бидің өмірбаяны, шығарманың деректік негіздері мен мәні туралы, сондай-ақ оны зерттеп тануда негізге аларлық терең тұжырымдар жасаған. Мәселен, Марғұлан Қадырғали би шығармасына белгілі Рашид ад-дин туындысының аты берілуі оның деректік маңызын дұрыс бағалауға кедергі болып келгендігін орынды көрсетіп берді. Сонымен бірге Марғұлан Қадырғали би еңбегі мен өмірбаянын қарауда дәлелсіз ойларға да орын алдырған. Айталық, белгілі ғалымның сібірлік Қарашаның «Жинақ» авторы екендігіне дәлел боларлық нақты деректердің әзірге жоқтығына қарамастан, басқа авторлармен бірге оларды бір кісі санауы түсініксіз. Өкінішке орай, бұл дәлелсіз пікір «Жинақ» төңірегінде әңгіме еткен басқа да зерттеушілердің жұмыстарында әлі күнге өзгеріссіз беріліп жүр.

Қадырғали би еңбегіне ғылыми көпшіліктің назарын аударып, ол туралы 1964 жылы Москвада өткен XII халықаралық антропологтер мен этнографтардың конгресінде сөйлеген сөзінде, кейінірек жарық көрген көлемді еңбегінде мәнді де тың ойлар айтқан этнограф ғалым Э. А. Масанов болды. Масанов Россияда XVIII ғасырдың 40-жылдарында біз қарап отырған еңбектің аудармасы жасалғандығын, орыс ориенталистерінің бұл еңбекпен ерте кезден бері таныс болғандығы туралы қызғылықты фактілер келтірді².

1965 жылы жарық көрген «Великие ученые Средней Азии и Казахстана. VIII—XIX вв.» (Алма-Ата, 1965) атты жинақта оның авторларының бірі К. Жүнісбаев алғаш рет көпшілікке арналған Қадырғали бидің өмір-

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1957, I т., 232-б.

² Масанов Э. А., Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата, 1966, 24-б.

баяны және оның шығармасы туралы біршама толық түсінік беруді мақсат еткен. Жинақ шығарушыларының ізгі ниетін қолдай отырып, бірақ Қадырғали биге арналған очеркте елеулі кемшіліктерге орын берілгендігін де айтпасқа болмайды. Ол кемшіліктер туралы тарихшы М. Усмановтың кезінде орталық басылымда жарық көрген сын мақаласында¹ және монографиялық еңбегінде² айтылған сын пікірлердің басым бөлігінің дәлелді екендігін мойындау керек.

Қадырғали би еңбегін зерттеудегі 60-жылдардағы жасалынған ізденістердің нәтижесін «Қазақ ССР тарихы» жаңа басылымының 2-томынан анық байқауға болады. Мұнда Алтын Орда және оның орнында пайда болған мемлекеттік бірлестіктердегі саяси, әлеуметтік мәселелерді қарауда басқа Орта Азиялық деректермен қатар, Қадырғали би еңбегінің де тартылғанын көреміз³.

Сондай-ақ «Жинақ» деректерін белгілі бір мақсатта өз мақалаларында тарихшы В. П. Юдиннің т.б. пайдаланғанын⁴ айтып өту абзал.

Дегенмен Қосымұлы Қадырғали би еңбегін зерттеп, оқушы қауымға жеткізуде әлі де атқарылуға тиіс жұмыстар жеткілікті. Мысалы, әзірге бұл жұмыстың ортағасырлық Қазақстан тарихына байланысты деректік мәнін жан-жақты толық ашып бере алатын жұмыстың жоқтығы. Еңбекті толық қазақ тіліне аударып бастыру, сондай-ақ алдымен оны тарих факультеті студенттерінің қажетіне жарату атқарылуға тиіс маңызды іс болмақ.

---

¹ Усманов М., Рецензия на кн.: «Великие ученые Средней Азии и Казахстана..», 204—207-б.

² Усманов М., «Татарские исторические источники...», 33—96-б.

³ История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Алма-Ата, 1979, т. II. 186, 378—379, 185—186, 379.

⁴ «Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений)». Алма-Ата, 1969, 407—408-б.; Юдин В. П., Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...—«Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI—XVIII вв.» Алма-Ата, 1983; Сыздыкова Р., Қадырғали Жалаиридың «Жами ат-тауарих» атты шығармасының тіліндегі тұрақты тіркестер.—«Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер». Алматы, 1983; Язык «Жами ат-тауарих» Жалаири. «Наука», Алма-Ата, 1989; Қордабаев Т., Тарихи синтаксис мәселелері, Алматы, 1964; Қордабаев Т., Томанов М., Тарихи грамматика мәселелері, Алматы, 1975; Хисамиева З. А., Язык дастанов Кадырғали бека. Автореферат., Уфа, 1980.

Қадырғали би Қосымұлы және оның заманы

Нақты деректердің болмауы Қадырғали би өмірбаяны жайлы шындық деңгейіне жеткізілген жорамалдардың зерттеу еңбектерінде кең тарауына негіз болды. Солардың ең бастысы — Сібір жылнамалары бірауыздан әңгіме еткен Қарашы¹ мен «Джами ат-тауарих» («Сборник летописей» — «Жылнамалар жинағы») авторы Қадырғали бидің бір кісі екендігі туралы тұжырым.

«Жылнамалар жинағы» авторының өмір жолына алғаш көңіл аударған И. Н. Березин мен В. В. Вельяминов-Зернов бұл мәселе жайлы кесіп ештеме айтпаған. Татар ғалымы М. А. Усманов белгісіз себептермен И. Н. Березин Қараша мен Қадырғали биді бір кісі санады деген пікір айтады².

Мәселеге жақынырақ келейік. И. Н. Березиннің «Москвитянин» журналында жарияланған хабарламасында Қадырғали би өмірбаянына байланысты айтқан ойын сол күйінде оқып көрейік: «...участь благодетельствованного Годуновым Ураз Мухаммеда была, по-видимому, крепко связана с положением нашего автора, и следовательно, все, что было хорошо Ураз Мухаммеду, было хорошо и для приближенных его. Притом же, судя потому, что автор служил еще родителям Ураз Мухаммеда, он был уже не молод, когда писал свою хронику, и следовательно чувствовал глубже и ценил лучше благодетельствия Бориса»³. Ал шығарманың жазылу мерзімі туралы айта келіп: «...автор умер прежде наступления в русской земле смутного времени, в котором принимал деятельное участие Ураз Мухаммед: иначе он не оставил бы дополнить свою летопись последующими событиями»⁴, — дейді. Белгілі шығыстанушы кейінірек «Жылнамалар жинағына» жазған алғысөзінде үлкен өзгеріссіз осы ойларын қайталаған. Бұл айтылған ойларда, әрине, сібірлік Қараша мен Қадырғали бидің бір кісі екендігі жайлы жорамал да жоқ. Демек, М. А. Усмановтың Березин, Карамзин ойларына сүйене

¹ Карачу, Карача деп те атайды.

² Усманов М. А., Татарские исторические источники..., 40-б.

³ Березин И. Н., Татарский летописец..., 548-б.

⁴ Сонда, 553-б.

отырып, «Жинақ» авторы мен Қараша мырзаны бір кісі санады деуі, әрине, дәлелсіз.

Қадырғали би шығармасына терең талдаулар жасап, оны өз еңбегінде кең пайдаланған В. В. Вельяминов-Зернов бұл мәселеге келгенде өте абай және кейінгі зерттеушілер одан әрі дамыта қарамаған, бірақ көңіл аударуға лайық пікір айтқан еді. Ол мынадай сұрау қойған болатын. «...что в исходе XVI-го столетия глава этого рода (т.е. джалаиров — М. К.), Кадыр-Али, в сопровождении нескольких лиц, в числе которых, быть может, находился и автор «Сборника летописей», выехали в Россию либо вместе с Ураз Мухаммедом, либо вскоре после него?»¹.

Бұл жерде В. В. Вельяминов-Зерновтың Қадырғали мен «Жинақ» авторын екі кісіге жатқызуы, әрине, жаңылыс кеткендік. Ол дау туғызбаса керек. Мәселе басқада, анығырақ айтсақ, ғалымның Қадырғали және басқа бірнеше адамның Оразмұхаммедпен бірге не болмаса артынша бөлек Россияға аттанып кетуін ықтимал санауында.

Деректерден, зерттеу еңбектерінен Оразмұхаммедтің Москвада, кейіннен Керман шаһарында жалғыз емес, үлкен семьясымен және ел-жұртынан ере келген жақын би-бектерімен бірге тұрғандығы белгілі. Ағасы Тәуекел ханға жолдаған жауап хатында ол семьясының хал-жағдайы туралы толық түсінік береді: «...Да мать твоя Ази-царица, да сестра Алтын-царевна, да мать моя, а твое невестка Алтын-ханым, да племянница твое Бахты-царевна, да племянница же твоя Кунь-царевна и все много, много бога молят и челом бьют»². Ал Керман (Қасымов) шаһарында таққа отыру салтанатында көшпенділер салты бойынша оны төртеуі төрт жағынан алтын таққа көтеріп, оңы мен солына орналасқан арғын Жаныш бек, қыпшақ Тоқай бек, жалайыр Қадырғали бек, исбай маңғыт Сыбай бектерді ханның жаңа жұрты емес, бастапқы жұртынан ере келген қараша бектері, жақындары деп айтуға толық негіз бар. Демек, Тобольскіде тұтқынға түскен Сейтек хан, Оразмұхаммед және Қарашалар, әрине, Москваға тек өз бастары ғана жөнел-

---

¹ Вельяминов-Зернов В. В., Исследование о Касимовских царях..., ч. II. 435-б.

² Казахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1961, 12-б.

тілген жоқ. Өздерімен бірге, не кейінірек бөлек олардың семьяларының, жақындарының да Москваға жеткізілгені анық. Осы арада неге Сібір тұтқындары патшаға өз бастары ғана емес, семьясымен бірге жөнелтілді деген сұраудың тууы заңды-ақ. Қысқаша болса да бұл жайға тоқтала кету абзал.

Мәселе сол тұстағы орыс үкіметінің шығыстағы жаңа елдер мен аудандарды өзіне қаратуда жүргізген саясатының астарында және ерекшелігінде еді. XVI ғ. соңғы ширегінде Оралдың шығыс бөлігін, Батыс Сібірді бағындыру Россия үшін өте қолайсыз жағдайда өтті. Тура осы мезгілде ол оңтүстікте Қырым хандығымен, батыста Речь Посполитая, Ливон ордені және Швециямен өз тәуелсіздігі және теңіз жолдары үшін ұзаққа созылған ауыр күрес жүргізуге мәжбүр болды. Сондықтан да Иван IV, оның ізбасары Федор Иванович, Борис Годунов Сібір саясатында ашықтан-ашық күшке барудан үзілді-кесілді бас тартқан болатын.

Федор Иванович тұсында 14 жыл бойы саяси билікті өз қолында ұстаған, 1598 жылы патша тағына отырған Борис Годунов Сібір саясатында аса абай болды. Ол саясаттың мәні барлық Сібір халықтарының қарсылығын туғызатын, әрі ұзаққа созылуы мүмкін қарулы күреске бармай, мүмкіндігінше көп күшті және шығынды қажет етпейтін жолмен жүру еді. Ал ол жол жергілікті билікті қолында ұстап отырған феодалдық топтармен ымыраға келу болатын. Басқаша айтқанда, Сібір билеп-төстеушілерін патша билігіне қарсы бағытталған әрекеттен қайтарып, оларды мүмкіндігінше патша қызметіне өтуге көндіру, ал көнбесе күшпен мәжбүр ету еді. Міне, сондықтан да воевода Д. Чулковтың Сейтек, Оразмұхаммед және Қарашаны тұтқынға алуы, әрине, кездейсоқ оқиғаға жатпайды.

Ойымыз дәлелді болуы үшін бірер мысалдар келтірейік. XVI ғасырдың өзінде-ақ бір орталыққа бағынған орыс мемлекеті қалыптасу және өсу барысында көп ұлттық сипат ала бастаған. Оның құрамына солтүстік халықтарымен қатар, марий, чуваш, удмурт, татар және башқұрт сияқты Поволжья, Орал халықтары да енген болатын. Патша өкіметі бұл халықтарды өз құрамына енгізу барысында ең алдымен олардың феодалдық топтарын өзіне қаратуға ұмтылды. Мысалы, Қазанды бағындыру барысында татар мырзаларының біраз бөлігі орыс патшасына қызмет етуге Қазан хандығы жерінен кеткен-

дігі белгілі. 1551 жылы наурызда Иван Грозный Қазанға Шиг Алейді Хабаров бастаған 500 орыс атқыштарымен (стрельцы) енгізер алдында бұрынғы Қазан ханы Сафы-Гирейдің жесірі Сюнбекиді (Сүйінбикені) ұлы Утемышпен Москваға келуін талап етеді¹. Кейінірек бұларға үкімет әкімшілік жолмен Россияның ішкі аудандарына жер аударып, оларға байырғы орыс жерлерінен поместье түрінде иелік бергендер де қосылды. Солардың қатарында Қасымов хандығының қызметтегі татарлары да бар болатын².

Бұл саясат Борис Годунов үкіметі тұсында да өз жалғасын тапты. Үкімет Сібір воеводаларына берген нұсқауларында мүмкіндігінше Көшім хан және оның төңірегіндегі мырзаларымен келісімге келуді, сөйтіп, оларды патша қызметіне өтуге көндіруді тапсырды. Осы саяси бағытты іске асыру барысында Көшім ханның немере інісі, әрі қолбасшысы Мәметқұл семьясымен, ханның сегіз әйелі, ұлдары Әбілқайыр, Асманак, Шаим, Бипатша және сегіз қызы, бірнеше мырзалары тұтқынға алынып Москваға жөнелтілді³. Бұл операцияны іске асырған воевода Андрей Воейков өзінің патшаға жолдаған хатында: «...послал Кучюмова царя сыскивать в Чаты и в Колмаки, и где он Кучюма царя найдет, и я холоп твой приказал ему говорит Кучюму царю, чтобы Кучюм царь ехал служить к тебе Государью вся Руси, а ты Государь царь и Великий князь Борис Федорович всея Руси его пожалуешь своим жалованьем»⁴— дейді. Хаттан воеводаның патшадан Сібір ханын бүкіл семьясы, туған-туысы, қызметтегі мырзаларымен Москваға жөнелту туралы арнайы тапсырма алғандығын байқау, әрине, қиынға түспесе керек.

Сібір ханын, оның айналасындағыларын семьясымен Москваға алдыру, сөйтіп, поместье, вотчинаға иелік, шен-шекпен, қызмет беру оларды біржола бағындырудың және ымыраға келтірудің ең сенімді жолы еді. Патша үкіметінің Сібір саясаты туралы жақсы жазған авторлардың бірі Карамзин: «Тщетно Государь,

¹ Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событияи от начала Руси до наших дней. вып. III, М., 1889. 23-б.

² Усманов М. А., Татарские исторические источники... 29—30-б.

³ Акты исторические, т. II, СПб., 1841, с. 4—5.

⁴ Сонда, 3-б.

желая водворить тишину в своем новом, отдаленном Царстве, обещал даже оставить его царем в земле Сибирской, если он с покорностью явится в Москву»,¹ — деп жазған болатын. Бұл саясатты іске асыру жұмысына тұтқындағы ханзада Әбілқайырдың да тартылғанын айта келе ол: «О том же писал к отцу и пленник Абдулхаир, словеса великодушие Феодора, который дал ему и царевичу Маметкулу богатые земли и собственность, любя живить смертных и миловать виновных»², — дейді.

Мұндай саясат патша үкіметіне Россияға іргелес орналасқан басқа шығыс халықтарын үркітіп алмау үшін де қажет еді. Москвада, әрине, Оразмұхаммедтің кім екенін жақсы түсінді. Сондықтан да үкімет оны Қазақстанмен арадағы қатынасты пайдалану қажеттігін де ұмытқан жоқ болатын. Оны біз Федор патшаның Тәуекел ханға жауабынан, сондай-ақ Оразмұхаммедтің ағасына жолдаған хатынан анық байқаймыз. Біріншісінде патша Көшім және Бұқар ханы Абдолламен күресте Тәуекелден көмек сұраса, соңғысында тұтқындағы ханзада ағасына қуатты орыс патшасы қол астына өтуге кеңес береді³.

Сонымен бірге үкімет Оразмұхаммедтің Москвада тұтқында болуын басқа саяси мақсатта пайдалануға да тырысты. Оразмұхаммедтің патша сарайында шетелдік жоғарғы елші, өкілдерді ресми қабылдауларға қазақ ханзадасы (царевич) ретінде қатынасуынан, әрине, үкіметтің оны сырт көз алдында өз билігінің географиялық және этникалық ауқымын кең етіп көрсету мақсатында да пайдаланғанын аңғару қиын емес.

Жалпы бұл кез Москвада Оразмұхаммед, Мәметқұл, Сейтек сияқты хан тұқымдары аз емес еді. XVI—XVII ғасырлардың іс-қағаздарында ол туралы қызғылықты деректер сақталған. Мысалы, құпия приказдың іс қағазында: «...При царе Борисе Федоровиче всея Руси служили: царевич Казанские орды (казахские деп оқыңыз — М.Қ.) Ураз Магмет, царевич Сибирской Маметкуль, царевич Шемарханьский Шихим, царевич Ургеньский Умамет⁴ — делінген.

¹ Карамзин Н. М., История государства Российского, т. X, СПб., 1834, с. 21.

² Сонда.

³ Казахско-русские отношения., 9, 11—12-б.

⁴ Дела Тайного приказа, т. 22, кн. 2, СПб., 1908, 61, 62, 63-б.

Біз қарап отырған кезенді зерттеушілердің бірі Р. Г. Скрынников Борис Годунов билікке келген соң өзінің кешегі жаулары мен қарсыластарына атак пен құрметті үйіп-төгіп, олардың кінәмшіл менмендігін қанағаттандыруға тырысты дейді¹. Бұл саясат жаңа қосылған және іргелес жатқан елдермен қатынаста да өз жалғасын тауып отырды.

Патша өзінің сібірлік тұтқындарынан да шен, құрметті аяған жоқ болатын. Сейтек вотчинаға иелік, ал Оразмұхаммед болса алдымен поместье, ал кейіннен Қасымов хандығын алғандығы белгілі. Міне, осы келтірген фактілер Сібір тұтқындарының семьяларының, жақын адамдарының да Москваға алынуын заңды құбылыс ретінде қарауға негіз береді. Олай болса ата-бабасынан бері қазақ хандарына қызметте келе жатқан Қадырғали бидің Оразмұхаммед семьясымен бірге, сол семьяның қызметіндегі қарашы биі ретінде Москваға аттануы да толық мүмкін жай. Және ол жалғыз емес, онымен бірге қазақ даласынан арғын Жаныш би, қыпшақ Тоқа би, қазақтармен аралас жатқан ноғай елінен исбай маңғыт Сыбай билер де бар еді. Олай дейтініміз бұл рулардың сол кезде Ока бойындағы Қасым хандығы құрамында болуы, әрине, көңілге қонбайды. Демек, Қадырғали биді Оразмұхаммед семьясымен бірге барған қарашы билердің бірі ретінде қарауға болады. Ал орта ғасырларда қарашы би, бектердің өз әміршісімен басқа жұртқа ере кетуі қатардағы заңды құбылыс болған.

Егер сібірлік Қарашыға келсек, ғылымға әзірге белгілі деректер көрсеткен мынадай жайларды еске алмаса болмайды. Сібір «жылнамаларының» баяндауы бойынша сібірлік Қарашы ұзақ жылдар Көшім қызметінде болған. Сондай-ақ ол тек Көшім ханға ғана ықпалды емес, бүкіл Ертіс бойындағы халық арасында беделді саяси қайраткер ретінде көрінеді. Г. Ф. Миллер ол туралы «он самый могущественный из татарских мурз»², — дейді. Қарашының Көшімнен кетуін жылнамалар ханға тиген ең үлкен соққылардың бірі ретінде қарайды. Ал Сібір воеводалары бұл жайды Москва үкіметіне аса маңызды жаңалық есебінде хабарлаған.

Мұнымен қатар жылнамаларда «Қарашы ұлысы»,

¹ Скрынников Р. Г., Борис Годунов. М., 1983, 123, 137-б.

² Миллер Г. Ф., История Сибири, т.1. М.— Л., 1937, 240-б.

«Қарашы көлі», «Қарашы қалашығы»¹ деген атаулар да жиі кездеседі. Міне, осы фактілер сібірлік Қарашының бұл өлкеде келіміз емес, бұрыннан тұрып келе жатқандығын, ал Көшім ханда бір емес, ұзақ жылдар бойы қызметте болғандығына дәлел болса керек. Осыған байланысты М. А. Усмановтың Сібір жылнамаларына сүйене отырып, «Карачи был совершенно независим от Уразмухаммеда»² деуі және оның Сейтектен бірігіп әрекетке көшуі бері дегенде 1548 жылдан басталады деп санауы³ көңілге қонады. Бірақ осы уақытқа дейін Қарашының Көшімнен кету себебі белгісіз себептермен зерттеушілердің назарынан тыс қалып келеді. Қысқаша болса да осы мәселеге тоқталып өтейік.

Батыс Сібір өлкесіндегі осы кезеңдегі саяси жағдайды Шейбанидтер династиясы мен Тайбұғы династиясы арасындағы ертеден келе жатқан күрес контекстінде қарамасқа болмайды. Сол күрес барысында 1563 жылы шейбанид Көшім Тайбұғы тұқымы Едигер мен Бекболатты өлтіріп⁴, Сібір билігін өз қолына алған болатын. Жылнамалар Бекболат ұлы Сейтекті Бұқарға қашырды дейді⁵. Ол кез Сібірден бергі қазақ даласы да Бұқарға жатқызылған.

Сібір жылнамаларынан Сейтектің Шейбанид Көшімге қарсы тайбұғылықтардың күресін жалғастырғанын, ал 80-жылдары белсенді қимылға көшкенін байқаймыз. Ремезов жылнамасы Сейтек Қарашымен бірге 1584 жылы тамыз айында қайтыс болған Ермактың қару-жарағын бөлуге қатысты дейді⁶. Жалпы жылнамаларда бұл жылдың аталуы кездейсоқ емес.

1584 жыл Көшім үшін өте ауыр жыл болған. Бұл жылы оның қолбасы інісі Мәметкүл тұтқынға алынып, Москваға жіберілді. Тура осы жылы ханға тағы бір ауыр соққы тиді. Ол оның ең ірі және жақын кеңесшісі Қарашының бөлініп кетуі еді.

Көшім хан мен оның Қарашы мырзасының арақатынасын айқындап беретін деректердің жоқтығына

---

¹ Сибирские летописи. Издание Императорской Археологической комиссии. Спб., 1907, 66, 277, 325, 326, 327 б.

² Усманов М. А., Татарские исторические источники..., 44-б.

³ Сонда, 42—43-б.

⁴ Сибирские летописи..., 117—118, 186-б.

⁵ Сонда, 118, 140-б.

⁶ Сонда, 345—346-б.

байланысты ол екеуінің араздасу себептерін толық түсіндіру мүмкін емес. Бірақ жергілікті феодалдық топтар мен Көшім арасында қайшылықтың болғандығы және алғашқылардың біразының Тайбұғы әулеті жағын қолдағандығы, Көшім мен Қарашы арасындағы араздық сол қатынастардың айқын көрінісі екендігі күмән туғызбайды. Ермакпен күрес барысында Көшімнің әлсіреуі бұл қайшылықты тереңдете түсті. Міне, осындай жағдайда жергілікті феодалдар тобының өкілі Қарашының Тайбұғы әулеті жағына шығуы, әрине, таң қаларлық оқиға емес.

Сонымен көріп отырмыз, сібірлік Қарашы келімсектен гөрі, Ертіс өңірінің байырғы тұрғынына көбірек ұқсайды. Бұл мәселеге байланысты жалғыз дерек — Сібір жылнамаларының көрсетуіне сүйенсек, Қарашының қазақ хандарынан Шейбанид және Тайбұғы династияларымен байланысының тереңдігін аңғару қиынға соқпайды. Ал бізге белгілі «Жинақ» авторының атабабасынан бері қазақ хандарының қызметінде келе жатқандығы анық. Оның үстіне XVI ғасырдың 70—80-жылдары Қазақ және Сібір хандықтарының арақатынасы шиеленісе түскендігі, тіптен олардың арасында қарулы қақтығыстардың болғандығы да белгілі¹. Сондай жағдайда Қарашының қазақ хандарының бітіспес жауы Көшім ханда да қызметте болуы, әрине, көңілге қонбайды.

Қорыта айтқанда, біздің пікірімізше, біріншіден, «Жинақ» авторы Қосымұлы Қадырғали би мен Тобылда тұтқынға алынған, Көшім ханның, кейіннен Сейтек ханның қызметінде болған Қарашы мырза бөлек кісілер. Екіншіден, Қадырғали бүкіл саналы өмірін қазақ ханы Шығайда, оның ұлы Ондан сұлтанға қызметте өткізген, кейінірек оның ұлы Оразмұхаммед тұтқынға түскенде сұлтанның семьясымен бірге және басқа билер сияқты кеңесші би есебінде Москваға жіберілген.

---

¹ Чулошников А. П., Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских народов. Оренбург, 1924, ч. I, 137-б; Абусейтова М. Х., Казахские ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата, 1985. 50—55-б.

«Жинақтың» жазылу дәстүрі туралы

XIV—XVI ғасырларда ыдыраған монғол империясының орнында Еділден Батыс Сібір жазығына дейінгі аралықта түркі тілдес тайпалардың экономикалық, әлеуметтік және саяси даму, кемелдену барысында жеке-жеке халықтық бірлікке өту процесі жүріп жатты. Орталық Азияның көне дәуірден бері негізгі тұрғындарының бірі болып келген түркі тайпаларының жеке халықтық (народность) бірлікке көшуі олардың бұдан былайғы қоғамдық және мәдени дамуының алғышарты еді. Ф. Энгельс бұл кезең туралы: «Из смешения народов, происходившего в раннем средневековьи, постепенно развивались новые национальности»¹— деген болатын. Бізге белгілі этникалық ұғым — ұлттық бірлік, әрине, кейінгі ғасырлардың, басқа экономикалық-қоғамдық қатынастардың үлесіне тиеді, дегенмен сол бірлікке апаратын алғашқы қадамдар осы кезеңде-ақ жасалған болатын.

Бұл күрделі процесс сол кездің өзінде-ақ экономикалық және саяси қатынастармен қатар, рухани өмірде де өз көрінісін тапқан. Көне түркі тілі негізінде қазақ, өзбек, қырғыз, татар және басқа туыс тілдердің, сол тілдерде жазылған не айтылған көркем ой туындыларының қалыптасып дамуы, жалпы рухани қондырғыда ұлттық нышандардың тереңдеп, айқындала түсуі соған айғақ болса керек. Жалпы қоғамдық өмірде бұл процесс, жеке халықтың саралану процесі бірсыдырғы кедергісіз, қайшылықсыз жүрді десек мәселені тура түсінбегендік болар еді. Жеке халықтың саралану, даму процесі, әсіресе рухани салада баяу жүрді. Оның жолында көлденең феодалдық бытыраңқылық, ортағасырлық діни фанатизм, таптық қанау, ірілі-ұсақты феодалдық қақтығыстар мен соғыстар тұрды. Соған қарамастан қоғамның объективті даму қажеттілігінен туындаған бұл құбылыс, жеке халықтардың қалыптасып дамуы, қоғамдағы мыңдаған кедергілерді жеңіп өтіп, ақыр соңында өз логикалық шешімін тапты. XVI ғ. соңына қарай

---

¹ Энгельс Ф., О разложении феодализма и возникновении национальных государств; Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т.21, 409-б.

бұрынғы түркі тілдес тайпалардың, тайпалық одақтардың орнына ағайынды өзбек, казак, қырғыз, татар және басқа халықтар біржола қалыптасты, олардың қайсыбірі өзінің ұлттық мемлекетін құруға әрекет жасады.

Аталған халықтардың этникалық бірлік ретінде өзін-өзі тану санасының оянуы, саяси және мәдени дербестікке ұмтылуы өз көрінісін қоғамдық сананың белсенді бөлігі тарихтануда анық байқатты. XVI—XVII ғасырларда Орта Азия және Қазақстанда дүниеге келген, не болмаса осы өлке өкілдерінің қаламынан туған белгісіз автордың «Таварих-и гузида-йи нусрат-намесі», Өтеміш Қажының «Шыңғыс намесі», Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шахи», Абылғазының «Шаджара-йи турк ва могулы» және басқа көптеген еңбектер осыған айғақ.

Халықтардың саяси және әлеуметтік тәуелсіздігі үшін күрес барысында өз тарихын білуге ұмтылуы тек Орта Азия, Қазақстан ғана емес, бұл өлкеге іргелес орналасқан басқа да Орталық Азия елдеріне тән құбылыс болатын. Тура осы мезгілде Шығыс Түркістанда дулат Мырза Мухаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди», чорас Шах Махмудтың «Тарих», Шығыс Монғолияда белгісіз авторлардың «Алтан тобчи» және «Шара туджи», Санан Сэцэннің «Эрдэнийин тобчи», Лубсан Данзанның «Алтан тобчи» сияқты еңбектері дүниеге келген еді.

Негізгі мәні XIII ғасырда күшпен құрылған монғолдар империясының құлап, оның орнына тайпалық құрылысты ауыстырған халықтық бірліктің және сол жеке халықтық тұтастыққа негізделген мемлекеттердің қалыптасуы болған бұл тарихи кезеңде тарихтану еңбектерінің жазылуына түрткі боларлық себептер жеткілікті еді. Солардың ішінен ең негізгілері ретінде Шыңғыс тұқымдары және басқа феодалдық топтардың саяси билік үшін жүргізген талас-күресі, таптық қайшылықтың шиеленісуі, халықтардың өзін-өзі тану санасының оянуы, қоғамның жалпы мәдени дәрежесінің, соған байланысты рухани талабының өсуі десек қателеспеген болар едік.

Бұлардың ең іргелісі де, әрі өміршені де еңбекші халықтың әлеуметтік теңдікке ұмтылуы және оның халықтық санасының оянуы болғанымен, ол феодалдық, антагонистік қоғамдық қатынастар жағдайында феодалдар тобының идеологиялық құралы болған діннің көмегімен ылғи да артқа ығыстырылып, тұншықтырылып

отырды. Қоғамдық өмірде саяси билікті қолында ұстаған Шыңғыс тұқымдары — сұлтан-төрелер тарихи еңбектердің бет-бағдарын анықтап, оларды өздерінің таптық, династиялық мүддесінің қуатты құралына айналдыруға тырысты.

XVI—XVII ғасырлар орталық идеясы «әлемдік билік» болған шыңғыстық идеологияның әлі де болса өрлеу кезеңі еді. Ол, тарихшы В. П. Юдиннің дәл басып айтқанындай, «хан» атағының тек Шыңғыс тұқымының қасиетті үлесі екендігі түркі-монғол қоғамдарында ешқандай күмән тудырмайтын аксиомаға айналған заман болатын¹. Міне, осыған байланысты саяси билікті қолына алған үстем тап өкілдері Шыңғыс тұқымы болмаса хан атануға хұқысыз болды, сондықтан да өз биліктерін шартты болса да хан сайланған Шыңғыс тұқымдарының атынан жүргізді (мысалы, Едіге би), не болмаса өздерінің Шыңғыс ұрпағы екендігі жайлы лақаптар таратты (Әмір Темір, т.б.).

Міне, осындай жағдайда хан сарайында, не оның төңірегінде жазылған тарихи еңбектер Шыңғыс тұқымдары билігінің мәңгілігін уағыздауға, оған құлдыққа шақыруға міндетті болды. Сондықтан да олар көп жағдайда Газан, Шайбани, Абылғазы сияқты хандардың тікелей нұсқауы бойынша жазылды немесе олардың өздерінің қаламынан туды. Осы бағытта жазылған феодалдық тарихи еңбектердің орталық идеясын орта-азиялық тарихшы Өтеміш Қажы былай берген болатын: «Бұдан былай қарашылар билігі мәңгі жойылсын!»².

Біз қарап отырған мезгілде Орта Азия мен Шығыс Түркістанда өмірге келген тарихи еңбектерге тән тағы бір ерекшелік ол өткен тарихты баяндауда бірнеше дәстүрдің бас қосуы. Атап айтсақ, монғолдық, араб-парсылық және түркі халықтарының дәстүрі болатын. Жалпы бұл үш дәстүрді де өз жұмысында алғаш рет шеберлікпен пайдалана білген Рашид ад-дин болды. Оның әлемге әйгілі еңбегінің қай заманда болмасын ескірмей жаңғырып отыру сырының түп төркіні де осында болса керек.

Орта Азия халықтарының тарихи танымының, ойы--

---

¹ Юдин В. П., Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...—«Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI—XVIII вв.» Алма-Ата, 1983, 114-б.

² Сонда.

ның одан ары дамуына аталған мектептердің ықпалының тигенін, сонымен бірге түркі халықтарының ілгері заманнан тарихи ойды дамытуда өзіндік салты мен дәстүрі, мектебі болғандығын атап айту абзал. Оның бірден-бір нанымды көрінісі түркі қағанаты дәуірінен бізге жеткен Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк құрметіне қойылған құлпытастардағы жазулар.

Ойымыздың дәлелді болуы үшін, ең алдымен, бұл ескерткіштердің дүниенің басқа да аудандарында сол тұста жазылған шығармаларға тән рухта, көтерген қоғамдық жүгі бойынша олармен өзектес екендігін атап айту қажет. Феодалдық қоғамның, әсіресе, оның ерте даму кезеңдері тұсындағы негізгі ерекшеліктерінің бірі — саяси бытыраңқылық. Ол қоғамдық тақырыпқа жазылған ортағасырлық шығармалардың ең негізгі мәселелерінің бірі болған. Оны біз көне түркі жазуларынан да анық байқаймыз. Білге қаған елінде ауызбірліктің кемдігіне налып: «...Аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты түсінбейсің, сондығың үшін алдандың, қағанның тілін алмадың, жер-жерге бардың, әбден алқындың, арыдың»¹ — десе, Күлтегін құрметіне қойылған құлпытас авторы «атамыз, бабамыз ұстаған жерсу иесіз болмасын», — деп өсиет айтып, бірақ елінен татулықтың кеткеніне мұңайып: «О, қасиетті Өтүкен қойнауының халқы, бардың, біресе ілгері шаптың, біресе кері шаптың, барған жерде не пайда таптың? Қаның судай ақты, сүйегің таудай жатты, бек ұлдарың құл болды, пәк қыздарың күң болды»², — десе, Тоныкөк құлпытасын жаздырушы өз елінің тәуелсіздігіне сырттан төнген қауіпті түсінгенде «түнде ұйқым келмеді, күндіз отырғым келмеді»³, — дейді.

Ұрпақ тәрбиесіне көңіл бөлмеген қоғам болмаған. Феодалдық қоғам да (оның бастапқы және дамыған сатыларында да) бұл мәселеден тыс қалған емес. Сол ұрпақ тәрбиесінің негізі де, басты бағыты да өткенде болған өнегелі істерді үлгі ету, бүгінгі тілмен айтқанда тарихпен тәрбиелеу болған. Көне түркі ескерткіштерінде ел басқару ісінде қағаннан кейін білгелердің тұрғандығы айтылады. «Азғана түркі халқы көшпелі еді, қаға-

---

¹ Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. Алматы, 1967, 36-б.

² Сонда, 37-б.

³ Сонда, 48-б.

ны алып еді, ақылгөйі білге еді»¹, — дейді. Сөйтіп азаматтық (әскери емес) биліктің басында қағанның, ал рухани биліктің басында білгенің тұрғанын айтады. Әрине, білге жаңа қалыптасып, нығайып келе жатқан феодалдық қатынастар жағдайында қағанның әлеуметтік тірегі екендігі рас. Бірақ сонымен бірге оның белгілі дәрежеде өз заманына лайық идеологиялық тәрбиелік міндет атқарғанын да ұмытуға болмайды. Рухани дамудың әлі де болса балаң заманында оның «білге», демек, өмір таныған көсем атануы да соған меңзейді. Білге қоғам үшін, ең алдымен, әрине, өткен ұрпақ тәжірибесін жетік білетіндігімен және жаңа ұрпақты сол тәжірибеге белсенді түрде баулуымен ерекшеленсе керек.

Көне түркілердің рухани мәдениет саласындағы жетістіктері ізсіз өте шыққан жоқ болатын. Рашид ад-дин Таян хан өткізген үлкен бір жиында Құба-тегин жырау айтқан жырдан қара сөз түрінде үзінді береді. Онда жырау араларына алауыздық араласқан ағайынды Бұюрық және Таян хандарға наймандар бірлікте болған Эниат хан мен Нарқыш-Таян заманын үлгі етіп, оларды, «теңіздей толқыған» найман ұлысын бірлікке шақырады.²

«Юань ши» Шыңғыс қолдарының ойранына дейін наймандар ұлысында іс қағаздарын жүргізілгендігін, олардың түркі тілінде жазылып, ханның алтын мөрімен бекітілгендігін айтады. Мөр алым-салық және басқа маңызды іс қағаздарына басылған. Деректер бойынша Таян ханның ең соңғы хатшысы, алым-салық ісін жүргізуші жақын адамы Тататуна деген ұйғыр болған.³

Монғолдардың қолына түскен Тататуна енді оларды іс қағазын жүргізуге баулып, ханзадаларды ескі түркі әрпі арқылы монғолша жазып-оқуға үйреткен. Осы арада еске алатын бір жай, яғни егер наймандар монғол тілдес қауым болса, Шыңғыс хан хатшыға «ханзадаларға өз тілінде (демек, монғол тілінде — М. Қ.) ұйғыр әрпімен жазуға үйрет»⁴, — деп әмір бермеген болар еді.

Жоғарыда келтірілген және басқа наймандарға бай-

¹ Сонда, 47-б.

² Рашид ад-дин. Аталған еңбек. I т., I к., 136-б.

³ К а д ы р б а е в А. Ш., «Юань-ши» как источник по истории керейтов и найманов.—«Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования». 1976—1977. М., 1984, 255-б.

⁴ Сонда.

ланысты кездесетін деректерден олардың тарихи танымының биік, шешендік өнерін жоғары бағалағандығын, сондай-ақ өз заманына лайық жазу мәдениетінің болғандығын көреміз. Қоғамдық даму дәрежесі бойынша керейлердің де наймандардан кем болмағандығы күмән тудырмайды. Міне, осыған байланысты найман мен керейлердің ерте феодалдық мемлекеттік бірлестіктерін Шығыс түркі қағанаты мәдениетінің мұрагерлері ретінде қарауға негіз бар сияқты.

Түркілердің мәдениет, қоғамдық ой, соның ішінде тарихтану саласындағы жетістіктері керей, найман және басқа түркі қауымдары арқылы монғолдарға жетіп, олардың мәдени дамуына айтарлықтай үлкен ықпалын тигізді. Сондай-ақ біз қарап отырған мезгілде монғол және түркі руларының өзара жақындасуына, бір-бірінің мәдениет, рухани өмір саласындағы жетістіктерін қабылдауға қажет алғышарттар жеткілікті болатын. Олардың ең негізгілері ретінде, біріншіден, екі жақтың да экономикалық және басқа қоғамдық қатынастарының даму дәрежесінің жақындығын, екіншіден, олардың рухани өмірде өзара ықпалды болуына кедергі жасар әлемдік діндерді де әлі де қабылдай қоймағандығын бөліп айту орынды¹.

Сонымен бірге, біз егер деректерге сүйене отырып бұл өзара ықпалда XIII ғасырға дейін басымдық түркілер жағында болды десек, шындықтан ауытқымаған болар едік. Оған дәлел ретінде керей, наймандарда негізін Шыңғыс қалаған монғол мемлекеті құрылғанға дейін-ақ ерте феодалдық мемлекеттік бірлік болғанын және жоғарыда айтқандай жазба мәдениеті қалыптасып, іс қағазы жүргізілгендігін айтсақ та жеткілікті.

XIII—XIV ғасырларда түркі-монғол халықтары арасында ауызекі тарих дәстүрінің терең тамыр жайғанының нақты айғағы монғолдардың «Құпия тарихы» мен Рашид ад-дин еңбегі болып табылады. Монғол тарихшысы Ш. Бира «Монгольская историография (XIII—XVII вв.)» атты зерттеуінде «Джами ат-тауарихта» көне түркілер мен монғолдар тарихына үлкен көңіл аударылғанын айта келіп, бұл бөлім түгелдей ескі монғол

---

¹ Көшпенділік өмір салты басқа отырықшы елдердегідей діннің терең етек жаюына кедергі болды. Соған байланысты түркі-монғол елдерінде діни фанатизм өзінің классикалық даму дәрежесіне жеткен емес.

тарих айту дәстүріне сүйенеді»¹ деген пікір түйеді. Әрине, белгілі еңбектің алдымен монғолдық жазба және ауызекі деректерге негізделгенін еске ала отырып, бұл пікірдің жалпы шындыққа жақындығын мойындамасқа болмайды.

Сонымен бірге, бұл пікір біржақтылықтан да ада емес. XIII ғасырдағы монғолдар мен шығыс түркілерінің тарих айту дәстүрінде айырмашылықтан гөрі ортақ жайлар басым болды. Оның үстіне Рашид ад-дин еңбегіне берген кіріспе бөлімінде жұмыста баяндалған түркі-монғол халықтарының тарихына байланысты деректерді сол елдердің аса беделді деген шежіре айтушыларынан және өзіне жеткен кітаби еңбектерден теріп, ешқандай еркін бұрмалаусыз, өзгертпей, сол күйінде оқушыға жеткізуге ұмтылғанын айтады, ал шежіре айтушылар қатарында Пулад Чинсан, Газан ханмен бірге көптеген түркі халықтарының өкілдері де болғанын аңғару қиын емес². Осыған байланысты Рашид ад-диннің еңбегін белгілі дәрежеде XIV ғасырға дейін түркі халықтары арасында сақталып келген тарихи деректердің теңдесі жоқ жиынтығы, олардың тарихи таным деңгейінің, тарих айту талғамының, бір сөзбен айтқанда, тарихи ойының энциклопедиялық көрінісі ретінде қарауға толық негіз бар. Сондықтан да, парсы тарихшысы еңбегіндегі көне түркі және монғол халықтарының тарихы бұл екі халықтың да тарих айту дәстүріне бірдей негізделген деп айта аламыз.

Рашид ад-дин еңбегінде түркі және монғол халықтары арасында тарихи материалдарды есте сақтау және оларды жатқа айту дәстүрінің айтарлықтай жақсы даму алғандығын ескертіп, бұл саладағы деректерді тарихи реконструкцияда пайдалану принциптерін де береді. Ғалымның пікірі бойынша әрбір халықтың тарихи зердесінде сақталып келген аңыз әңгімелерде берілген деректердің бәрі де құрметтеуге лайық. Олардың ішінде шындық пен жалғанның аралас жүруі де ықтимал, бірақ соған қарамастан тарихшының міндеті белгілі шежірешілер жеткізген деректерді өзгертпей, сол күйінде беру³. Демек, олардың арасынан тарихи шындықты ажыратып

¹ Бира Ш., Монгольская историография (XIII—XVII вв.), М., 1978, 141-б.

² Рашид ад-дин., Аталған еңбек. т.І. кн.І. 47—48, 50, 68, 69, 75-66.

³ Сонда, 47, 48, 50, 56-б.

алу — оқушының ісі. Парсы тарихшысы еңбегінің орта ғасырларда, одан кейінгі кезеңдерде де түркі халықтарының арасында өте кең мәлім болып кеңінен тарауының бірден-бір себебі де оның түркі тайпаларының көне тарихын беруде тарихи шындыққа жақындағында еді.

«Джами ат-тауарихтың» негізгі деректерінің бірі біздің заманымызға жетпеген «Алтын дәптер» атты тарихи еңбек екендігі белгілі. Мамандардың пікірі бойынша, бұл шығармада монғолдардың шығу тегімен қатар, олармен тығыз байланыста болған түркілердің де шежіресі берілген¹. Бұл пікірдің жорамалдан шындыққа жақын екендігін Рашид ад-диннің өзінің көрсетуінен анық байқауға болады. Мысалы, ол жалайырлардың монғолдармен қақтығысы туралы айтқанда, сол «Алтын дәптерге» сілтеме жасайды². «Алтын дәптердің» монғол феодалдарының, анығырақ айтсақ, Шыңғыс руының ең алғашқы жазба тарихы екендігін еске алсақ, көңілге оның пайда болуына түркілердің тікелей ықпалы тиген жоқ па деген заңды сауал оралады. Олай дейтініміз мемлекеттік құрылыс, әскер құру тәртібі және жазу мәдениетін игеруде найман, керейлердің тікелей ізбасары болған монғолдардан өз жазба тарихын жасауда да олардан көп нәрсені қабылдауы толық ықтимал. Тіптен «Алтын дәптерді» кезінде найман ханы Таянда қызметте жүргенде түркі руларының шежіресін кітапқа түсіріп, тәжірибе жинаған Тататунаның да жазуы толық мүмкін ғой. Олай болса «Алтын дәптердің» үлгісі есебінде болған керей немесе найман хандықтарында өмірге келген түркі руларының жазба шежіресінің болмағандығына кім кепіл?

¹ Шыңғыс әскерінің түркі руларын жеңіп, ата қоныстарынан ығыстыруы олардың саяси белсенділігінің әлсіреуіне, соның негізінде ескі түркі мәдениетінің біржола құлдырауына әкелді. Тек XIV—XV ғасырларда ғана монғолдар империясының ыдырауына байланысты түркі халықтарының жаңа сапада қайта жанданып дербес ел болып қалыптасып, өздерінің ұлттық тілі мен мәдениетін дамытуға қажет шарттар түзіле бастады. Осы кезеңде түркі елдерінің рухани жаңғыруының басында тұрған алыптардың бірі, түркі тілінің әдеби және ғылыми тілге айналуына көп күш жұмсаған Әлішер Науаи, «Фархад

¹ Б и р а Ш., Аталған еңбек, 138-б.

² Р а ш и д а д-д и н., Аталған еңбек. т.І. кн. 2, 180-б.

пен Шырын» дастанында бұл мәселеге өз қатынасын мына жолдарда дәл берген еді:

Хосроумын, Низамимын дей алман,
Шайырлардың тәңірісі Жәмиға да ере алман.

Низами — жеңімпазды, ақылы мол,
Берда, Ганжа, Румды табындырды ол.

Хосроудың сөзі шырын, тілі бал,
Үндістанды жаулап алды бір өзі ол.

Бүкіл Иран бір Жәмиды тыңдайды,
Бүкіл араб Жәми сөзін сыйлайды.

Бірақ, бірақ қалың ру, қалың қауым түркілер,
Менің ғана сөзімді естіп іркілер.

...Шираз бенен түрікменнің даласы,
Хорасан мен Қытай шебі арасы.

Қайда жүрсін, түркі сөзін ту етіп,
Сап түзеуге түркілерде бар ерік.

Бұл қисаны шетсіз, шексіз мұң толы,
Жан азабы, биік сезім, сыр толы.

Жаздым үлкен шабытпенен күңіге,
Жанға жылы түркі ана тілімде¹.

Әлішер Науаи өзінің негізгі шығармасы «Хамсені» түркіше жазды. Ұлы ойшылдың сенімі бойынша тек осы тіл ғана оның бар болмысын, арман-тілегін, мақсат-мүддесін толық жеткізе алатын еді. Қайшылыққа толы қатал заманында тек түркі ғана оны этникалық, рухани бесігі, ең қымбат асылы — туған халқымен мәңгіге біріктіре алатын еді.

Бірнеше жүз жылдық үзілістен кейін жаңа сапада түркі тілінің жаңғыруы және оған қажеттіліктің артуы түркі халықтарының саяси белсенділігінің өсуінің, этникалық, мәдени дербестікке ұмтылуының айқын көрінісі болатын. Егер бұл сапалы құбылысқа халықтардың өзін-өзі тану (самосознание) санасының оянуы деп қарасақ, ол процестің қоғамның барлық әлеуметтік бөлігін қамтығаны, сондай-ақ ол бір күндік немесе бір жылдық эмоциялық сілкініс емес, халық өмірінің ең тереңінен бастау алып, өніп-өсіп отырған, мұқалмас нақты күш болғандығы да даусыз. Халықтың қабағын бағып отыру-

---

¹ Н а в о и А л и ш е р., Поэмы. Перевод со староузбекского (М., 1972) деген кітаптың 328—329-беттерінен алып, өзіміз қазақшаға жолма-жол аудардық.

ды әдетіне айналдырған билеуші феодалдық топтар, әрине, бұл өзгерістерді елемей қалған жоқ, қайта оны өздерінің таптық мүддесіне пайдалануға тырысты. Осы мақсатта хан-сұлтандардың нұсқауы бойынша араб, парсы тілдерінен түркіге Шығыс тұқымының мәңгі билігін дәріптейтін аудармалар жасалынды, сондай-ақ түркі тілінде осы мазмұндағы жаңа еңбектер жазыла бастады. Мысалы «Қыпшақ хан тарихының» көрсетуінде Дашт-и Қыпшақ ханы Шах-Будагтың (XV ғ.) нұсқауы бойынша оның сарайында парсыдан түркіге еңбектер аударылған¹. Ал оның ұлы Мұхаммед Шайбани хан (XV—XVI ғ. бас кезі) өзі түркіше шығармалар жазып және сол тілге белгілі кітаптарды аудартқан. Өз еңбегін XVII ғасырдың орта тұсында жазған шайбанид Абылғазы хан сол кезеңге дейін-ақ түркіше біраз еңбектердің болғандығынан хабар беріп, өзі де «Түрік шежіресін» сол тілде, яғни бес жасар балаға дейін түсінікті болса екен деген ниетпен жазғанын айтады². Ол еңбегіне берген алғысөзінде: «...о некоторых династиях держав, основанных потомками Чингиз хана, есть по десяти летописей, о других по двадцати, о иных по тридцати летописей. В настоящее время у меня убогого под рукою есть восемнадцать свитков, в которых заключаются исторические рассказы о потомках Чингиз-хановых, властвовавших в Иране и Туране»³,— дейді.

Абылғазы ханның билікке келгенге дейінгі күрес барысында Түркістанда Есім ханның үйінде қонақта болғандығы мәлім. Демек, Абылғазы баһадур қазақ хандарының да шежіресімен таныс болды деп сенімді айта аламыз.

Орта Азия мен Қазақстандағы жеке халықтардың өзара терең тарихи байланыстарын былай қойғанда, осы аймақтағы барлық мемлекеттік бірліктерді билеп-төстеуші Шыңғыс тұқымдары, сұлтандардың арасында да генеалогиялық тығыз байланыстың болғандығы белгілі. Демек, қазақ хандары мен сұлтандары сарайларында да шежірелер оқылып, шежірелердің жазылуы — толық заңды құбылыс. Сонымен бірге хан-сұлтандардың, дала

¹ Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата, 1969, 393-б.

² Березин И. Н. Библиотека восточных историков. т. III, часть первая, история Абуль-газы, IX, 1-б.

³ Сонда, 1—2-б.

аксүйектерінің белгілі дәрежеде сауаттылықты бағалауы, өз балаларына уақыт талабына сай білім беруі, сол мақсатта араб, парсы тілдерін, шариғат заңдарын жетік білген мұсылманша сауатты дін қызметіндегі адамдарды және шағын кітапханалар ұстауы — дамыған феодалдық қоғамға тән құбылыс. Себебі қоғамдық қатынастардың күрделене түсуі, қоғамның жалпы мәдени дәрежесінің өсуі жағдайында жалғыз күшке сүйену өзін-өзі толық ақтаудан қалған болатын. Шыңғыс және оның ұлдарының жүргізген жаугершілік заманында пайда болған рулық, тайпалық араласудың орнына енді сапалы жаңа кезең — халықтық бірлік кезеңі келе жатыр еді. Жаңа заман, жаңа қатынастардың өз талап-тілегі бар, соның бірі мұсылманша сауаттылық болатын.

XVI ғасырда қазақ даласы аксүйектері арасындағы сауаттылықтың бірден-бір көрінісі Азия музейінде, кейін Шығыс институтында сақталған Оразмұхаммедтің сандығы. Академик Әлкей Марғұланның көрсетуі бойынша ол сандықта «Насап наме», «Дастан Едіге би», «Дастан Айса ұлы Ямет», «Дастан Ақсақ Темір», «Сыршы», «Дастан Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Тарихи Рашиди» және тағы басқа кітаптар сақталған¹. Ә. Марғұлан шығыстанушы-ғалым академик Френнің көрсетуіне сүйене отырып, бұл сандықта сонымен бірге көптеген қазақ шежірелерінің де болғандығын айтады. Олардың ішінен «Қиян Домбауыл Мерген шежіресі», «Алашмыңы», «Үйсін Майқы би шежіресі», «Қыпшақ Кіреулі шежіресі», «Едіге би шежіресі» сияқты еңбектерді бөліп атайды².

Бұл шежіре, дастандарды тек хан-сұлтан төңірегімен шектеу, әрине, үлкен ағаттық болар еді. Олардың көбінің аты, соған байланысты демократиялық сипаты сауаттылықтың қалың халыққа да тым жат болмағандығын байқатады. Дастан, шежірелердің негізгі жаратушысы да және кең таратушысы да, ең алдымен, әрине, халық болды.

Міне, осы келтірген фактілер мен тұжырымдар Қадырғали би еңбегінің негіздерін тұйық, анахронистік Ока жағасындағы Қасым хандығынан ғана емес, сонымен бірге Қазақстан мен Орта Азия елдеріндегі саяси-экономикалық, әлеуметтік және рухани өзгерістерден

¹ Марғұлан Ә., «Күміс сандық құпиясы», — «Қазақ әдебиеті», 1981, 1 қаңтар, 14—15-б.

² Сонда.

іздеуді талап етеді. Мәселені бұлай карау шығарманың табиғатына сай келіп, еңбектің деректік мәнін тура түсініп, бағалауға көмектесері сөзсіз. Бұл жалпы марксистік тарих ғылымында қалыптасқан принцип. В. И. Ленин атап көрсеткендей, «жеке фактілерді емес, қайта осы қарастырылып отырған мәселеге қатысты фактілердің бірде-бірін қалдырмай, барлық жиынтығын алу керек, өйтпейінше фактілер әдейі іріктелініп немесе ат үсті алынып отыр деген, тұтас тарихи құбылыстардың объективті байланысының, өзара тәуелділігінің орнына мүмкін, тіпті жиіркенішті істі ақтау үшін «субъективті» қойыртпақ ұсынылып отыр деген күдік және де әбден заңды күдік сөзсіз туады»¹.

Сонымен Қадырғали би еңбегі — Орта Азиялық тарихи шығармалар дәстүрінде, сол арнада жазылған еңбек. «Жинақ» мағынасы мен структуралық құрылысы жағынан «Тауарих-и гузида-йи нусрат-наме» (XVI ғ.), Өтемиш қажының «Чингиз-наме» (XVI ғ.), Абылғазының «Шаджара-йи түрк ва моғұл» (XVI ғ.), «Тарихи Қашғар» және басқа Орта Азиялық және Шығыс Түркістандық тарихи еңбектерді еске салады.

«Жинақ» өзінің композициялық құрылысы жағынан үш бөлімнен тұрады: 1) «Бориске арнау»; 2) Рашид ад-дин еңбегінің қысқартылған аудармасы; 3) Урыс ханнан Оразмұхаммедке дейінгі Шыңғыс тұқымдарының тарихы. Тек бір дастанда ғана белгілі алтынордалық кайраткер Едіге қызметі баяндалады.

Қадырғали би жұмысының деректік негізі туралы еңбегінің соңында былай дейді: «Бұл тарихтың [жазылуына] себепші болған жоғары мәртебелі Оразмұхаммед ханның ата-анасына (бері) құлдық қыла келген жалайыр тарақ тамғалы еді. Парсы тіліндегі «Чингиз-наме»* кітабынан түркі тіліне аударды, ал кейінгі замандар [туралы] өз естіп-білгенін алла тағала жәрдем беріп теріп жазды...»²

¹ Ленин В. И., Статистика және социология. Шығ. толық жинағы, 30-т., 390-б.

* Бұл арада Қадырғали би «Чингиз наме» деп «Джами атауарихтың» кең тараған екінші атын айтып отыр. Еңбектің Тегеран музейінде берілген тізімінде оның аты «Китаб Чингиз наме» делінген.— Рашид ад-дин Фазуллах., Джами ат-тауарих (сборник летописей). т. III. Перевод с персидского языка. А. К. Арндса. Баку, 1957, 12-б.

² Березин И. Н., Библиотека восточных историков. т. II. ч. I. Сборник летописей., 169—170-б.

Бұл келтірілген пікірлер кішкене де болса әсірелеудеп ада, шындыққа негізделген пікірлер болатын. Қазақ қоғамында өткенді білу, тарихқа құрмет азаматтық сапаның іргетасы есебінде бағаланды. Әрине, халықтың, оның жаңа буынының тарихи зердесін тәрбиелеу қазіргі дамыған қоғамдағыдай белгілі бір жүйеге түспегенімен, бірақ сол қоғамның талабына сай мыңдаған жылдар бойы қалыптасып, көшпелі феодалдық қатынастарға бейімделіп, жетіліп отырған тарихпен тәрбиелеу әдісі болған жоқ деп ешкім айта алмайды. Түн ұзақ маздаған ошақ басында ата мен немеренің, әке мен баланың, ақ бас қария мен уыз жастың арасында айтылған аңыз-әңгімелер, арнайы жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа, ауылдан ауылға ауысып отырған шежіре сол жүйенің негізгі элементтеріне жатады. Ал үлкен жиын-тойларда, үш жүзді бірдей қамтыған ұлы астарда міндетті түрде өткізіліп отырған үлкен ақындар айтысы да сол қалыптасқан жүйенің маңызды бір саласы болып табылады.

Қазақ және басқа түркі тіліндегі халықтарға шежіре айту көне түркі қағанаты, мүмкін, одан да ерте замандардан жеткен. Оның сол ерте уақыттарда-ақ айтарлықтай даму алғандығының бірден-бір көрінісі, жоғарыда айтылғандай, Рашид ад-диннің «Джами ат-тауарихында» берілген түркі-монғол тайпаларының шежіресі. Рашид ад-дин түркі халықтарының ерте кезден-ақ тарихи таным саласындағы үлкен жетістіктерін және мұндай дәстүрдің міндетті түрде үзіліссіз жүргізіліп отырғанын, сондай-ақ өз еңбегін жазуда түркі халықтарының беделді өкілдерінің көрсетулеріне сүйенгендігін айтады¹.

Дегенмен, бұл арада сөз ауызша тарих айту дәстүрінің ерекшеліктері туралы емес, керісінше, сол қазақ халқының өз өкілінің қаламынан туған жазба тарихи еңбек хақында. Ал XVI және XVII ғасырларға тән сол қоғамның өзінен шыққан басқа авторға тиесілі кітаби еңбектердің жоқ екендігін еске алсақ, онда Қадырғали би «Жинағынын» орны айқындала түседі. Әрине, біздің автордың қазақ тарихына қатысты берер мәліметі соншалықты көп десек, асыра бағалауға ұрынар едік. Бірақ «Жинаққа» тиесілі азын-аулақ мәліметтердің өзінің ғылыми маңызы өте құнды, оларды басқа деректік ескерткіштердегі мәліметтер ауыстыра алмайды деуге де

¹ Рашид ад-дин., Аталған еңбек, т.І. кн. I, 67—68-б.

лы оған арналған дастандарда, әр жерде кітаптарда болу керек»¹,— дейді. Міне, осыған байланысты Қадырғали би шығармасының бұл бөлігін жазуды дерек ретінде қазақ және татар халықтары арасында кітап түрінде кең тараған тарихи еңбектерді пайдаланған деп айта аламыз. Оған жоғарыда келтірген Оразмұхаммед сандығындағы кітаптар құрамы дәлел бола алады. Олар туралы Ә. Марғұлан: «Мұнда, «дастан» деп жазылған кітаптардың аттары тегісімен Қадырғали Жалаиридың жазғаны сияқты, соның стиліне келеді»²,— дейді.

Сонымен, Қадырғали би еңбегі — ортағасырлық түркі жазба тарихы дәстүрі арқасында өмірге келген еңбек. Сондай-ақ, Қадырғали би — сол тарихи кезеңдегі мәдени дамудың деңгейі мен сипатына сай жазба тарихпен қатар, жатқа тарих айту дәстүрін де жақсы меңгерген автор. Ал ол өмір сүрген тарихи кезеңде көшпелі түркі қоғамдарында қоғамдық-мәдени құбылыс ретінде ауызша тарих айту дәстүрінің гүлдеу дәуірі еді. «Жинақта» берілген шежірелік материалдар, түркі халықтары арасында кең тараған Едіге жайлы эпостан үзінді, пайдаланылған мақал-мәтелдер соның айғағы. Міне, осы тұрғыдан алғанда Қадырғали би еңбегі — жазба және ауызекі тарих айту дәстүрлерінің өзара ықпалының тамаша көрінісі. Сондықтан да еңбекке белгілі бір тарихи кезеңде қатар даму алған осы екі дәстүрдің бірдей үлгісі ретінде қарау оның деректік сапасын тура бағалауға көмектесері даусыз.

«Жинақтың» астарлы ойы, жазу стилі, көркем тілі оның авторының таланттан құр қол еместігін, заманында қазақ қоғамында белгілі би, халықтың жүріп өткен жолын жақсы білген шежіре адам болғандығын білдіреді. Сондай-ақ Қадырғали бидің өзі өте жақсы меңгерген ана тілі түркіден басқа, парсы тілін біршама жетік, ал араб, орыс тілдерін де білгендігі байқалады. Міне, осы қасиеттер оған тайпалық одақтан халықтық бірлік жолына түскен қазақ қоғамының алғашқы жылнамашыларының бірі болуға көмектесетіндігі сөзсіз. Академик Ә. Марғұланның сөзімен айтсақ, Қадырғали бидің еңбегі — қазақ жазба мәдениетінің алғашқы үлгісі. Оның артында қалдырған мұрасы осындай қорытындыға негіз бола алады.

¹ Сонда, 161-б.

² Марғұлан Ә., «Күміс сандық құпиясы..», 14—15-б.

«Жинақтың» деректік мәні туралы

Қазақ халқының ғылыми тарихын жасауда осы уақытқа дейін аз жұмыс жасалынған жоқ. Халықтың жүріп өткен жолының ғылыми реконструкциясын жасауда шешуші орын деректерге, соның ішінде, әсіресе жазба деректеріне тән екендігі мәлім. Осыған байланысты қытай, араб, парсы, орыс және ескі түркі тілдерінен аударылып жеке кітап болып басылып шыққан жинақтардың маңызы өте зор.

Сонымен бірге, кез келген халықтың нағыз ғылыми тарихын жазу, ең алдымен, сол халықтың өзі жасаған деректерді толық меңгермей мүмкін емес екендігі де талас тудырмаса керек. Егер лениндік методологияға сүйенсек, қоғам тарихында орын алған құбылысқа тән фактілердің бәрінің қосындысы ғана сол құбылыс туралы объективті тұжырымдар жасауға мүмкіншілік береді. Қазақ халқының ғылыми өмірбаянын жазудағы атқарылған жұмысқа осы тұрғыдан келсек, әрине, әлі де болса толық игерілмей жатқан мүмкіндіктер жеткілікті. Біздің пікірімізше, солардың ең негізгілерінің қатарына шежірелер, эпостар, тарихи жырлар, аңыз әңгімелер жатады.

Әрине, ауызекі тарихтың (устная историология) жазба деректері, соның негізінде жазылған ғылыми еңбектердің алдында әлсіз жақтарын асыра бағалауға болмайды. Жазба тарихтың аты жазба тарих, бұл — аксиомалық шындық. Бірақ көшпелі тұрмыс жағдайында қоғамдық қажеттіліктен туып, сонау қытай қабырғасынан Еділге дейінгі үлкен кеңістікті мекендеген түркі-монғол халықтарының мыңдаған жылдық өмірлік тәжірибесінен сусындап дамып, жетіліп отырған ауызекі тарихтың елеуге тұрарлық қырлары мен сырларын мойындамау қателік болар еді. ХІХ ғасырдың орта тұсында жаппай сауаттылыққа қолы жетпегенмен көкірегі ояу қазақ халқының тарихи танымының ерекшеліктері туралы Шоқан Уәлиханов өзінің орыс оқушыларына былай деп жазған еді: «Нет ни одного достопамятного события, ни одного замечательного человека со времени самобытной жизни этого народа, воспоминание о котором не осталось бы в народной памяти. Один воспет импровизатором, имя другого обессмертил в памяти предков какой-нибудь бессмертный знамени-

тый музыкант-чебезгичи или кобузчи. Каждый почетный киргиз родоначальник знает всю генеалогию своего рода и, чтобы быть благовоспитанным и порядочным человеком, усердно изучает народное право под руководством старого бия, пользующегося в народе репутацией, юридической известностью, и совершенствуется в красноречии, приобретая на память множество поговорок, пословиц, забавных анекдотов употребляя их для украшения своих речей... Но, увы, через десять лет мы можем сказать только: так было прежде; так стильно изменяется народ наш»¹.

Ал бұдан сәл ертерек, 1846 жылы казак даласын аралап оның өмірімен жақын танысқан айдаудағы поляк революционер-демократы Адольф Янушкевич казак жырау, ақындарының танымдық өресі туралы: «Это киргизские трубадуры, барды степи, великие поэты, импровизации которых, как и талант исполнения, часто присущий киргизам, прекрасно свидетельствуют об умственных способностях этого народа...»²,— дейді. Сол сапарында көкшелік Орынбай мен Жанақтың айтысында болып, олардың айтысының қысқаша мазмұнын баяндай келіп, Жанақ ақынның жандарал мен байлардың шеншекпеніне сатылмай кешегі батырлардың ерлігін айт дегеніне Орынбай ақынның берген жауабы туралы былай дейді: «Желая доказать, что он все это знает, как молитву... Орынбай прыгнул со своей домброй не дальше и не ближе, как к сотворению мира, и, начав от Адама, воздал славу каждому из патриархов... потом переплыв в Ноевом ковчеге воды потопа, бросился с вершины Арарата на библейскую древность, не пропустив ни вавилонского Навуходноссора, ни фараонов Египта; наконец, неудержимый, словно Ниагарский водопад, запел о каждом из знаменитых мужей, которых встречал по дороге, и не передохнув ни минуты в течение часа, счастливо добрался до самого Магомета. Этот ураган песни, нависший над последними десятиями веками, вот-вот должен был упасть на головы героев исламизма и разбиться мелодичными брызгами над киргизской Ордой...»³

¹ Валиханов Ч. Ч., Киргизское родословие. Собр. соч. в пяти томах, т. 2, Алма-Ата, 1985, 157—158-б.

² Янушкевич А., Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1966, 64—65-б.

³ Сонда, 69—70-б.

Қадырғали би еңбегінің кіріспе бөлімінде «Джами ат-тауарих» кітабының бірінші «бөлімі бірінші тарауы» деп деректің негізгі атын анық айтады. Сонымен автордың көрсетуі, сондай-ақ еңбектің мағынасы аудармаға негіз ретінде Рашид ад-дин еңбегінің Орта Азия, не болмаса Еділ бойына жеткен бір көшірмесі алынғандығын дәлелдейді.

Қадырғали би Рашид ад-дин еңбегін толық аударған емес. Негізінен ол «Джами ат-тауарихтың» екі кітаптан тұратын бірінші бөлімінің қысқартылған нұсқасын береді. Мұнда түркі-монғол тайпаларының Шыңғыс хан империясы құрылғанға дейінгі қоғамдық өмірі, Шыңғыстың тоғызыншы атасы Бұланжардың өмірге келуі және оның Шыңғысқа дейінгі ұрпақтары жайлы аңыз, Шыңғыстың өмірбаяны және оның Газан ханға дейінгі ұрпақтарының тарихы баяндалады. Шыңғыстың ясаңдарын қосқанда мұнда барлығы 24 дастан берілген.

Аудармада объективті себептерге байланысты орын алған кемшіліктер бар екендігін айта келіп, сонымен бірге оның өн бойынан нағыз жазушылық, аудармашылық таланттың ұшқындарын байқауға да болады. Қадырғали би «Джами ат-тауарихты» еркін аударып қана қоймай, ұлы шығармада берілген адам, өзен-су, жер аттарына да анықтаулар енгізген, сондай-ақ халық арасында өз заманына дейін сақталып келген деректерге сүйене отырып, ол Рашид ад-дин еңбегінің қайсыбір детальдарын толықтыра түскен. «Джами ат-тауарихты» орыс тіліне аударушылардың бірі А. А. Ромаскевич Қадырғали бидің осы бағыттағы еңбегі туралы былай дейді: «...при установлении чтения собственных имен хулагуидских ханов очень много помог татарский текст «Сборника летописей», изданный И. Н. Березиным»¹.

«Жинақтың» тікелей өзі жасаған бөлімінің деректік негізі туралы Қадырғали би ашып ештеме айтпағанымен, арагідік өз заманында ел арасында кең тараған еңбектерге сүйенгендігін білдіріп отырады. Мысалы, Темір Құтлу хан туралы дастанда: «Ол туралы хикаялар арнайы дастандарда әр жерлерде кездеседі»²,— дейді. Не болмаса, Едіге бек туралы дастанында: «Ол тура-

¹ Рашид ад-дин Фазуллах., Джами ат-тауарих. (Сборник летописей) т. I, кн. I, с. 13.

² Березин И. Н., Библиотека., 159-б.

болады. Өйткені, Қадырғали мәліметтері қазақ қоғамына тән процестерді сырт көз арқылы емес, (белгілі деректердің басым бөлігі осы сипатта) іштен қарауға көмектесе алады. Қадырғали би еңбегінің құндылығы да, ең алдымен, осы сапасына байланысты, қазақ тарихына қатысы бар басқа ортағасырлық деректерден айырмашылығы мен артықшылығы да оның осы қырынан туындайды. Белгілі орыс тарихшысы В. О. Ключевский Россия тарихына байланысты шетелдік авторлардың тарихи фактінің, қоғамдық өмірдің негізінен сыртқы көріністерін ғана тура баяндай алатындығын айта келіп: «Напротив, известия о домашней жизни, о нравственном состоянии общества не могли быть в такой степени верны и полны: эта сторона жизни менее открыта для постороннего глаза и притом к ней менее нежели к другим сторонам народной жизни приложима чужая мерка»¹,— дейді. Бұл кез келген елдің тарихын жазуда басшылыққа алуға лайық принциптік ой еді.

Қадырғали би еңбегіндегі қазақ тарихына тікелей қатысы бар деректердің бірі мына жолдарда берілген: «Қаңлы қауымы болады екі сан. Алаш мыңы қауымы болады үш сан. Қатағин қауымы қазіргі заманға дейін үлкендерін біледі. Ал алаш мыңы арасындағы ұлығы тарақ тамғалы жалайыр болады.

Шыңғыс хан заманынан (бері) бір мәртебеден (үлкендік) Тебре бекке тиді, одан Шейх Софы бекке, одан Айтулы бекке тиді, одан Итбаға бекке тиді, одан Карач бекке тиді, одан Тоңқа бекке тиді. Алаш мыңының ағасы болып келген осылар. Узбекия арасында мағлұм, мәшһүр².

Қазіргі Қазақстанның оңтүстігін, Талас, Қаратау және Сырдың бойын мекендеген қаңлы және қатаған — ертеден белгілі тайпалар. Шығыс деректері, монғолдардың «Құпия тарихы» бойынша, қаңлылар қыпшақтармен бірге Шыңғыс хан шабуылына дейінгі Қазақстан жеріндегі ірі қауымдар қатарына жатады. Бертін қаңлылар Ұлы жүз құрамында қазақ халқын құрған тайпалардың бірі болса, қатағандар туралы оны айту қиын. «Бахр ал-асрардың» көрсетуі бойынша, XVI ғасырдың соңына қарай қазақ-моғұл қақтығысулары кезінде қата-

¹ Ключевский В. О., Сказание иностранцев о Московском государстве. М., 1916, 8, 9, 21-б.

² Березин И. Н., Библиотека..., 171-б.

ған қауымының біразы Сұлтанғазы сұлтан басы болып Қашқарияға кеткен¹. Ал, Абылғазының көрсетуіне қарағанда, XVII ғ. басында қатағандардың қалғаны Ташкентті билеуші қазақ ханы Тұрсынмұхаммедтің қол астында болып, Есім ханмен болған соғыста біразы ханымен бірге опат болған².

Енді осы келтірілген үзіндіде Қадырғали би әңгіме етіп отырған «Алаш мыңы» кім, соған көңіл аударайық. Егер «Жинақпен» шамалас уақытта жазылған еңбектерді оқысақ, біз қазақ қауымының аты ретінде алынған «алаш», «алаш мыңы» деген ұғымдарды кездестірмейміз. Мұндай терминдердің сол кезеңге тән шығармалардан кездесуі де толық ықтимал. Бірақ бізге белгілі беделді авторлар Мұхаммед Хайдар дулат, Махмуд бен Вали, Шах Махмуд чорас және басқалар қазақ қоғамына байланысты өзбек-қазақ не болмаса қазақ деген сөздерді пайдаланған.

Моғұл-қазақ қатынасына байланысты қазақтардың саяси тарихына үлкен көңіл аударған Мұхаммед Хайдар дулат Дашт-и-Қыпшақты сол кездегі екінші атымен Өзбекстан атап, оның оңтүстік шығыс шекарасы Балқаш көліне дейін жеткендігін, ал қазақтардың ол уақытта өзбек-қазақ атанғанын әңгімелейді³.

Бұл Әбілқайыр хандық құрған мезгілден бастап (XV ғ.) өзбек қауымының бүкіл Дашт-и Қыпшақ өлкесінде қуатты саяси-этникалық күшке айналған кезеңіне тұс келеді. Соған байланысты біраз уақытқа дейін (шамамен XVII ғ. екінші жартысына дейін) Дашт-и Қыпшақтың екінші жанама аты Узбекистан, Узбекия болғаны деректерден белгілі.

Дашт-и Қыпшақтың XVII ғ. бас кезінде арагідік Узбекия атанғанын Қадырғали би еңбегінен де аңғарамыз. Ол жоғарыда көрсеткендей, Алаш мыңы арасында жалайыр тайпасының алатын орнын айта келіп, бұл бүкіл «Узбекия арасында мағлұм, мәшһүр»⁴ — дейді. Міне, осы көрсетулердің бәрі қазақтардың көптеген тайпалық қауымдардан тұрған Әбілқайыр ұлысынан сараланып шыққандығынан хабар берсе керек. Кезінде бұл бөлініп шыққандарды Дашт-и Қыпшақта «қазақ»

---

¹ Материалы по истории казахских ханств..., 326-б.

² Сонда.

³ Материалы по истории казахских ханств..., 195, 219-б.

⁴ Березин И. Н., Библиотека... 171-б.

атаған. Бұл туралы — «Тарих-и Рашиди» былай дейді: «Когда Абул-Хайр-хан полностью подчинил себе Дашт-и Кипчак» «некоторые султаны джучидской династии обонянием предусмотрительности почуяли веяние (надвигающейся) беды с его стороны и решили предотвратить ее. И (с этой целью) несколько султанов — Кирай-хан, Джанибек-султан и им подобные с немногочисленным количеством людей, бежав от Абул-хайр-хана, прибыли в Могулистан...

Так как они (Кирай и Джанибек) сперва, бежав и отдалившись от своего многочисленного народа, некоторые время пребывали в беспомощности и скитаниях, их и прозвали казахами, и прозвище это закрепилось за ними»¹.

Мұхаммед Хайдардың бұл көрсетуінен «қазақ» есімінің қазақ қауымына сырттан берілгендігін аңғару қиынға соқпайды. Басқаша айтқанда, бұл арада «қазақ» — өзге жұрт берген есім (иноназвание). XVI—XVII ғасырлардағы Орта Азиялық және Шығыс Түркістандық көрші жатқан елдерден шыққан тарихшылардың бәрі де қазақ халқын осылай атайды.

Міне, осыған байланысты қазақ қоғамынан шыққан Қадырғали бидің өз елін «Алаш мыңы» атауы ойландырмай қоймайды. «Қазақ» сөзінің этимологиялық, әлеуметтік негізімен өте көп айналысқан Шоқан Уәлиханов Қадырғали биден «қазақ» сөзін таба алмағанына үлкен өкініш білдірген. Біздің пікірімізше, Қадырғали би еңбегінен «қазақ» атауын іздеудің де қажеті жоқ. Өйткені ол кез қазақтар өздерін көрші халықтар берген атпен (иноназвание) атамай, өз ішінде қабылданған, алғашқы халықтық өз атымен (самоназвание) атайтын. Ал ол ат «Алаш мыңы», кейінірек «Алаш» еді.

Қазақтардың өздерін «Алаш» атағанын жалғыз Қадырғали би еңбегінен ғана емес, XVI—XVII ғасырларда өмір сүрген, қазақ қауымынан шыққан ақын-жыраулардың шығармаларынан, сондай-ақ халық арасында соңғы уақыттарға дейін сақталып келген аңыз-әңгімелерден, бай шежірелерден де анық байқауға болады. Солардан бірер мысал келтірейік. XVI ғ. саяси оқиғаларына белсенді түрде ат салысқан, қазақ ақындық өнерінің басында тұрған жыраулардың бірі Шалкиіз:

¹ Материалы по истории казахских ханств., 221—222-б.

«Алаштан байтақ озбаса, арабыдан атты сайлап мінбенді»¹, — дейді. XVI ғ. соңы XVII ғ. алғашқы жартысында өмір сүрген, Шалкиіздің ізбасары, Қадырғали бидің замандасы Жиёмбет жырау Есім ханның жасаған зорлығына налып: «Арқаға қарай көшермін, алашыма ұран десермін»², — дейді. Заманындағы қазақ қоғамының саяси жағдайын өз творчествосында сонша дәл бере алған бұл азамат ақындардың айтқандарының қазақ тарихы үшін деректік мәнін елемеске болмайды.

Қазақтардың бастапқы халықтық аты «алаш» болғандығы жайлы аңыздар да көп тараған. Олардың өзара кейбір өзгешеліктеріне қарамастан мазмұны ортақ болып келіп, негізгі түйіндері мынаған саяды: 1) іргелі ұлыстан туыс тайпалар бөлініп шығады; 2) олар өз ерлігімен, өжеттігімен күн көріп, байтақ елге айналып өзге көршілерін мойындатады; 3) ақылды, батыр Алаша жаңа жұртқа хан болады және оны үш жүзге бөледі.

Осы тақырыпқа айтылған аңыздардың бірін Ш. Уәлиханов «Қырғыз шежіресі» еңбегінде келтіреді. Онда бір ұлыстан бөліне көшкен елдің Алаша есімді кісіні хан сайлап, көбейіп, елге айналып, өз еркіндігін қорғап, басқа елдерге өздерін танытып, кейінірек сол алғашқы ханының есімімен аталып кеткендігі жайлы аңыздан үзінді беріп, бұл аңыздың халық арасында кең тарағандығы соншалық, оны өзін ақсақал санайтын кәрікұлақ қазақтың кез келгені біледі дейді³. Ғалымның бұл сөзін «Алаш алаш болғалы, Алаша хан болғалы» деген көне мәтел толықтыра түскендей.

Аталған еңбегінде Ш. Уәлиханов 1392 жылы әмір Темірдің Алтын Орда ханы Тоқтамышқа қарсы жорығында Сырдың солтүстігінде Қарақұмда отырған қазақ ұлыстарын тонап, олардың хандары Әмет пен Сәметті дарға асқандығын, ал бұл хандардың Алаш хан ұрпағы екендігі жайлы деректер береді⁴. Ш. Уәлиханов шежірелер көрсетуіне сүйене отырып, Алаша хан ұрпағы Әмет пен Сәметтің өлімімен таусылып, олардың орнына Орыс хан ұрпағы келгендігін айтады⁵.

¹ Бес ғасыр жырлайды, I т., Алматы, 1984, 41-б.

² Сонда, 58, 61-б.

³ В а л и х а н о в Ч. Ч., Киргизское родословие, 158—159-б.

⁴ В а л и х а н о в Ч. Ч., Киргизское родословие. 161-б.

⁵ Сонда.

Біз бұл арада Алаша хан өмірде болған, ал қазақ елі оның атын алған деп ой түйеден алыспыз. Сонымен бірге халық санасына соншама терең орныққан бұл аңыздан шындықтың нышанын көрмеу де қателік болар еді. Қалай болғанда да «Алаш» аңызы кейінірек қазақ атанған көшпелі туыс тайпалардың шаруашылықтық, территориялық, тіптен этникалық тұтастыққа және дербестікке ұмтылған алғашқы балаң кезеңдерін еске салады. Оның халық есіне терең орнығып, ұзақ сақталуы да осыған байланысты болса керек. Өз тарихи жолындағы аса маңызды оқиғаларға зерек халық тек керегін ғана екшеп, теріп отырған.

Егер «алаш» атын бүтін бір халықтың алу себебіне келсек, бұл жалпы ортағасырлық құбылыс екендігін ұмытпаған жөн. Қазақ шежіресі әрбір ру, тайпаның пайда болуын белгілі бір адам атымен, ру не тайпа басы есімімен байланыстырады. Бұл ойға байланысты нақты мысалдарды әйгілі Рашид ад-дин еңбегінен де көптеп келтіруге болады. Егер бері жақынырақ кезеңдерге келсек, маңғыт қауымының Алтын Орда қолбасшысы Ноғай есімін, ал Дашт-и Қыпшақ өзбектерінің Алтын Орда ханы Өзбек есімін алғандығы мәлім. Түрлі рулық қауымдардың бірігіп, этникалық тұтастыққа айналу процесінің алғашқы кезеңдерінде олардың жинақ атының болмауына байланысты ортағасырлық саяси бөлу мен атауларға сай ол ұлыс (не одақ) басында тұрған хан не әскер басы атымен аталуы объективті, заңды құбылыс болатын.

«Алаш» жұртының «қазақ» атануы, әрине, бір күннің нәтижесі емес. Дашт-и Қыпшақ жұрты берген бұл есім «алаш» арасында бірден орныға қалмай, ұзақ уақыт сырттан таңылған жанама есім ретінде көңілге қонымсыз, құлаққа жайсыз қабылдануы да толық ықтимал. Тек кейінірек алғашқы «алаш» одағының кеңеюі, оның бастапқы «алаштық» ауқымынан асып жаңа кезеңде халықтық сапаға көтерілуі енді оның этникалық құрамына біржола енген барлық рулардың ортақ, жинақы «қазақ» атн қабылдауына негіз болды. Дегенмен сол алғашқы атау бүкіл халықтың қалыптасуына негіз болған одақтық ұйым ел есінде ұзақ уақыт сақталып қалды.

Қадырғали би «Алаш мыңын» құр атап қана қоймай, оны үш ірі санға бөледі. Бұл үш сан еске еріксіз үш жүзді салады. Егер осы үш санды үш жүз деп алсақ, онда «Жинақтың» көрсетуі жүздік бөлу қазақ қоға-

мында XVI ғ. болған деген ойды қосымша анықтай түседі. Сонымен бірге, егер осы уақытқа дейін деректердегі жүздік бөлу туралы ең алғашқы мерзім есебінде 1616 жыл алынып жүрген болса, Қадырғали би көрсетуіне байланысты енді ол мезгіл бері дегенде 1602 жылға дейін шегеріледі.

Қадырғали би көрсетулеріндегі келесі көңіл аударарлық жай: ол Алаш маңымен қатар дербес этникалық қауым ретінде қаңлылардың аталуы. «Жинақ» авторы олардың да екі саннан тұратындығын айтады. Бұдан шығатын қорытынды — қазақ халқының этникалық құрамына енген тайпалардың XVII ғ. бас кезінде әлі де болса бірігу процесінің толық аяқталмағандығы.

«Жинақ авторы» сондай-ақ қаңлы, қатаған, алаш мыңы қауымдарында өз ішінде жолға бөлушілік болғандығын, ал ол бөлушіліктің бері дегенде XIII—XIV ғ. басталатындығынан дәлелді хабар береді. Ол туралы: «Қатаған қауымы қазіргі заманға дейін (жолы) үлкендерін біледі. Ал Алаш мыңы арасында ұлығы тарақ тамғалы жалайыр болады»¹, — дейді. Қадырғали би одан ары Алаш мыңы арасында осы үлкендікті (жолы үлкен мағынасында — М. Қ.) бірінен соң бірі үзбей жалғастырып отырған нақты алты кісінің атын атайды. Олар ілгеріден бері қарай Тебре бек, Шайхы Софы бек, Айтулы бек, Итбаға бек, Қараша бек және Тонқа бек. Алаш мыңының ағасы болып келген осылар дейді².

Бұл арада анық нәрсе белгілі бір одаққа енген рутайпалардың жолы үлкен-кішісін анықтау түркі тілдес тайпалар арасында тым ертеден келе жатқан дәстүр екендігі. Мұндай жіктеудің белгілі бір қоғамдық қажеттілікке байланысты пайда болып, феодалдық қоғамдық қатынастар жағдайында руаралық қатынастарды реттеудің бірден-бір құралы болғандығы аян. Сонымен бірге бұл жіктелуді, ең алдымен, үстемдік құрушы феодалдық топтардың өз таптық мүддесіне пайдаланғаны, ал дамыған феодалдық жағдайында бұл ортағасырлық институттың қоғамдық дамудың елеулі кедергілерінің біріне айналғандығы белгілі жай.

Ал Қадырғали би еңбегіндегі жалайыр тайпасының Алаш мыңы арасындағы үлкендігіне келсек, онда мынадай фактілерді еске алуға тура келеді. Жалайыр

¹ Березин И. Н., Библиотека., 170—171-б.

² Сонда.

тайпасының үлкен жолды иемденуі өзі сияқты басқа түркі тайпалары арасында ерте замандардан бері Шыңғыс үйіне жақын тұруында. Ол туралы монғолдардың «Құпия тарихында» мынадай жолдарды кездестіреміз. Шыңғыс хан әскерінің сол қолын басқарушы жалайыр Мухулидің Қытайға наместник етіп жіберер алдында оған ант грамотасы мен алтын мөрін тапсырып тұрып: «Қоғамда өзгелерден жоғары отыр, сол қол түменбасы бол және Хараунь тауына дейінгі шығыс тарапты биле, ұрпағың да үзіліссіз осы мәртебені иемденсін»¹, — дейді. Аудармашы «Құпия тарих» тексінің бұл жолдарын ескі монғол тілінен орыс тіліне дәл аудару қиындығын айтады. Дегенмен жалпы мазмұнының дұрыстығына сенуге болады. Бұл ойдың басқа жобасын Рашид аддиннен де кездестіреміз. Ол: «Как было упомянуто, они (т.е. жалаиры — М.К.) были старые слуги Чингиз-хана и у его отцов служили больше, чем другие эмиры. Так как они исстари имели несомненные права, то Чингиз-хана пожелал поставить их в среде старших эмиров»², — дейді. Шыңғыс хан өмірге енгізген тәртіптің көбісін кейіннен қазақ қоғамын билеген төрелердің де басшылыққа алғандығы таңданыс тудырмаса керек.

Біз бұл арада, Қадырғали би еңбегінің қазақ халқының қалыптасу процесіне тікелей қатысы бар бірер көрсетулеріне ғана тоқталдық. Ғалым еңбегінде берілген бұл деректердің қазақ халқының этногенезін, даму жолдарын танып білуде алатын орнын бағаламау мүмкін емес. Жоғарыда атап өткендей, бұл деректердің құндылығы — ең алдымен, оларды жазып қалдырған автордың қазақ қоғамынан шығуында. Қадырғали би түркі халықтарында ілгеріден келе жатқан жазба тарих дәстүрінің жалғастырушысы, жай жалғастырушысы ғана емес, жаңа сападағы, бұрынғы сансыз көп бытыраңқы тайпалардың орнына келген жеке халықтық бірліктің (общность) алғашқы жылнамашыларының бірі болды.

Қадырғали би еңбегінің деректік мәні, әрине, мұнымен шектелмейді. Оның бір орталыққа біріккен орыс мемлекетінің XVI және XVII ғ. бас кезіндегі шығыс саясатын, осы мезгілдегі Кирман (Қасымов хандығы) қаласы татарларының мәдениеті мен әлеуметтік құры-

¹ Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. т.IV. Спб., 1866, 117, 225-б.

² Рашид аддин., Аталған еңбек, т.I. кн. I, 97-б.

лысын танып білудегі берер пайдасы мамандар тарапынан өз бағасын алған.

Деректік мәні жағынан Қадырғали би еңбегіне жақын тұрған дулат Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі. Бұл екі автордың көрсетулері бірін-бірі толықтырып отырады, сондықтан да олар қазақ халқының қалыптасу мәселелерін зерттеуде тығыз байланыста қаралуға тиіс. Осыған байланысты «Тарих-и Рашидидегі» қазақ халқының қалыптасу процесіне қатысты көрсетулерге қысқаша тоқтала кетелік.

Соңғы уақытқа дейін Шығыс Түркістандық тарихшының көрсетулеріне байланысты қазақ халқының қалыптасуын Жәнібек пен Керей сұлтандардың Дашт-и Қыпшақ ханы Әбілқайырмен араздасып, біраз жұртпен Жетісу өлкесіне көшіп келіп орын тебуімен байланыстырылып келеді. Тек соңғы жылдары ғана Жәнібек пен Керей бастаған елдің Жетісуға көшіп келуін одан бұрынғы және кейінгі көшу тізбегінің бір эпизоды ретінде ғана қарау керектігі жайлы пікірлер айтылды.

Әрине, Жәнібек пен Керей бастаған ру-тайпалардың Жетісуға көшуі қазақ халқының қалыптасу барысында елеулі оқиға болғандығы сөзсіз, бірақ оның мәнін асыра бағалауға да болмайтын сияқты. Біздің пікірімізше, Жәнібек — Керей көші сол кезеңдегі Дашт-и Қыпшақта (Өзбек ұлысында) болып жатқан терең этникалық процестің, ал егер одан да арырақ үңілсек, оның негізінде жатқан шаруашылықтық-территориялық жіктелудің сыртқы көрінісі ретінде қаралуға тиіс. Олай болмаған күнде біз тек «Тарих-и Рашидидің» ықпалында, оқиғаға ортағасырлық көзқарас деңгейінде қалып қойған болар едік.

«Тарих-и Рашиди» — Моғулистан мен Қашғарияны билеген шағатаид хандарының саяси тарихы. Қазақстанның XV—XVIII ғасырлардағы тарихы бойынша негізгі деректердің қатарына жататын бұл аса құнды еңбектің сонымен бірге таптық және уақыттық пайымына көз жұмуға да болмайды. Өз Отанына көршілес орналасқан елдермен қатынаста тек феодалдық қақтығысу мен қырқысуларды, тіптен одан да дәлірек айтқанда өзі қарап отырған елдер билігінде отырған Шыңғыс ұрпақтарының өзара алауыздығын баққан феодалдық заман тарихшысы одан арғыны, терең тамырлы қоғамдық этникалық процестерді, әрине, байқағанымен, өз дәрежесінде бағалай алған жоқ еді. Сондықтан да өзара билік

үшін талас барысында қоныс аударуға мәжбүр болған сұлтандардың әрекетінен бүтін бір халықтың қалыптасу себептерін іздеу — методологиялық қателік. Бұл арада тарихшының айтқан ойларын, берген деректерін тек оның заманы контекстінде және одан бергі аралықтағы өзгерістерге байланысты қарау мәселені толығырақ түсінуге көмектесері сөзсіз. Міне, осы тұрғыдан қарағанда Жәнібек, Керей және оларды қолдаған сұлтандардың XV ғ. орта тұсындағы Дашт-и Қыпшақ ұлысында пәрменді жүріп жатқан шаруашылықтық, соның негізінде этникалық-мәдени жіктелулерді өздерінің мүддесіне пайдалануға тырысқандығы байқалады. Осыған орай, Ш. Уәлихановтың Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі кезеңде әрбір Шыңғыс тұқымы дербес ұлысты билегісі келді деген бағалы пікірі ойға оралады.

Сонымен бірге «Тарих-и Рашиди» авторының Могулия ханы Иса Буганың жаңа көшіп келгендерді жарылқап, оларға өз иелігінен орын берді деп көрсетуін де сол күйінде қабылдауға болмайды. Өйткені кені Жетісу ежелден, бері дегенде түркі қағанаты дәуірінен дулат, үйсін, қыпшақ сияқты көптеген түркі рулары мекен еткен өлке болатын. XIII ғасырда Шыңғыс қырғынынан ыққан найман, керей, жалайыр және басқа түркі тайпаларының Жетісуға жете, не оған іргелес келіп бас сауғалауы олардың бұл өлкедегі елмен ертеден тығыз байланыста болғандығын көрсетеді. Ал кейінірек мұнда енді Әбілқайыр ұлысынан түркі тілдес рулардың көшіп келіп орналасуы да, әрине, кездейсоқ оқиға емес, бұдан бұрынғы кезеңдерден бастау алатын терең шаруашылықтық, этникалық процестердің логикалық жалғасы болатын. Сондай-ақ, қазақ халқының қалыптасуын туыс рулардың жаңа жерге көшіп келуінен іздесек те дұрыс қорытындыға келе алмайтындығымыз түсінікті. Халық болып түзілу процесінде жергілікті рулар мен сырттан келген рулық одақтардың бірдей ат салысқандығы талассыз. Міне, осыған байланысты Жәнібек, Керейлермен бірге, олардан бұрын және кейін келген рулардың Дашт-и Қыпшақ ұлысынан бөлініп көшуі және олардың Жетісу өлкесіне келіп орналасуы негізінде нендей себептер жатыр деген заңды сұрақ туады.

Ол себептерді Алтын Орда тұсында басталып, кейіннен Дашт-и Қыпшақ өлкесінде және басқа аудандарда өз жалғасын тапқан қоғамдық еңбек бөлінісінің одан ары даму процесінен іздеу орынды. Өзбек ұлысына ен-

ген халықтардың шаруашылықтық дамуы олардың территориялық жіктелуіне, ал шаруашылықтық-территориялық жіктелу этникалық, тілдік жіктелуге ұласуы заңды болатын. Бұл арада, әрине, басқа тіл мен мәдениетке тән этникалық топтардың да (мысалы, монғолдық элементтердің) ролін жоққа шығаруға болмайтыны түсінікті. Бірақ, дегенмен, Қазақ халқының құрамына негізгі компонент ретінде енген рулар арасындағы байланыс кездейсоқтықтан, жеке сұлтандар мен хандардың қалауынан, не болмаса, олардың билеуге ұлыс іздеп көшіп-қонуы нәтижесінде пайда болған байланыс емес, ерте кезеңдерден түзіліп, қайта жалғасып, тарихтың қатыгез сұрыптауынан, сынынан өткен байланыс еді. Бұл терең байланыстың тарихи қайнар көзін түркі қағанаттары заманынан көреміз.

Қадырғали би еңбегінің аты туралы

Жоғарыда біз «Жинақтың» түпнұсқасының жоқтығын, ал табылған көшірмелерінің толық емес, шығармаға автордың өзі берген аты көрсетілген алғашқы беттерінің жоғалып кеткендігін қысқаша айтып өттік. «Жинақтың» И. Халфин тапсырған сол кездегі жалғыз көшірмесін оқушы қауым назарына ұсына отырып, И. Н. Березин өзінің алғысөзінде: «біз шығармаға қандай ат берілгенін білмейміз, бірақ кітаптың негізгі бөлігі Рашид ад-диннің әйгілі туындысының қысқаша аудармасынан тұрғандықтан, біз оның атын да қолжазбамызға бере аламыз»,— деп жазды. Сөйтіп, Қадырғали би еңбегін түгелдей оның аты көрсетілген жаңа көшірмесі табылғанға дейін «Джами ат-тауарих»—«Жылнамалар жинағы» деп атауды ұсынды.

Өкінішке орай, қолжазбаның кейінірек табылған екінші көшірмесінде де еңбектің автор берген аты жоқ болып шықты да, ол сол «Джами ат-тауарих»—«Жылнамалар жинағы» атанған күйінде қала берді. Бұл жағдай тарихшы ғалымдар арасында Қадырғали би еңбегінің дербес деректік мәнін тура бағалауға айтарлықтай кедергі жасады, басқаша айтқанда оны Рашид ад-дин жұмысының түркіше нұсқасы ретінде ғана қарауға негіз болды. Ол туралы Ә. Х. Марғұлан мен М. А. Усманов орынды айтып жазған болатын. М. Усманов жо-

ғарыда аталған еңбегінде Қадырғали бидің есімі мен оның шығармасына байланысты әлі де анық емес жайлар туралы өз ойын ортаға сала келіп, еңбектің атын оның жаңа тізімі табылғанша сол бұрынғы күйінде қалдыра тұру қажеттігін айтады. Жаңылыс тұжырымдарға жол бермеу үшін солай ету де дұрыс шығар. Бірақ еңбектің жаңа көшірмесін (түпнұсқасын да) іздеу жұмыстарымен бірге, оның автор берген атын анықтау мақсатында жүргізілмек ғылыми әрекеттердің де праволылығын еске ала отырып, осы мәселе төңірегінде қысқаша болса да өз пікірімізді оқушы назарына ұсынуды дұрыс санадық.

Еңбектің атын анықтау жолында жасалған ізденіс, ең алдымен, жұмыстың жазылу себебіне апарып тірейтіні түсінікті. Олай дейтініміз еңбектің аты белгілі дәрежеде оның жазылу мақсатына тәуелді, содан туындаса керек. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, Қадырғали бидің өз еңбегін жазудағы негізгі мақсаты өзінің әміршісі Ондан сұлтан-ұлы Оразмұхаммедтің Қасымов тағын иемденуге толық лайық екендігін, біріншіден, Борис Годунов тағы алдында, екіншіден, жаңа, бейтаныс орта Қасымов ақсүйектері алдында дәлелдеу еді. Оразмұхаммед — кездейсоқ тұлға емес, хан тұқымы, болғанда да Шыңғыс ұрпағы. Демек, оның хан мәртебесіне көтерілуі сол тарихи кезеңдегі үстем тап арасында қалыптасқан мемлекеттік билік туралы ұғымға сай, заңды. Бұл — шығарманың орталық идеясы. Оны автордың өзі де жасырмайды, анық айтады: «Бұл тарихтың (жазылуына) себепші болған жоғары мәртебелі Оразмұхаммед ханның ата-анасынан (бері) құлдық қыла келген жалайыр тарақ тамғалы еді. ...патша Борис Феодоровичтің мәңгі әділдігін, ақтығын (айту) және тағы жоғары мәртебелі Оразмұхаммед ханды жоғары мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын (көрсету) үшін жазылды».¹

Шығарманың құрылымы да осы негізгі ойға бағындырылған. Автордың тікелей өзі жазған екінші бөлімі жай парсы тарихшысының әйгілі еңбегіне қосымша ғана емес, керісінше, бірінші, аударма бөлімі соңғысына тарихи көрініс есебінде. Ал шығарманың екінші бөліміндегі тоғыз дастанның² ең көлемдісі де және ең негіз-

¹ Березин И. Н., Библиотека., 169—170-б.

² И. Н. Березин жариялаған көшірмеде тоғызыншы «Иадкархан дастаны» берілген беттер жоғалып кеткен.

гісі де «Дастан-и Ораз-Мұхаммед» болып табылады. Тарихшы М. Усмановтың әділ атап көрсеткеніндей, бұл дастан бүкіл шығарманың жай соңғы, аяқтаушы бөлігі ғана емес, ең маңызды, шешуші түйіні.

Еңбектің міне осындай жазылу мотивтері мен ерекшеліктеріне байланысты ойға Қадырғали би шығармасын ортағасырлық шығыстық тарихшыларға тән дәстүр бойынша «Тарих-и Ораз-Мұхаммед» деп атауы толық мүмкін-ау деген пікір оралады. Әрине, бұл жорамал ғана. Шығарманың атын біржола анықтау — әлі де болса болашақ ізденістердің үлесі. Осы бағытта Москва, Ленинград, Қазан сияқты ірі ғылыми орталықтардың кітапхана, архив қолжазба қорларынан Қосымұлы Қадырғали би еңбегінің жаңа қолжазбасы, тіптен түпнұсқасын қарастыру нәтижелі аяқталуы толық ықтимал. Сондай үмітпен біз де «Жинақтың» әзірге белгілі екі тізімі негізінде жасалған нұсқасын және оның қазақ тарихына қатысты дастандарының бүгінгі қазақ тіліне аудармасын ұсына отырып, еңбекті сол И. Н. Березин берген атымен атауға мәжбүр болдық.

ЕКІНШІ ТАРАУ
**«ЖАМИ АТ-ТАУАРИХТЫҢ»
ТІЛІ**

Шежіре тілінің зерттелуі

Қадырғали Қосымұлының шежіресі үлкен тілдік ескерткіш болып танылады. Сондықтан оның тарихи шығарма ретіндегі мазмұнын, сипатын, құрылысын сөз етумен қатар, тіліне де қатты назар аударылып, жазба ескерткіш ретіндегі маңызы сөз болып келді.

Қадырғали шығармасының тілі туралы тұңғыш сөз айтқан адам — оны жарыққа шығарушы Қазан университетінің профессоры И. Н. Березин. Оның айтуынша, Борис Годунов патшалық еткен тұста жазылған түркі шежіресінің табылуы — үлкен жаңалық¹. Қолжазба аса әдемі емес, жартылай шикәсте жазуымен 157 тараққа жазылған, басталар және аяқталар беттері жоқ; шежіре 1600 жылдары жазылған болу керек; автор өз шығармасын «татар (яғни түркі) наречиеcінде», оның кітаби түрінде «жазуға тырысқан»; қолжазбаның 12—137-беттері Рашид ад-диннің атақты «Жами ат-тауарихынан» парсы тілінен аударма, ал нағыз «татарша (яғни түркіше) жағы» — өз жанынан жазған Қаран, Қырым хандықтары мен Оразмұхаммед туралы бөлімдері дейді. Бұл ғалымның байқауынша, автордың мұсылманша едәуір білімі болғанымен, ол араб-парсы тілдеріне аса жетік болмағанға ұқсайды. Ғалым шежіре авторының стилі біршама қарапайым болғанымен, кей жерлерінде көне (яғни ертеден келе жатқан түркі жазба дәстүрін-

---

¹ Березин И. Н., Татарский летописец, современник Бориса Федоровича Годунова («Москвитянин», 1851, № 24, Кн.2. 543—554-б.

дегі) сөздер мен тұлғалар кездеседі дегенді айтады. Қолжазбада автордың қателерінің үстіне көшірушінің жіберген ағаттықтары қосылған. И. Н. Березин олардың ешбіреуін жөндей, тексті сол қалпында литографиялық басылым етіп жариялап отырғанын айтады¹.

И. Н. Березиннен кейін, 1850 жылдардың бас кезінде Қадырғалидың «Тауарихымен» өте жақын танысып, шежіренің өзімен қатар тілі жөнінде пікір айтқан ғалым — Шоқан Уәлиханов. И. Н. Березиннің Н. Ф. Костылецкий арқылы сұраған сұрақтарына қайтарған жауабында Шоқан жалайыр тарихшының шежіресін сөз етеді. Тоқтамыс жарлықтарында кездесетін кейбір сөздердің анықтамасын дәлелдеу үшін Қадырғалидың «Тауарихынан» мәліметтер мен үзінді келтіреді. Шоқан бұдан кейін де осы ескерткішке тағы оралады, шамамен 1854—1855 жылдары оның біраз жерін орысшаға аударып келтіреді. Аударған текстің ішінде кездесетін кейбір халық аттары мен жалқы есімдердің, бірқатар сөздер мен фразалардың қолжазбадағы араб әрпімен жазылған түрін келтіріп отырған. Сонымен қатар кейбір сөздерге түсініктеме берген. Аударма текстен кейін ескерткіштің тілі, стилі, орфографиясы жөнінде өзінің пікірлерін айтады: ару, кечмек, мұңкәр, табунмақ, бек, би, йазы, қоңсы, қырчын, мал, туар қара деген сөздердің қазақ тіліндегі мағынасын, қолданысын келтіреді. Ең соңында сол кезде татарлар (Шоқанның «татар» дегені «түркі халықтары» дегені) қолданытын (не Шоқан қолжазбасында, не кітапта «қолданылмайтын» деп қате жазылған) сөздердің сөздігін бермек болып, едәуір сөзтізбе жасайды, оның бір бағаны — түркі-монғол сөздері, екіншісі — араб-парсы сөздері. Бірінші бағандағы сөздердің көпшілігі орысшаға аударылған, ал араб-парсы сөздерінің бірен-саранынан басқалары аудармасыз қалған.

Ш. Уәлихановтың пікірінше, сөз болып отырған шежіренің тілі «нағыз джағатайша» (яғни шағатайша), қазіргі (Шоқан дәуіріндегі) қазақ тіліне өте жақын, ондағы көптеген сөздер мен сөз тіркестері күні бүгінге дейін қазақ тілінде қолданылады дегенді айтады². Әбіл-

¹ Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиным, проф. Казанского университета, т. II, ч. I. Сборник летописей. Казань, 1854.

² Уәлиханов Ч. Ч., Собр. соч., т. I. Алма-Ата, 1961, 158—159-б.

газы мен Шейбани-намеге қарағанда, бұл «Тауарихта» аңыз жерлері кемірек екенін айтады, Борис Годуновқа арналған бабы «татар» (түркі) тілінде жазылған дейді. Бұл жерде мынаны қатты ескеру керек. Шоқан заманында және оған дейін де, кейін де орыс және Европа ғылыми әдебиетінде түркілерді, түркі халықтарын «татар» деп атағандары мәлім. Шоқан да осы дәстүрді бұзбай, көп орайда түркі (орысша тюркский) дегеннің орнына «татар» деп отырады. Шоқанның бұл жазғандары Жалайыри шежіресінің тілін талдап-танудың бастамасы деп санаймыз.

Бұдан кейін орыстың белгілі шығыстанушысы профессор В. В. Вельяминов-Зернов өзінің «Исследования о касимовских царях и царевичах» деген еңбегінің 2-бөлімінде Қадырғалидың шежіресін атайды, біраз жерлерінен кесек-кесек үзінділерді орыс тіліне аударып таныстырады. Бұл ғалымның ескерткіштің тілі жөніндегі пікірі И. Н. Березинмен үндес.

Біраз уақыт өткеннен кейін Қадырғали бидің туындысы 1922 жылы жұртшылық назарына қайта ілінді. Татар ғалымы А. Ш. Абдрахимов (Әли Рахим) 1922 жылы Қазанның Орталық Шығыс кітапханасынан молда Г. Галиев Баруди қалдырған кітаптардың ішінен біз сөз етіп отырған шығарманың екінші қолжазбасын табады да, ол нұсқа жайында және оның тілі жөнінде 1927 жылы Татартану ғылыми қоғамының Хабаршысында жазады. Қадырғалидың тілі ортаазиялық әдеби тілге, яғни шағатай тіліне сай келеді дегенді кесіп айтады, сонымен қатар, мұнда шамалы мөлшерде ғана оңтүстік түркі және Еділ татарлары диалектілерінің әсері бар дейді, таза татар тілінің сөздері деп ғалым орам, қоян, көрүнүш, йанаша, білән, салдурған таш мәсчиді деген тұлғаларды атайды. Жаңадан табылған қолжазбадағы орфографиялық және графикалық ерекшеліктерді көрсетеді. Шежіренің аударма жағына парсы тілінің әсері тиген, ал төлтума жағының тілі таза және едәуір көркем деген тұжырымға келеді.

Бұл шежіренің пешенесіне жазылғандай, ол тағы да 30—40 жылдай ғылымда ескерусіз қалады. Тек Шоқан Уәлиханов еңбектерінің толық жинағын шығару тұсында Шоқанның бұрын басылмаған жазбаларының ішінен осы шежіреге тікелей қатысты материалдарды жариялау үстінде 1961 жылы Қадырғалидың өзі және әзірге бізге жеткен еңбегі ғылым дүниесіне тағы орал-

ды. Акад. Ә. Марғұлан Шоқанның I томына енген Ш. Ш. Уәлиханов туралы очеркінде Қадырғалидың мұрасын ғалымның ғылыми қызметіне байланысты сөз етеді. Шежіре тексіне, ондағы тарихи адам аттары мен жер-су атауларына түсініктемелер ұсынады, жалайыр тарихшының тілі негізінен қазақ тіліне жақын, оны қазақша-шағатайша тіл деп атауға болады дейді. Ә. Х. Марғұлан екінші бір мақаласында Оразмұхаммедтің қолында болған «Күміс сандық» жайында жазады. Бұл сандықта қазақ ханзадасының өз кітапханасы, яғни тарихи және көркем кітаптар, хаттар, қазақ өлең-жырларының қолжазбалары сақталғанын баяндайды. Иесі көз жұмған соң, сандық Патша архивіне өтеді де, XVII—XVIII ғасырларда 38-нөмірмен осында сақталады. 1736 ж. сандық Россия Ғылым академиясына сыйға тартылады. XIX ғасырдың ортасына дейін академияның Азия музейінде сақталып келіп, кенет ұшты-күйлі жоқ болып кетеді¹. Сандықта қандай жазбалардың болғаны жайында музей директоры болған профессор Х. Д. Френ (1782—1851) мен «Степановтың² 1595—1599 жылдары Ордада болған кезінде тіркелген тізімде» айтылған. Қадырғали би шежіресінің авторлық қолжазбасы да осы сандықтан орын алған болу керек деген болжам пікірлер бар.

1961 жылдан былай қарай Қадырғали Жалайыри шежіресінің өзінің де, тілінің де зерттелуі Қазақстан ғалымдары тарапынан күрт басталады. Тарихшы К. Жүнісбаев 1960 жылдардың ішінде жариялаған екі-үш мақаласында Қадырғали шежіресінің тілі жайында да пікір айтып, шежіре авторы шығармасын сол кезеңдегі қазақтың әдеби тілінде жазған деп таниды. XVI ғасырда қазақтың жазба әдеби тілі болды дей келіп, оның пайда болуына мынадай факторлар роль атқарды дейді: 1) Қазақ хандығы құрылғаннан бастап, іс қағаздары қазақ тілінде жүргізілді. 2) Батырлар, ғашықтар туралы жырлар пайда болды. 3) Хандардың өз ұрпағына қал-

¹ Марғұлан Ә., Күміс сандық құпиясы // Қазақ әдебиеті, 1981, 1 қаңтар.

² Степанов — Орыс патшасының қазақ хандығына елшілікке жіберген адамы. Ол Оразмұхаммедтің немере ағасы, қазақ ханы Тәуекелдің ордасында (Сауран қаласында) болған. Тәуекел «Мәскеуде отырған» зиялы інісіне оның өтініші бойынша осы елшіден қазақ өлең-жырларының қолжазбалары мен Орта Азияда жазылған кітаптарды беріп жіберген.

дырған өсиеттері, ақылдары, мемуарлары болды және сауатты адамдардың қолжазбалар сақтау дәстүрі болды¹. Бірақ К. Жүнісбаевтың бұл тұжырымдары шежіре тексін жан-жақты тілдік тұрғыдан талдаудың нәтижесінде ұсынылған байлам емес, өзге негіздерге, көбінесе болжамдарға сүйеніп айтылған пікір болып шықты.

Жалайыр шежіресінің бұл еңбегінің зерттелу тарихын қысқаша әрі ұқыпты, әрі жинақы түрде этнограф ғалым Е. Масанов жазды. Ғалым бұл шежіренің қазақ этнографиясын зерттеуде де зор үлес қосатындығын айта келіп, оның тілі туралы өз пікірін білдіреді. Ол да, Ә. Марғұлан танығандай, Қадырғалидың тілі қазақ-шағатай тілі дейді².

Жалайыри шығармасының өзі және тілі жөнінде М. Әуезов те пікір айтқан. Ол «Қазақ ССР тарихына» жазған тарауында бұл шежірені XVI ғасырдағы қазақ жазба ескерткіштерінің бірі деп атайды. Ол құрылысы, әсіресе тілі жағынан Орта Азия қаламгерлерінің дәстүрінен өзгеше келеді дегенді айтады. Бірақ М. Әуезовтің бұл тұжырымын М. Усманов шежіре шағатай тілінде емес, татар тілінде жазылған деген өз пікіріне арқау етеді. Біздіңше, бұл жерде Мұхтар Әуезовтің айтқысы келгені Қадырғали шығармасы шағатай әдебиеті дәстүрінен өзгеше, өз алдына, яғни ескі қазақ әдебиеті үлгісінде жазылған деген пікір.

Қадырғалидың «Жами ат-тауарихын» арнайы зерттеушілердің бір тобы — татар ғалымдары. Өйткені шежіре татар хандықтарының бірі — Қасым хандығында жазылғандықтан, бұл шығарманы татар тарихнамесінің ескерткіші деп танушылық өзге тұжырымдармен қатар өмір сүруге құқылы екені сөзсіз. Жоғарыда аталған А. Рахимнан кейін бұл шежірені арнайы зерттеп, тілі жайында да пікір білдірген адам — тарихшы Мирқасым Усманов. Ғалым бұл ескерткішті татардың тарихи шығармасы деп санайды, өйткені туынды авторы не Қазан, не Қасым татары емес, қазақтың тарақ таңбалы жалайыр руынан болғанымен, шежірені жазған ортасы Қасым татарлары болды және ол осы хандықтың оқырмандары татарларға арналды дегенді дәлел етеді. Сон-

¹ Жүнісбаев К., Қадырғали Джалаири // Кн. Великие ученые Средней Азии и Казахстана. Алма-Ата, 1965. 209-б.

² Масанов Э. А., Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата. 1966.

дыктан ескерткіштің өзі де татардікі, тілі де татарша деп түйеді, дәлірек айтқанда, Алтын Орда дәуірінің жазба дәстүрінің жалғасы дейді де, бұл шығарманы «қазақыландырудың» ешбір қажеті жоқ деп, Қазақстан ғалымдарын сынайды. Тіпті бір тұста Қадырғалидың ана тілі — татардың сібір диалектісі дегенге дейін барады¹. Қадырғали мұрасын татар мәдениетінің ескерткіші деп тану «Ежелгі татар әдебиеті» курсын жасаушылардың да еңбектерінде бар².

1961 ж. Шоқан Уәлихановтың I томы жарыққа шығып, онда Шоқанның осы шежіре жайында жазғандары көпшілікке мәлім болғаннан кейін, сөз болып отырған жазба тек қана тарихшылардың емес, тіл мамандарының да, оның ішінде қазақ тіл білімпаздарының да назарын аударып бастады. Бұған, сірә, осы кезге дейін «Тауарихты» сөз еткен қазақ зерттеушілерінің барлығының бұл шығарманың тілі қазақ тіліне өте жақын келеді немесе тіпті қазақ тілінің ескерткіші деп санауға болады деген болжамдары да түрткі болса керек. Сондықтан қазақ тіл маманы Т. Қордабаев осы шежіренің әуелі синтаксистік, кейін морфологиялық құрылысын талдап шықты. Бұл еңбектерінде зерттеуші аталған ескерткіштің тілін грамматика схемасына салып талдайды, яғни Қадырғали туындысының тілі «зат есім, туынды зат есім, зат есімнің көптік категориясы... септіп жалғауларының синтаксисі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем...» деген сияқты категорияларға қарай бұтарланған. Талдау көп реттерде толық берілген. Бірақ бұл талдаудың не әрбір тарауы (тақырыбы) бойынша, не жалпы тұтас талдаудан кейін тиісті тұжырым-байлаулар жасалмаған, яғни фактілердің тіркелуі бар, түсіндірілуі аз. Мұның қай тілдің ескерткішіне жататындығы жөнінде пікірі де жоқ емес. Зерттеуші бірінші кітабының кіріспесінде: «Жазба материалдың қай тілге жататынын оны жазған автордың тайпасы, ұлты, мекені шешпейді, ескерткіш тілінің қазіргі тілге жақындық дәрежесі, оған ұқсастық шамасы, грамматикалық құрылысындағы бірлігі шешеді» — дей келіп, қазақтың дулат, жалайыр руларынан шыққан Мұхаммед-Хайдар, Қадырғалилардың еңбегі сол кездегі ортақ кітаби тілде жазылғандықтан, авторы-

¹ У с м а н о в М. А., Татарские исторические источники XVII—XVIII вв. Казань, 1972.

² Борынғы татар әдебияты. Казан. 1963.

ның қазақ болып отырғанына қарамастан оғуз, қыпшақ болып жататын тілдердің көпшілігіне ортақ материал деп түйеді¹. Ал талдау үстінде: «бұл шығарма XVI ғасырдың соңғы жылдарында жазылған. Бұл едәуір қазақ тілінің өзімен туыстас басқа түркі тілдерінен біржола жекеленіп үлгермеген, көне түркі тілдеріне тән кейбір ескі формалардан, тілдік көне тәсілдерден әлі арылып жетпеген уақыты», «шығарманың қазақ тілінің... өз алдына жеке халықтық тіл болып қалыптаса бастауының алғашқы дәуірінде жазылғандығын ескерсек...»² деген сияқты пікірлер айтқанына қарасақ, зерттеушінің байымы Қадырғалидың «Тауарихы» — қазақтың өз тілінің, оның қалыптаса бастаған дәуірінің ескерткіші дегенге саятынын аңғарамыз.

Қадырғали шежіресінің тілін татардың жас ғалымы З. Хисамиева да зерттеді³. Ол көрнекті түрколог ғалым, ССРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Э. Р. Тенишевтің жетекшілігімен «Қадырғали бек дастандарының тілі» атты тақырыпқа кандидаттық диссертация жазып, 1980 жылы қорғап шықты. Диссертант алдына жалайыр тарихшының төлтума (өзі жазған) дастандары тілінің грамматикасы мен лексикасын жүйелі түрде талдап, оларды татардың әдеби тілі мен диалектілеріндегі фактілермен салыстыру, сол арқылы ескерткіштің қай халықтың тарихи мұрасына жататындығын анықтау мақсатын қояды. Зерттеуші бұл жұмыста талданып отырған шежіре тілінің негізі жалпықыпшақтық екенін көрсете келіп, ескерткіш татар тілі элементтері қатысқан Еділ бойындағы түркі (тюрки) тілінде жазылған деп табады. Диссертант «жалпықыпшақтық» элементтерді (мысалы, сөздің септік жалғауларын қабылдау түрлері, есімшенің *-мыш* емес, *-ған* жұрнақты түрінің қолданылуы, есімдіктердің тұлғалары, т.т.), сондай-ақ «нағыз татар тіліне тән» (собственные татарские) ерекшеліктерді көрсетеді. Бұл ерекшеліктер деп зерттеуші *сары*, *елу* сөздерінің соңында *Ғ*, *г* дыбыстарының жоқтығы, *Ғ* дыбысының орнына бірен-саран сөзде жарты дауысты *у* дыбысының келетіндігі (*алтауыт*,

¹ Қордабаев Т. Р., Тарихи синтаксис мәселелері. Алматы, 1964, 14—15-беттер.

² Сонда, 32—33-беттер.

³ Хисамиева З. А. Язык дастанов Кадыр-Ғали-бека. Автореф. канд. дис. Уфа. 1980.

алпағыт емес), шығыс септіктің *-дын* емес, *-дан* түрінде қолданылғандығы, *би, бикем, йазгысын, қышқысын* сөздерінің кездесетіндігі сияқты фактілерді есептейді. Бұл «нағыз татар тіліне тән, өзіндік» деп көрсетілген тұлғалар мен сөздерді «қазақ тілінің өзіндік» ерекшеліктері деп те тануға әбден болатындығын ескертуге тура келеді.

Сөйтіп, Қадырғали Жалайыридың тілі туралы мынадай пікір-тұжырымдар бар:

1) Бұл шежіре өз заманындағы түркі әдеби тілі — кітаби тілде жазылған. Бұл пікірді айтушылар: И. Н. Березин, Ш. Уәлиханов, В. В. Вельяминов-Зернов, Әли Рахим. Бұл жерде «кітаби тіл» деп ортаазиялық түркі (орысша тюрки), яғни шағатай тілі танылып отыр. Ш. Уәлиханов бұл ескерткіштің тілі «джағатай» бола тұрып, қазақ тіліне өте жақын келетіндігін айтады.

2) Бұл шығарма шағатайша-қазақша тілде жазылған. Бұл пікірді айтушылар — Ә. Марғұлан мен Е. Масанов, Т. Қордабаев. Жоғарыда көрсетілгендей, Ш. Уәлиханов пен М. Әуезовтің пікірлері де осы танымға жақындайды.

3) Қадырғали өз шежіресін қазақтың жазба тілінде ұсынған. Бұл қорытындыны К. Жүнісбаев, Ә. Жиреншин білдіреді.

4) Қадырғали бидің «Тауарихы» ескі татар тілінде жазылған. Мұны татар тарихшысы М. Усманов ұсынады. Зерттеуші З. Хисамиева ескерткіштің тілі татарша, оның ішінде Еділ бойы татарларының деген түйінге келген.

Сөз етіп отырған тарихнамелік шығарма тілінің әрі қарайғы жан-жақты зерттелуі осы пікірлердің қайсысының шындыққа сай немесе жақынырақ, я болмаса қарсы келетінін айқындау тұрғысынан болуға тиіс. Сонымен қатар, жалпы орта ғасырлардағы түркі әдеби тілдері, оның жергілікті түрлері жайындағы мәселені де шешу мақсатын көздеу де кезекте тұратын проблема болмақ. Тіпті Қадырғалидың ана тілі туралы да әңгімені ашып алу қажет болады, өйткені, жоғарыда айтылды, кейбір зерттеушілер (мысалы, М. Усманов) Қадырғали бидің ана тілі қазақ тілі емес, Сібір татарлары тілі (яғни қазіргі татар тілінің бір диалектісі) болу керек деген де болжам айтады. Бұл болжамға жетелеген жайттар Қадырғалидың әуелі Сібірдегі Көшім хандығында, кейіннен (Мәскеуде болған едәуір жылдардан кейін) өмірінің соңғы жылдарында негізінен татарлар мекендеген Қасым

хандығы топырағында жасап өткендігі болса керек. Дегенмен шежірешінің туып-өскен ортасын, сауат ашын, білім алған мәдени орталығын, кімдерге қызмет еткендігін есепке алсақ және ең негізгісі, ол жазған шығарманың «тіл үйіру» мәнеріне, сөз жұмсау машығына ден қойсақ, оның ана тілінің қай тіл болғанын айыру мүмкіндігі туады. Осы мақсатпен біз осы кітапта тарақ таңбалы жалайыр Қадырғали бидің қаламынан шыққан шежіре тілінің лексика-фразеологиялық сипатын, грамматикалық және стильдік ерекшеліктерін талдап-танытқан ізденістерімізді қысқаша түрде ұсынамыз (толығырақ баяндалуын 1989 жылы «Ғылым» баспасы шығарған «Язык «Жами ат-тауарих» Жалаири» атты орыс тілінде жарияланған кітаптан оқып-білуге болады).

Шежіре тілінің лексикасы мен фразеологиясы

Ескерткіш тілінің сөздік құрамын түркі, монғол, араб, парсы, қытай сөздері құрайды. Зерттеуші З. А. Хисамиеваның санауы бойынша Қадырғалидың өз қаламынан туған (аударма жағын қоспай есептегенде) дастандарының сөздік құрамының 58%-і түркі, 28%-і араб, 13%-і парсы, 1%-і монғол және басқа тілдердің сөздері құрайды. Ал, біздіңше, тұтас алғанда, бұл мөлшер біраз өзгешелеу түсуі мүмкін, өйткені аударма жағында парсы мен араб сөздері және монғолша, қытайша титулатура (лауазым, дәреже, қызмет бабы атаулары) көбірек кездеседі.

Түркі сөздерінің дені қыпшақ тобының (қазақ, татар, т.б.) сөздері болып келеді. Орта ғасырларда жазылған өзге көптеген тарихи шығармалармен салыстырғанда, мұндағы түркі сөздері қыпшақтық тұлғада берілген. Мысалы, «аң аулау» мағынасына қатысты сөздер *ау* емес, *аң*, *аңға чық-*, *аңға атлан* — түрінде (мысалы, Абылғазыда *ау аулаб*, *ауға чықыб*); «қол» мағынасын беретін тұлға *ал [ел] еліг* емес, *қол*, *азақ* немесе *адақ* емес, *айақ* (мысалы, Абылғазыда: Сыр суының *азақы*); *үй (ев/еу)* емес), т.т. Фонетикалық тұлғасы жағынан да, білдіретін мағынасы жағынан да мына сөздер таза қыпшақша (қазақша, татарша): *бәлек*, *биле-(ел, биле-)*, *арқа*, *Еділ бойында*, *күйеу* (күзәгі емес), *қарындаш* (қардаш емес), *белгілі*, *біреу* (бірісі емес), *аға-іні*.

айғақчы, ақча, атланды, бақындыр — баилық (бастық), қыз бер-, болуы кетті, бұйурды, булақ, ыарашты (жарасты, татуласты), бірікті, ыақа, қырақ, ыақала (жағала-); ыарылқа-, бір ыашады, ыеңгелете алды (жеңгелей алды), кечу, қайта, қартайды, құдыра иіберді, қыр, ой, мың ағасы, салып кетті («қалдырып кетті» деген мағынада), орам, көрүнүш, ыарылқады, жұда болды, тәтті ет, үйқы, уруш, учура-, чапты, чел, т.т. «Әскери» лексикадан қыпшақтық (мысалы, қазақтық) айыр, атқычыл, он бегі, үз бегі, мың бегі, мың ағасы, т.б. сөздері табылады.

Мұндағы *қырчын* («Дарийа арасындын қырчын лар,¹ қамыш лар йығыб, сал бағлаб дарийаны кечті — 27), *қырақ, жұда болды* (Оразмұхаммед хан... секіз йашында, улуғ бабасы Шығай хан дын жұда болдылар — 165), *сақынды* (Ол Хатун әгәр ашкара қылсам хұдайға табунмакны, аны оғлы білә бірге өлтүргәй теб сақынды — 20), *ыазы* (Йазыға чықыб ерді лер — 31), *салып кетті, соқратын, тоң-* (қату), *сур-* // *сұра-* («ел билеу») сияқты сөздер қазіргі қазақ тілінде актив қолданылмағанмен, ертеректегі тілімізде дәл Қадырғали жұмсаған мағынада кездесетіндігін көреміз. Мысалы, *қыршын* сөзі (бұл тұлғаға кезінде Ш. Уәлиханов та көңіл аударып, оны *қобаршын* деген копада-батпақта өсетін өсімдік атауымен байланыстырды) XV—XVI ғасырларда жасап өткен ноғайлы-қазақ жырауы Шалкиізде (Шәлгезде) бар: Жағасына *қыршын* біткен тал еді, Жапырағын жайқалтып Терек етсе, тәңір етті!— деп келеді (Бұл жолдар кейін XIX ғасырдағы Махамбет ақынға да телініп жүр, ал шындығында авторлық Шәлгездікі болу керек). Өткен ғасыр ақыны Майлықожадағы: «Дарияның екі тоты қырағында» деген өлең тармағына қарап «өзен жағасы» мағынасындағы *қырақ* сөзі де қазақ тілі үшін жат емес екендігі байқалады. Сол сияқты «біреуден айырылып қалу» семантикасы бар *жұда* болу тіркесі де қазақ тілінде қолданылып келгенін Шәңгерей Бөкеев ақынның (XIX ғ.): «Бес жаста *жұда* болып ата-анадан» деген

¹ Ортағасырлық түркі жазбаларында кейбір септік, көптік жалғаулар сөз негізінен бөлек жазылған. Біз тексті транскрипциялағанда бұл ерекшелікті сақтадық.

Осы жерде және әрі қарай келтірілген мысалдар мен көрсетілген беттер «Жами ат-тауарихтың» 1854 жылғы басылымы: «Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиным, проф. Казанского университета Т.И. часть I. Сборник летописей. Татарский текст с русским предисловием. Казань»— бойынша алынды.

жолдары көрсетеді. *Сал-егістігінің «қалдыру, тастау» мағынасы қазақ тілінде де болғанын Қазтуған жыраудың (XV ғ.): Қайран менің Еділім, мен салмадым, сен салдың» немесе Махамбет ақынның: «Таңдап мінген тұлпарлар иесін қайда жаяу салмаған» деген өлең жолдары дәлелдейді. Язы сөзі (Доспамбет жырауда (XVI ғ.): «Жазыда көп-ақ жортқан екенбіз»; соңратын сөзі (Шалкизде: Енді өзіңнен соңратын жұртқа бір лайық ие жоқ)! сақын (Шалкизде: «Күле кіріп, күніреніп шыққан достан мың сақын») тұлғалары да қазақтың өткен ғасырлардағы ақын-жыраулар тілінде қолданылып келгендігі — Қадырғали шежіресі қолданған бұл сөздердің сол кездегі қазақ тіліне тән болғандығының айғағы.*

Әрине, түркі сөздерінің барлық тұлғалары қазақ тіліне тән деуге болмайды. Олардың бірқатары фонетикалық тұлғалануы жағынан қазіргі қазақ тілінен алшақтайды. Мысалы, қазақ тілінде сонор у, й, ң-дермен келетін сөздер «Тауарихта» ғ, г дыбыстарымен берілген: *йағмур* (жаңбыр), *тигер* (тиер), *йағы* (жақ), *тағ* (тау), *туғды* (тууды), *йағар* (жауар), *йығыб* (жыйып), *сығыр* (сыйыр), *төгүрек* (төңірек).

Кейбір тұлғаларда ғ дыбысы сөз соңында сақталған (қыпшақ тілінде ол ертеде-ақ жоғалған): *сарығ* (сары), *улуғ* (ұлы), *қатығ* (қатты). Дегенмен бұл тұлғалардың қыпшақтық параллелі де кездеседі. Мысалы, Тоғұм ханның балалары «Тоғұз сары» атанды дейді. Бұл жерде «тоғыз сары» атанған Шыңғыс әулетінің қазақыланған бұтағы, демек, «тоғыз сары» қазақтар қойған атақ, сондықтан шежіреші «тоқуз сарығ» демей, қазақша тұлғасын берген. Сол сияқты *арығ* сөзінің *ару* варианты да орын алған.

Енді бірқатар сөздер сыртқы тұлғасы жағынан да, морфологиялық құрылымы жағынан да қазақ тілінің нормасына сай түспейді. Олар: *артұқсы* болды (қазақша: артық болды), *бағнақ* (бағыну, бағыныш), *бөлек* (сыйлық), *булғақ* (аласапыран), *өктүлә-* (тәрбиеле-), *инан-* (илан-, сен-), *сойурғал* (тарту, орысша «пожалование»: әмірші хан, патшалардың өз адамдарына сыйға бөліп берген жер, хандық, т.б.), *күзгу* (айна), *қайусы* (қайсысы), *қатла* (рет), *қатығ* (қатты), *ошал*, *ошибу* (осы), *өксүз* (жетім), *сақлады* (тәрбиеледі), *сандал* (тақ), *сандуқ* (табыт), *сындұрды* (жеңді), *таба* (қарай), *тебреді* (аттанды), *тоқуш* (ұрыс), *тоқушмақ* (ұрыспак). *чәкүл* (кекіл).

Кейбір сөздердің түбірі бір болғанмен, қазақ тіліне морфологиялық құрамы жағынан сай келмейді. Мысалы, *отқаз-* (малды отқа жіберу), *ханла-* (хан қою, хан көтеру), *көпәл* (көбею).

Қадырғали шежіресінің тілінде XII—XIV ғасырлардағы оғуз-қыпшақ ескерткіштері болып саналатын «Құтадғу біліг», «Хосроу мен Шырын», Рабғузидің «Қысал-анбия», «Хадж ал-фарадис», «Ортаазиялық тефсир» сияқты шығармаларда кездесетін архаизмдер (өте көне тұлғалар) жоқ деуге болады. Мысалы, *изи* (ийе, құдай), *қоз-* (қой-), *азақ* (адақ, аяқ), *құзұқ* (құдұқ), *қазғу* (қайғы) деген сөздердегі *д/з* элементі мұнда жоқ. Сондай-ақ осы ескерткіштердегі *ажун* (әлем, дүние), *болун* (тұтқын), *асығ* (пайда), *йаң* (тәсіл, амал), *ал* (айла), *елі* (қол), *әгіз* (биік), *йалавач* (елші), *еш* (дост), *оғуш* (ру, тайпа) сөздері Қадырғалида жоқ. Ол түсінікті де: біздің ескерткішіміз — XVI ғасырдың ең соңында жазылған дүние, екі арадағы үш-төрт ғасырдың ішінде, әрине, көптеген дүниелік (сөздер, ұғымдар) көнеріп, қолданыстан шығып қалған. Оның үстіне, біздіңше, жалайыр Қадырғали өз тұсындағы түркі жазба дәстүрін (нормаларын) ана тіліне жуықтата пайдаланған. Бұл кезеңде жоғарыда көрсетілген сөздердің білдіретін ұғымдары түркінің қазақтық, татарлық, өзбектік, ұйғырлық деген сияқты жергілікті тілдерінде жеке-жеке тұрақталып, не түркі сөздерімен (*биік, елші, ру, қол*), не араб-парсы сөздерімен (*дос, әлем, пайда, айла, тайпа*, т.т.) берілетін болған.

Дегенмен Қадырғалидың тілінде архаистік, көне түркілік элементтер мүлде кездеспейді деуге болмайды. Кейбір сөздердің сол кезеңде қолданылған параллельдерімен қатар, көне варианттары да жарыса жұмсалған сәттері аз емес. Мысалы, *көп* сөзінің *үкүш* қатары, сондай-ақ *йаз-* (*біт-/жазу*), *айт-/ай-*, *сұра-/сұр-*, *не/нүң*, *соң/соңратын*, *өзге*, *өңге/өнгін*, *қайсы/қайу*. Архаистік екінші сыңарлардың көбі (*ай-*, *сұр-*, *қайу*, *өнгі*, *үкүш*) шығыс түркілік дәстүрге тән, олар Қадырғали заманында берік сақталған әдеби нормаға бағынудан шыққан қолданыстар.

Біз тілін талдап отырған ескерткіштің лексикасында көзге түсетін және бір құбылыс жалпы жарыспалы қатарлардың, яғни мағыналары немесе тұлғалары жуық сөздердің бірінің орнына екіншісінің еркін қолданыла беруінің орын алғандығы. Ол қатарлар түркінің өз сөз-

дері болуы да мүмкін. Олар: фонетикалық дублеттер: *йайлағ/йайлақ, де-/те-, орда/орду, булығ/булут, арба/араба, тақы/ тағы* тұлғалар болып келеді. Бұл дублеттердің бірқатары дыбысталу жағынан әлі тұрақталып болмаған (*булут/бұлығ, орду/орда*) құбылысты танытса, енді бірсыпырасы ертеден келе жатқан жазудағы дәстүрді (емлені) сақтаудан туған деп тануға болады: *де-/те-, дағы/тақы, йайлақ/йайлағ* деген қатарлардың соңғы сыңарлары түркі жазуының ертеден келе жатқан емлесіне бағынған да, алдыңғылары XVI—XVII ғасырлардағы қыпшақ тілдерінің нормасына қарай еріксіз қалам ұшына «іліккен» орфограммалар. Бірқатар параллельдер түркі тілдеріндегі диалектілік жарыспалылыққа қатысты дейміз. Мысалы, *йурт/қонуш, йақын/йауық, қарындаш/туғма, білә/білән, башқа/өзге/өнгө, чопан/қойчы, йақа/қырақ, сүйек/сүңгәк* деген сөздерден диалектілік сипат көрінеді.

Ариғ/ару, ерді/еді, ай/айт, өңгін/өзге, үкүш/көп, нүң/не тәрізді қатарлардың болуы тағы да ертеден келе жатқан жазба дәстүрге ара-тұра баж беруден, яғни шежірені жазба дүниеге жақындатудан туған, әйтпесе Қадырғалидың өз тілінде де, сол кезеңдегі қыпшақ тілдерінде де *еді* көмекші етістігінің *ерді* тұлғасы, *ару* сөзінің *ариғ* тұлғасы қолданылмағаны мәлім. Ал көптеген лексикалық параллельдер түркі-араб, түркі-парсы, араб-парсы, араб-араб, парсы-парсы, түркі-монғол, араб-монғол, парсы-монғол сөздерінің (бір мағынадағы) жарыса, бірінің орнына бірі қолданылғанын көрсетеді. Мысалы: *тіл/ләфз, өкин/хуб сахиб жамал/ қыз суратлығ/ үшеуі үш тілде «әдемі, көрікті»* деген мағынаны білдіреді), *белгілі /машһур, йазылды/шарх берілді, күн туғуш/машрақ, йақ/тараф, улус/қаум, бу күн/һануз, йурт/мақам, йағы/душман, улуг/бузург («үлкен»), йарлығ/фарман, оғул/фарзанд, мың/һазара, нафар/кіші, кисм/бөлек, аксар/көб,/көбі* т. б.

Түркі сөздерінің бірқатары әскери-әкімшілік лауазымдар мен атақтарды білдіретін әлеуметтік-саяси терминологияға жатады. Бір жағынан, бұл шығарманың басым бөлігінің аударма болғандығы, екінші жағынан, оның тарихнаме екендігінен автор біраз сөзді әлеуметтік термин етіп жұмсаған. Мысалы, мұндағы *хан, бек, би, аға /ақа, аталық/ атабек, көкүлтеш/емелдеш, бауырчы, оғлан, ел, жұрт, мың ағасы, алач мыңы, уруғ, ақтачы, құл* деген атаулар терминдік дәрежеге көтерілген

сөздер. Бұлар ортағасырлық өзге де тарихи шығармаларда қолданылатындығын ескерсек, алдыңғы кезеңдерден келе жатқан түркілік терминология дәстүрін көруге болады. Осы термин сөздердің бірқатарының Қадырғали шежіресіндегі қолданысын талдап көрелік.

Хан сөзін әдетте түркі-моңғолдың *қаған* (арабтарша *хакан*) сөзінің ықшам варианты деп есептейді. *Қаған/каан* сөзі, В. В. Бартольдтың айтуынша, моңғол империясы дәуірінде ең жоғарғы билеушіні де, империяның жеке өлкелерінің билеушілерін де білдірсе, кейінірек бұл тұлға *хан* түріне көшкен. Ал *хан* сөзі моңғол империясы құлағаннан кейін жалпы әміршінің («государь» дегеннің) титулы болған¹. Зерттеушінің бұл пікірін Қадырғали шығармасының тілі де растайды. Мұнда *қаған* тұлғасы өте сирек кездеседі, ал *хан* тұлғасы, жоғарғы монархтарды да (Шыңғыс хан, Жочы хан), жеке ру-тайпалардың билеушісін де білдіреді (Боданчар хан, Мөңкү хан). Біздің шежіресіміз тіпті орыс патшасын да (Барис хан), Моңғолдың үлкен империясының әміршісін де (Чиңгиз хан) «хан» деп атайды. Қадырғалида *келте ханлар* деген термин де бар. Оның ұсақ хандықтардың билеушісі» деген мағынаны беретіндігін Ш. Уәлиханов көрсеткен болатын.

Шежіреде жиі қолданылған терминдердің бірі *аға* сөзі. Ол осы күнгідей «жасы үлкен туысқан» мағынасында келгенде, әрине, әлеуметтік-саяси терминологияға кірмейді. Қадырғали бұл сөзді негізінен «әмірші», «билеуші» мағынасында термин етіп жұмсаған және ол жалқы есіммен тіркесе қолданылған: *Булад аға*, *Бүйінчик аға*, *Абдулла аға*, *Арғун аға*. Бұл тұлғаның орта ғасырлардағы хандықтарда сарай маңындағы адамның дәреже атағын білдіретін термин болғандығын тарихшылар айтып кеткен болатын.²

Біздің байқауымызша, *аға* деп бір кездерде ру, тайпа басын немесе әскердің белгілі бір бөлігінің басқарушысын атаған тәрізді. Қазақтың XV—XVI ғасырлардағы ақын-жыраулары мен батырлар жырларында *аға* сөзі осы мәнде келеді. Мысалы, Шалкиізде: Батыр жігіт жау бастар, *Аға* жігіт қол бастар; Доспамбетте: Азаулыда *аға* болған ерлер көп еді. Бұл термин жалқы есіммен тіркесіп

¹ Бартольд В. В., Соч., М., 1963. Т.5. 80 және 605-беттер.

² Материалы по истории казахских ханств в XV—XVIII вв. Алма-Ата, 1969, 562-бет.

титул ретінде де келеді: Бү жиынның ішінде *Ер Жақсымбет аға* бар (Шобан); Азаулының Аймәдет, *Ер Доспамбет ағаның* хан ұлынан несі кем (Доспамбет). *Аға* сөзі қазақ тілінде «ру басы, әскер басы» мағынасында XIX ғасырға дейін жұмсалып келгені байқалады. Мысалы, мұны Махамбет ақындағы: Сан шерулі қол болса, Батырлар болар ағасы деген сияқты өлең жолдары дәлелдейді. Жалпы *аға* сөзінің «бас, басшы» деген қосалқы (мүмкін, ауыспалы) мағынасы о бастан бар болғандығын қазақ тіліндегі *отағасы*, *қосағасы* деген күрделі сөздер дәлелдей түседі.

Қадырғали шежіреші бұл сөзді *бек*, *әмір*, *башлық* (бастық) терминдерінің тепе-тең синонимі ретінде жұмсаған. Мысалы: *мың бегі* (*мың ағасы*, *казик башлығы*) *чора ағасы*. Бұл сөздің қатаң дауыссыз дыбысты *ақа* варианты біздің тексімізде екі-ақ жерде, онда да тек өзінің «жасы үлкен туысқа» деген номитативтік мағынасында қолданылған, ал әйелдердің жалқы есімдермен келген *ақа* тұлғасын (*Нулунған ақа*, *Кәлміш ақа*) біз түркінің *аға* сөзінің емес, монғолдың *еке/әке/ака* («ана») деген сөзінің, орысша «госпожа», түркі-монғолша «хатун», қытайша «фужин» терминдерінің синонимі ретінде қолданылған варианты деп есептейміз.

Бек сөзін жалайыр тарихшы ру басының ханнан өзге ұлыс билеушісінің титулы немесе әскери шен иесінің атағы ретінде қолданып, арабтың *әмир* (*эмир*), монғолдың *нойан* терминдерінің синонимі ретінде келтіреді. *Бек* — ханнан кейінгі екінші билеушінің (канцлердің, министрдің) аты. Мұны біздің шежіреміздің тексі де көрсетеді. Бірі *хан*, бірі *бек* болуб йүрүр ерді, Чингиз ханда бу төрт бек ма лум турур. Демек, *бек* сөзі мұнда *әмір* (эмир) терминінің эквиваленті болып қолданылады, сондай-ақ *он бегі*, *йүз бегі*, *мың бегі*, *түмен бегі* сияқты күрделі титулдардың құрамында келеді.

Бек сөзінің термин ретінде емес, жалпы «сановник, ақсүйек бекзада» мағынасында қолданылуы да жоқ емес: Керман шаһарының *бек лері*, мырза лары, қара халқы екі йүз кіші анда хазр ерді лер.

XV—XVI ғасырларда *бек* атағын, сірә, хан беретін болып, «рангілер табеліне» кіргенге ұқсайды¹, ал кейіннен бұл атақпен ресми праволары мен қызметтері

Материалы по истории казахских ханств... 493-б.

бар адамдар аталған¹. Бұл сөздердің *би* варианты да бар. Біздің тарихшымыз ханнан кейінгі билеушінің титулы ретінде *бек* тұлғасын жұмсаған да, *би* вариантымен ру-тайпаның басшысын, билеушісін немесе билеуші топтың өкілін атаған. Сірә, Қадырғали заманындағы қазақ қоғамында ру-тайпа басын *би* деп атаса керек. Сондықтан шежіре тексінде *би* тұлғасы да кездеседі. (Тасуқа би, Сейдек би). Мүмкін, шежіреші бұл тұлғаны көбірек жұмсаған болар, бірақ оны кейінгі көшірушілер *бек* вариантымен ауыстыруы әбден ықтимал. Оны мына бір факт дәлелдейтін тәрізді. Қадырғали өзінің ата-тегін таратқанда *би* терминін жұмсаған. Мұны Баруди нұсқасынан көреміз: Қадыр али би, Хосум би Карач би, Айтаулы би, Тебре би. Осы ата текті таратуда кейінгі нұсқада *би* сөзінің орнына *бек* тұлғасы келтіріліп жазылған (көшірілген). Маңғыт мырзаларының ру басы, Алтын Орданың билеушісі (бірақ ханы емес) атақты Едіге бірде бек, бірде би деген титулмен берілген.

Аталық/атабек сөздері де ортағасырлық түркі әдебиетінде «хан ұлдарының тәрбиешісі, регент» мағынасында қолданылған, бұл терминдер біздің шежіремізде де осы мәнде келген және бұл термин көбінесе хан төңірегіндегі қарашылар, емелдештер сөз болған тұстарда келеді: Уа қарачу лары, аталық, емелдеш лері хан хазрат лары ның үстіне нисар лар қылды лар. Бұл терминнің *атабек* нұсқасы титул ретінде жалқы есіммен келтірілген: Екіншісі Атшы Терген атабек нің қызы ерді.

Шежіре тексінде кездесетін қызық терминнің бірі *ақтачы*, бұл «атбегі» деген мағынадағы термин, ол Шыңғыс хан тағайындаған мәртебелі 10 қызметтің біреуінің иесін, яғни «орда жылқысының атбегін» білдіретін титул болған, сондықтан жалқы есіммен тіркесіп келеді: Бұқадай ақтачы, Нурин ақтачы, т.б. Сөз түбірі — *ақта ахта/ат* «ақтаған (піштірілген) ат». *Ақта* деп кез келген ақтаған атты емес, 7—8 жасқа дейін айғыр болып үйірге түсіп келген, денесі қатайып күш жинап алғаннан кейін піштірілген жылқыны атайды, оны орысша «мерин» дейді, ақта ат әдетте күшті, мықты болады,² монғолдар әдетте ақта аттарға мініп жүретін болған³. *Ахта ат* түрін-

¹ Валиханов Ч. Ч., Собр. соч. т. I. 25-б.

² Ильминский Н. И., Материалы к изучению киргизского наречия. 27-бет.

³ Владимирцов Б. Я., Общественный строй монголов. Л., 1934, 38-б.

де бұл сөз біздің тексімізде де кездеседі: Ечкілі оғлы Хасан Едіге би нің ахта атын алыб туруп ерді; Уа анларны йахшы ахта атларға міндіріб, йолда йүргүздүм.

Сөйтп, *ақтачы* тұлғасы — *ақта* сөзіне әрекет иесін білдіретін — *чы* жұрнағы жалғанып жасалған лауазымды атайтын термин дәрежесіне көтерілген түркі-монғол сөзі.

Оғлан/улан деп тарихшылардың айтуларына қарағанда, Шыңғыс ханның хан титулы жоқ ұрпақтарын, сондай-ақ жалпы хан-сұлтандардың балаларын (ұлдарын), билеуші династияның әр алуан әскери және әкімшілік қызметтегі өкілдерін атаған. Қадырғали *ұлган* сөзін титул ретінде қолданып, жалқы есіммен келтіреді: Қыйас улан, Даулат хожа улан, Таш Темүр улан, ал *оғлан* тұлғасын «ханзада» («царевич») мағынасында жұмсайды: Чингиз хан оғланларыға ләшкәр бөлүб берді. Сонымен қатар *оғлан* сөзін шежіреші жалпы «бала, ұл» мәнінде де қолданады.

Түркі сөздерінің ішінде *ел*, *йурт*, *уруғ*, *алач мыңы*, *құл* сияқты сөздер де әлеуметтік құрылысқа қатысты терминдер ретінде қолданылған: *ел* — көп мағыналы сөз, оның терминдік мәні де біреу емес. С. Е. Маловтың тануынша, орта ғасырлардағы түркі жазбаларында «ел — ру-тайпалар одағы», «мемлекет», «халық». В. В. Радлов, П. М. Меморанский, В. В. Бартольдтар да *ел* сөзінің мағынасын осылайша деп табады. Ал А. Н. Бернштамша, *ел/эль*, *иль* — мемлекет құрылысының атауы болса, Л. Н. Гумилевша, *ел* сөзінің мағынасы мүлде басқаша, бұл зерттеуші *ел* деп күшпен не еркімен бағындырылған тайпаны атаған дейді. Жалайыр тарихшы *ел* сөзін осы соңғы, Л. Н. Гумилев түсінген мәнде жұмсаған, сондықтан мұндағы *ел қылу*, *ел болу* деген етістіктер бір (не бірнеше) тайпаның өзге бір тайпаға күшпен (соғысып) немесе еркімен бағындырылуын атайды: Мыңай Ойар аншы шул қаум қара хығай ерді, уа [Чингиз ханға] *ел* болды; [Уйгурның падшаһы Иди Кут Чингиз ханға] *ел*чй йіберді *ел* болайын теб.

Біздің байқауымызша «ел болу» тіркесінің мағынасында («жау болу» дегенге қарама-қарсы) еркімен бағыну (тіпті күшпен бағындырылған күнде де) немесе тату қатар өмір сүру деген реңкі бар болған. Мұны қазақ тілі фактілері жақсы дәлелдейді: *елші* — татуластырушы, *елдестіру* — татуластыру («жауластырмақ жаушыдан, елдестірмақ елшіден»). Сөйтп, Қадырғали

тарихшы *ел* сөзін «мемлекет, мемлекеттің халқы», «халық» мағынасында емес, «бағындырылған тайпа» деген терминдік мәнде және кейде улус («саяси және әкімшілік тұтастық») терминінің синонимі ретінде ғана жұмсаған.

Ұлыс, орда, йурт сөздері де бұл тарихи шығармада термин ретінде қолданылған. О баста «белгілі бір территорияда құрылған тайпалар одағы» деген ұғымды беретін улус сөзі кейін келе «халық» («этнос») мағынасын білдіретін болған¹. Қадырғали бұл сөзді «халық» деген ұғымда да, «мемлекет, хандық» деген терминдік мәнде жұмсаған. Ол Русь патшасы Борис Годуновты: Ойда орус, қырда татар — барча улусны бақтурған хан деп мадақтайды. Мұндағы улус дегені «халық». Ал, мына сөйлемдегі улус «мемлекет»: Барча улус ішінде Мәскеу атлығ шаһарың душмандарға көп дүр. Мұнда: мемлекетіндегі көп қалалардың ішінде Мәскеу атты қаланды дүшпандар көре алмайды (өйткені ол жақсы, үлкен, күшті) дегенді айтып тұр. Улус тұлғасының шежіреде ең жиі кездесетін мағынасы «халық», автор түркі-монғол хандықтарын улус деп атайды: Бу Қонқыран Орда дын соң улусны ол биледі. [Қасым хан] нечә уақт лар атасы улусында падшаһ лық қылды. Ал мұнда этносаяси бірлестіктерге үлкенді-кішілі хандықтар да, Русь, Дешт Қыпчак сияқты ірі мемлекеттер де жататындықтан, Қадырғали тарихшы бәрін де улус деп атайды.

Тарихи мағынасын қуаласак, *орда/орду* сөзі де, улус сөзі сияқты территориялық-саяси бірлестікті білдірген. Біздің шежіремізде *орда* бірі — *жұрт* (иелік) сөзінің синонимі ретінде, екіншісі — «хан резиденциясы, ханның «улуғ хатунлары» тұратын мекен-жайы» деген екі мағынада келген: Чиңгиз хан бу йыларда йазғысын өз ордасында ерді. Мұнда Шыңғыс ханның төрт бас жұбайы, төрт «бәйбішесі» (яғни «төрт улуғ хатуны») тұратын мекен-жайды *улуғ орда* деп, оны басқарушыны *орда беклігі* деп атаған: Аның төрт улуғ ордасы; [Қарача] Үзүк хатунның орда беклігі ерді. Қадырғали тексінде *орда* сөзі *улус* сөзін алмастырмайды, яғни мұнда орда сөзінің семантикасы тарылып, тек қана «хан ордасы» (мекен-жайы) ұғымында қолданылған.

Йурт сөзі улустың территориясын, яғни тайпалар

¹ Валиханов Ч. Ч., Собр. соч. т. I. 636-бет.

бірлестігінің көшіп-қонып жүретін жерлері мен жайылымдарын білдіреді. Бұл сөзде тек территориялық иелік емес, жалпы елдік-әкімшілік иелікті де қоса білдіретін ренқ бар, сондықтан ол кейде улус, ханлық сөздерінің адекватты ретінде келеді. Ертеректегі түркі тарихы шығармаларында кездесетін *йурт* (*жұрт*) сөзі көбінесе орыс тіліне аударылмай беріледі. Қадырғали *йурт* сөзінің синонимі ретінде кейде *мақам*, *ол йер*, деген сөздерді де қолданады: атасының мақамы, ол йер, атасы йурты.

Біздің тексімізде әлеуметтік терминдердің ішінде және бір қызғылықты атау бар, ол — *алаш мыңы*. Бұл күрделі атау жөнінде Ш. Уәлиханов былай деп жазды: «Алаш (алаш) — қазақ тайпа одағының жалпы атауы. Оның ескерткіш тіліндегідей одақтасып халық ретінде аталуын, үш алаш, алты алаш, үш мың алаш дейді»¹. Ш. Уәлиханов мұрасын бастырушылар: «Алаш мыңы» Жалайыридың «Шежіресі» бойынша, Ақ Ордада Орыс ханның билігі тұсында қаңлы, жалайыр, қатағандармен басты роль атқарған ірі-ірі тайпалар одағының атауы. Сірә, бұл қазақ ру-тайпаларының алғашқы одағы болу керек, өйткені XV—XVI ғ. бұл термин (алаш мыңы) «қазақ» деген этноним (халық аты) ретінде кездеседі деп түсіндіреді. Ал Қазақ Совет Энциклопедиясы былайша түсіндіреді: қазақ халқын құраған ру-тайпалар XIII ғасырдың басында монғол шапқыншыларына қарсы тұру үшін біріге бастайды. Олар: қыпшақ, найман, қаракесек, алшын, қоңырат, жалайырлар (осы алтауының одағы — алты сан алаш) болатын, бұлар кейін Жошы ұлысына қарады дейді. XIII ғасырдың екінші жартысында бұл одақ Алтын Орда құрамынан шығып, жеке хандық — Ақ Орданы құрды. Кейіннен, Орыс ханның тұсында, бұл одақ нығайып, «алаш қауымы», «алаш мыңы» деп, XIV—XV ғасырларда «алты алаш», «алаш мыңы», «алаш ұлысы» деп атанды дейді². Бұл жердегі *мың* сөзі «одақ, қауым» деген ұғымды білдіреді, сонда *алаш мыңы* — «алаш одағы» деген сөз. Сірә, о баста *мың* көне дәуірлерден белгілі түркі-монғол қауымдарының ондықтарға (ондық, жүздік, мыңдық) бөлінетін әскери әкімшілік жүйесінің бір буынын атайтын сөз болған да, «кейін келе номинативтік (тура) мағынасынан айрылып, «одақ, бірлестік, қоғам» деген ұғымды білді-

¹ В а л и х а н о в Ч. Ч., Собр. соч. т. I. 213-бет.

² ҚСЭ. Алматы. т. I. 1972. 247-бет.

ретін болған. Кейінгі дәуірлердегі қазақ тілінде *алаш* сөзі екі мағынада жұмсалатын болған: бірі — *қазақ халқы дегеннің синонимі ретінде (мұны батырлар жырлары мен XV — XIX ғ. ақын-жыраулары тіліндегі) алаш, он сан алаш, алты сан алаш, алты алаш* сияқты тұлғалардың қолданысы көрсетеді), екіншісі — «жат» мағынасында (мұны «Туысқаның емес, *алашың* ба едім» сияқты мәтел мен Бұхар жыраудың: «Өзіңмен бірге туысқан *Алаштан* бетер жат болар» деген сияқты толғау жолдары көрсетеді). Сірә, *алаш мыңы* атауы алғашқыда бір-біріне туыс емес, жат тайпалардың одағын білдірген болу керек.

Сөйтіп, Қадырғали бидің тілінде қазақ хандықтарын сөз етсе де, «қазақ» этнонимі жоқ, оның орнына «алач мыңы» атауы қолданылған: Алач мыңы арасында улуғы тарақ тамғалы жалайыр болғай.

Түркі-монғол сөздерінің ішінде тарихи шығармалар тексінде кездесетін туыстық атауларының бірқатары әлеуметтік ұғымдағы термин ретінде келеді. Солардың бірі — *хатун* сөзі (мұны В. В. Бартольд «ханша, госпожа» мағынасындағы соғды-парсы сөзі, түркі-монғол тілдеріне кейін енген деп табады¹). Біз тілін талдап отырған шежіреде үш түрлі мағынада қолданылған. Бірі және жиі кездесетіні — «әміршінің жұбайы» (орысша: госпожа, княгина) деген мағынада және бұл сөз титул ретінде жалқы есіммен тіркескен түрде де кездеседі. Алталун хатун, Иолун хатун. Соңғы қолданыста қытайдың осы мағынадағы *фужин* сөзі мен монғолдың *еке* (*ике, эке*) сөздеріне синоним болып келеді. Екіншісі — «біреудің әйелі» (жена), үшіншісі — жалпы әйел зат. Қадырғалида «әйел» ұғымын беретін *күч* сөзі жоқ (бұл тұлға Абылғазыда бар).

Туыстықты білдіретін *оғул / оғлан, аға / ақа*, ер, қарындаш сөздері өздерінің номинативтік мағынасында да, ауыспалы терминдік мәнде де қолданылған. Осы лексикалық топтағы сөздердің бірқатары өзге тілдік тұлғалар болып кездеседі. Мысалы, «күйеу» мағынасында монғолдың *гүрген* сөзі, «апа» мағынасында монғолдың *еке, екечі* сөзі, «кенже» мағынасында монғолша *отчигин* сөздері қолданылған. Бұлардың кейбіреуі титул ретінде жалқы есіммен тіркесіп келеді: Қаймыш екечі, Булғачин екечі, Туралчин гүрген, Ауалун еке. *Екечі* сөзі «апа»

¹ Бартольд В. В., Соч. т. 5. 43-бет.

мәнінде өз алдына жеке де қолданылған: Екіншісі жарчы хатун ерді, [ол] Болуған хатунның улуғ екечісі ерді; парсының *немере* сөзінің *нәбира* тұлғасы және түркіше *оғлының оғлы* сөздері бар.

Тарихи шығарманың ішінде шежіре жанрына жататын болғандықтан, Қадырғали туындысында күнделікті тұрмысқа қатысты атаулар көп кездеспейді. Бұлардың ішінде өткен ғасырда Шоқанның көңілін аудартқан *туар қара* деген сөз бен қазақ халқының күнделікті тұрмысында күні бүгінге дейін кездесетін *саба*, *қымыз*, *тері тон*, *үшем*, *йайлақ* (жайлау), *қышлақ* (қыстау), *оты-йурты* («орын-жай» мағынасындағы жұрт сөзі), *үй*, *үй тірлігі* сөздерін Қадырғали бабамыз да өз мағыналарында қолданған. Бұлардың ішінде қазірде қолданылмайтын *туар қара* тіркесін Шоқан Уәлиханов «жылқы» дегенді білдіретін атау деп таниды, *туар* сөзі ертеде «жылқы» деген ұғымды берген дегенді айтады. Сірә, *туар* сөзі монғолдың «табын, үйір» мағынасындағы *туу-вар* сөзіне қатысты болар, ал *қара* сөзі қара мал (ірі мал) дегенді білдіреді. Екеуі тіркесіп *туар қара* деп айтылғанда «жылқы, жылқы үйірі» деген семантикаға ие болған. Мұны шежіре тексі дәлелдей түседі: Ала йунтлы, йани туар қарасы йахшы болғай. Бұл жерде *ала йунт* қазақша «алалы жылқы» дегеннің эквиваленті (*жұнт*) *йунт* сөзі көне түркі тілінде «жылқы» деген мағынадағы сөз, мұны автор *яғни* сөзімен «туар қарасы» деп түсіндіреді.

Сөйтіп, жоғарыда талданған түркі сөздерінің дені қыпшақ тілдеріне жататын лексика тобы екені көрінеді. Ал бұлар татар зерттеушілері М. Усманов пен З. Хисамиева топшылағанындай Еділ татарлары тіліне ғана жатпайды, шежіре авторының ана тілі қазақ тіліне де тән, күні бүгінге дейін қолданыста келе жатқан сөздер.

Түркілік лексика құрамында кездесетін сөздердің ішінде қыпшақ тобына жатпайтын тұлғалар да жоқ емес. Олардың бірқатар, мысалы, *үкүш* (көп), *біту* (жазу), *нұң* (не), *қайу* (қайсы), *ай-* (айт-) сияқты тұлғалардың қолданысы — шығыс түркістандық жазба дәстүрге берілген баж, яғни ескерткіш тілін өз заманындағы әдеби тіл нормасына бағындыру ниетінен туған әрекет. Дегенмен орта ғасырлардағы оғыз-қыпшақ ескерткіштеріне қарағанда бұл шежіре тексінде жалпы түркілік архаизмдер кемірек ұшырасады, ал кейбір зерттеушілер архаистік тұлғалар деп табатын *йазы*, *сақын-*, *соңыратын*, *сал-* («тастау, қалдыру» мағынасында), *нечүк* деген

сөздер қазақтың XV—XIX ғасырлардағы ақын-жыраулары тілінде қолданылып келгендігі әдеби тіл дәстүріндегі іліктестікті көрсетеді.

Бұл шығармада қолданылған түркі сөздерінің ішінде, әрине, қазақ тіліне, әсіресе қазіргі кезеңіне, тән емес тұлғалар да бар. Мысалы: *ектүлә-* (тәрбиеле-), *ошбу* (осы), *көпәл-* (көбей-), *ерді* (еді), *сарығ* (сары), *кішіг* (кіші), *те-* (*де-*), *тақы* (тағы) т.т. Бұлардың қатарына қазақ тілінде, *й*, *у* сонор дыбыстарымен келетін сөздердің *ғ*, *г* дыбыстарымен келген варианттары (*тигәр* — тийер емес, *туғма* туума емес, *йығыб* — жыйып емес, *йағар* — жауар емес), сөз басында *ж* орнына *й* дыбысы келген параллельдер (*йыл-жыл* емес, *йаша* — жаса емес, *йаууық* — жүуық емес) жатады. Сөз басында *ж* келетін бірді-екілі ғана сөз бар, олар: *Жайық*, *Жақсу* деген жалқы есімдер мен *жайнай туруп* деген етістік. Сөз басы *ж-* мен емес, *й-*мен келуі түркі жазба дүниелерінде орта ғасырлардан бастап күні кешеге дейін сақталып келген емле дәстүріне барып соғады. Бұл дәстүр XX ғасырдың басына дейін өзбек, татар, түркмен, қазақ, башқұрт, т.б. халықтардың жазу тәжірибесінде орын алып келгені белгілі.

Қадырғали шежіресі тіліндегі түркі сөздеріне қатысты ерекшеліктердің бірі — бір мағынадағы екі-үш тұлғаның бірінің орнына бірі қолданыла беретіндігі. Мысалы, *ариғ/ару*, *қарындаш/туғма*, *башқа/өзгә/өңгә/өңгін*, *йақа/қырақ*, *сүйәк/сүңәк*. Бұл параллельдер, бір жағынан, сол кезеңдегі (XVI ғасырлардағы) лексикалық норманың тұрақталып бітпегенін көрсетсе, екінші жағынан, біздің байқауымызша, шығарма авторының өз ана тіліне бой ұруын танытады (*ару*, *өзге*, *жаға*, *сүйек* тұлғалары қазақ тіліне тән).

Мұндай параллельдер тек түркі сөздерінен ғана құралмаған: шежіре тілінде түркі мен араб, түркі мен парсы, араб пен парсы, араб пен араб, парсы мен парсы, түркі мен монғол, түркі мен қытай, монғол мен қытай сияқты тілдердің бір мағынадағы сөздері бірінің орнын екіншісі баса береді (ол жайында әрі қарайғы баяндауда айтылады).

Шежіре лексикасының өзге тілдік қабаттары

Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің барлығында да, негізінен өзге тілдік қабатты араб пен парсы сөздері құрайды. Біздің шежіремізде де солай. Сонымен қатар мұнда монғол сөздері және некен-саяқ қытай тілінің элементтері бар.

Араб сөздерін (арабизмдерді) олардың қолданылу сипатына қарай топтарға бөліп қараған жөн. Бір тобын осы шығармада түркі эквиваленттері қолданылмаған сөздер құрайды. Мысалы, *ахуал* (күй-жай, жағдай), *афсус* (өкініш), *ниһайат* (шек), *ақл* (ақыл), *имарат* (құрылыс), *хамила* (жүкті, екіқабат әйел), *хисса* (үлес, пай), т.с. Екінші тобын өзімен мағыналас түркі сөздеріне параллель (синоним, дублет) болып қолданылған дар құрайды. Олар: *нафар*(кіші/кісі), *қисм/бөлек*, *аксар/көбі*.

Шығармада қолданылған араб сөздерінің дені дерексіз (абстракт) ұғым атаулары. Олардың да басым көпшілігі түркі тілдерінің бірқатарына еніп, күні бүгінге дейін орын алып келе жатқандар: *даулат* (дәулет — «бақыт», «байлық» және «мемлекет», «держава» мағыналарында), *асл* (негіз, түбір), *илтифат*, *ихлас*, *ишарат*, *каһар*, *файда*, *мадх* (мадақ), *ма ни* (мағына), *рәсм*, *мурад*, *дин*, *рахм*, *адат* (әдет), *хақ*, *хуким*,

Араб сөздерінен түркінің *-лық* жұрнағын жалғап дерексіз ұғым атауын жасау тәсілін біздің авторымыз да кеңінен пайдаланған: *халис лық* (тазалық), *адл лік*, *иззат лік-хурмат лік*, т.т.

Араб сөздерінің келесі үлкен тобы күрделі етістіктер жасайтын компонент ретінде қолданылған: *ғалиб бол-* (жеңу), *ғарат қыл* (талау), *файда ет-* *қарамат қыл-* (сыйлау), *никах қыл-* (үйлену), *дафн қыл-* (өлікті жерлеу), *жам қыл-* (жинау), *жам бол-* (жиналу), *нийаз қыл-* (өтіну, сұрау), *заһир бол-* (даңқы шығу), *ихтийат қыл-* (қорғау), *қасида ет-* *қасд ет-* (қастық ету), *ғарат қыл-* (тонау), т.т. Түркі эквиваленті бола тұрса да, мұндай негізгі компоненті араб, көмекші компоненті түркі тілдерінің *қыл-*, *ет-*, *бол-* сияқты етістіктері болып келетін күрделі қимыл атауларының бірсыпырасы осы шығарма тексінен орын алған. Мысалы, түркінің *жерлеу* етістігі мұнда жоқ, оның орнына әрдайым *дафн қылу* тіркесі, сондай-ақ түркіше *бітті*, *аяқталды* деген сөздері тұрғанда, олар қолданылмай,

бұлардың ұғымын *тамам болды* күрделі етістігі арқылы берген. Дегенмен бұлар көп емес. Араб компонентімен келген көптеген күрделі етістіктер түркі етістіктерінің жарыспалы қатарын түзеді. Мысалы: *хауалат қылды* /тапшурды, табу қылды/, *бақтурды* (бағындырды), *уо-фат болды* /өлді/, *мусахар қылды* /ел қылды/, *бақтурды* /ел қылды, өзіне қаратты/, т.т. Қолданылу жиілігі жағынан мұндай параллельдердің ішінде араб сөзімен келгендері көп болмаса, аз кездеспейді. Мысалы, *бақтурды, ел қылды* дегеннен гөрі *мусаххар қылды* тіркесі жиірек қолданылған.

Араб сөздерінің етістік жасаудағы мұндай активтігі түркі жазба дәстүріне байланысты, шежіре сияқты тарихи шығарманы өз заманындағы жазба әдеби тілдің нормасына бағындыру — автордың міндеті. Оның үстіне орта ғасырлардағы сауатты түркілер араб, парсы тілдерін жақсы білетін болғандықтан (қазіргі біздердің орыс тілін жақсы білетіндігіміз сияқты), жазба тілде арабизм, фарсизмдердің молынан қолданылуы тексті түсініп оқу үшін онша үлкен тосқауыл болмаған болу керек.

Ет-, қыл-, бол- деген көмекші етістіктерден өзге де қимыл атауларымен берілгендерді, мысалы: *ажабқа қалды, ақлға кірді, умр кечүрді, фарманыға келді, хамила келтүрді* тәрізді сөздерді қоса есептегенде, біз талдап отырған шығармада 160-қа жуық араб, парсы сөздері қатысқан күрделі етістік қолданылғаны көрінеді. Демек, бұлар орта ғасырлар үшін норма болуымен қатар, тіпті өнімді тәсілмен жасалған лексика тобы екенін олардың басым көпшілігінің күні бүгінгі біраз түркі тілдерінде қалыптасып орын алғандығы дәлелдейді. Мысалы, қазіргі қазақ тіліндегі *мақсат ету, ниет ету, пайда тигізу, неке қию* дегендерге көңіл аударалық.

Тек зат есімдер мен етістіктер емес, араб тілінен енген сын есім мен үстеулер де едәуір кездеседі. Аууал (әуелі), *батн* (ішкі), *ғайат* (өте, аса), *ғариб* (жалғыз), *ба зи* (кейбір), *мақбұл* (құпталған), *мафсил* (жіті, тегіс), *машһур* (атақты, белгілі), *ма табар* (қадірлі, беделді), *ма руф* (атақты), *мисал* (секілді), *ғайри* (басқа), *азим* (үлкен, ұлы) сияқты сөздер жиі пайдаланылған. Бұл қатарға түркінің *-ғы/-гі, -сыз/-сіз, -лық/-лік* жұрнақтарымен жасалғандары да кіреді: *аууалгі* (алғашқы, әуелгі), *ниһайатсыз* (шексіз), *кітабсыз* (халық), *тартиблі*, т.б.

Араб сөздерінің бірқатарының бұл тексте түркіше эквиваленті де кездеседі: *машһур* /белгілі, гайри/ *башқа*. Дегенмен мұндай жарыспалылықтың көп емес екендігі — түркі сөздерінің орнына олардың арабтық теңдесі жиірек қолданудың өз заманындағы түркі жазба әдеби тіл нормасына ден қоюдың салдары. Бұл ден қоюшылық тіпті тұтас изафет тіркестерді еркін пайдалануға алып келген. Мысалы, Қадырғали авторы *аһл Таңқұт* (танқұт халқы), *аһл ислам* (ислам дінін түтушылар), *мухаддам ләшкер* (алдыңғы саптағы әскер), *мулазим Мәңгү хан* (Мәңгү ханның қол астына) сияқты штамптарды олардың *Таңқұт қаумы, мусулман лар, Мәңгү хан алында* деген түркілік эквиваленттерімен жарыстыра қолдана береді.

Уа ликин, һәм, амма (бірақ), *йә'ни* тәрізді араб тілінің шылауларының қолданылу жиілігі тіпті жоғары, бұл да жазба кітаби тіл нормасының талабынан туған. Үстеулердің ішінде *балахира* (ақырында), *фил хал* (сол бойда), *дайим* (әрдайым), *бағайат* (өте, аса), *тамам* (түгел) сияқты бес-он сөз болмаса ескі өзбек тілінде актив қолданылған *ғалиба* (мүмкін), *мукарраран* (бірнеше рет), *алалхусус* (әсіресе), *филджумлә* (жалпы), *хала* (енді), *филвакы* (сол бойда), *алқисса* (қысқасы) деген тәрізді араб тілінің үстеулері мұнда жоқ. Өз тұсындағы жазба тіл нормасына қаншама бағынғанымен, Қадырғали тарихшы бұл дәстүрге көзсіз бой ұра бермеген.

Бөгде тілдік лексика қабатының екінші үлкен тобы — парсы сөздері. Бұл шежіре Рашид ад-диннің парсы тіліндегі атақты «Жами ат-тауарихынан» еркін аударма (немесе мазмұнын түркіше баяндау) болғандықтан, мұнда иранизмдердің (парсы сөздерінің) жиірек кездесуі заңды. Бұлардың да дені есім сөздер болып келеді. Олардың ішінде *надан, намус, рәнж, арзу, гуман, гунаһ, пак, пакиза, пәри, худай, панаһ, лафз* (тіл), *нәсл, фарзанд* сияқтыларын, сірә, түркі тілдеріне әр алуан жолдармен ертеде еніп, Қадырғали заманында қалыпты элементтерге айналған сөздер деп тану керек, өйткені бұлар қазіргі түркі тілдерінің көбінде, солардың бірі қазақ тілінде тек жазба дәстүрінде емес, халықтың сөйлеу тіліне де еніп, сіңісіп кеткен сөздер. Қазіргіден айырмасы — түпнұсқа тұлғасында жазылуында: *фарзанд*, қазақша *перзент, намус* (намыс), *лафз* (лебіз), *панаһ* (пана), *гунаһ* (күнә), т.т.

Ал мұнда *даст* (қол), *дуйм* (екінші), *бисіар* (көп, өте), *һануз* (бүгінге дейін және дегенмен), *һамиша* (әрдайым, үнемі), *бузург* (бас, негізгі, үлкен, ұлы, кең, ересек, дана) деген иранизмдердің өте жиі қолданылуын біз түпнұсқа тілінің тікелей әсері деп табамыз. Өйткені бұлардың (және жоғарғы көрсетілгендердің) түркілік адекваттары жарыса қолданылған: *лафз* /тіл, бийар/ көб, насл/уруг, фарзанд/оғул, даст/қол, дуйм/екінші, хуб/йахшы, бузург/улуғ, чопан/қойчы. Түпнұсқа тілінің әсері деуге және бір дәлел біздің авторымыз әуелі парсыша сөзді жазып алып, кейін *йа'ни* деген шылаудың дәнекерімен түркіше аудармасын келтіреді: қисм дуйм, йа ни екінші бөлек (56), пак Алан Куа, йа ни курсағы ариғ Алан Куа (30), даст чаб, йа ни сол қол (15).

Түпнұсқа тілінің ізі тағы бір тұста айқын көрінеді, ол — парсы тіліндегі штамп тіркестерді өзгертпей сол күйінде жиі пайдалануы (бұл тіркестер парсы, араб, тіпті түркі сөздерінің қатысуымен жасалған болуы мүмкін). Мысалы тайпалардың көбі дегенді әрдайым дерлік *аксар қаум* деп береді, сол сияқты *асл ләшкер* (әскердің негізі, басымы), *лафз моғол* (моңғол тілі), *тахт Қазан* (Қазан хандығы), *әмрә улуғ* (бас әмір). Бұл қатарға «парсы изафеті» деп аталатын тіркес типтері де жазады. Мысалы: *мыңар Жади нойан* (74) (Жади нойанның мыңдары), *хиса екінші оғлы Чағатай ханның* (Чағатай ханның екінші ұлының үлесі), т.т.

Араб сөздері сияқты, парсы сөздері де түркі көмекші етістіктерімен келіп, күрделі етістік тұлғаларын жасайды: *ашкара қылу* (әйгілеу, табу) *маст болу*, *хуш келу*, *забун қылу* (әлсірету), *бәнде қылу* (тұтқынға алу), *фарман қылу* (бұйыру). Шежіреде қолданылған мұндай етістіктердің көбі түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне сіңісіп, үйреншікті сөздерге айналған: Мысалы: *пенде қылу* (Жалайырида бәндә қылу), *шара қылу*, *қош келу* (хуш келу), *кіріптарлық шегу* (кирифтарлық чекті).

Сөйтіп, араб, парсы сөздері Қадырғали шежіресінің тілінде едәуір мол қолданылғанын атауға болады. Бірақ олардың барлығын кірме сөз қатарына қосу қиын: «қатып қалған синтаксистік құрылымдар» немесе дайын клишелер ретінде келген араб, парсы сөздері шығарма тіліне енген кірме элементтер емес, жапсырмалар. Мұндай жапсырма элементтер (олар көбінесе бір-екі реттен ғана келеді) автордың парсыдан олақ аударылған текст

бөліктерінде кездеседі. Бұл бөліктер Рашид ад-диннің орысша «притчи» деп аталатын ой-толғаулары болса, осы «ақылды» сөздерді Қадырғали аудармашы онша жатық түркішелеп бере алмаған. Сондықтан араб, парсы сөздері түпнұсқадағы тұрған орындарында сол күйінде келтірілген. Оған «Алан Қуа мен оның балалары туралы әңгіме» деген жердегі «притчаның» аудармасын келтіруге болады: Айталық, мына сөйлемдегі арабизм, иранизмдер тексте өз орнын (мағынасын) тауып, түсінікті түрде пайдаланылған деу қиын: Уа йақын біліңіз ки силсала такиун мужудат қали уа чазуы барадат халк бичун уа машун сан кап фикун маснут уа марбут турур, һәр не тілесе қылур уа һәр қали тіләсе айтур (29). Бұл сөйлемді не түркіше, не түпнұсқаша, не арабша баяндау деуге болмайды, мұндағы бөгде тілдік тұлғалардың көбін не түркі жазба әдеби тіліне, не түркі халықтары тіліне енген, түсінікті сөздер деп тануға және болмайды.

Өзге тілдік сөздік қабатының үшіншісі — монғол сөздері. Сан жағынан монғолизмдер жоғары екі қабаттан кем түседі. Оның үстіне біз әрі түркі, әрі монғол тілдерінде бір мағынада кездесетін *хан*, *хатун*, *олжа*, *орда*, *улус*, *чериг*, *қарачу*, *баһадур*, *ахтачы* сияқты сөздерді монғол тілінен енген кірме сөз деп танудан тартынамыз: бұлар «урал-алтай тіл туыстығы» теориясымен қарастыратын түбі бір «ата сөздер» ме, әлде бағзы бір кезеңдерде бірінен біріне өткен сөздер ме — бұл өз алдына мәселе (оны шешу біздің бұл жұмысымыздың міндетіне жатпайды), сондықтан бұларды түркіше жазылған шежіре тіліне енген монғол сөздері деп қарамаймыз (рас, кейбір зерттеушілер *орду*, *улус*, *хан/қаһан*, *баһадур*, *ахта*, *бавирчи*, т.б. сөздерді таза монғолдық деп санайды).

Біздің шежіреміздегі монғолизмдердің бір тобы әскери-әкімшілік, туыстық, т.б. дәреже атауларының термині ретінде келеді. Мысалы, *нойан*, *гүрген* (күйеу бала), *отчигин* (кенже бала), *тегин* (мұрагер, ханзаде), *нукер* (дружинник), *қуа* (сұлу), *еке* (ханым, түпкі мағынасы «ана»), *мерген* (дана), *сечен* (дана), *йеке* (үлкен, ұлы), *анда* (анттасып бауыр болған адам) сияқты сөздер жалқы есімдермен тіркесіп, титул немесе сипаттаушы қызметінде келеді: Алан Қуа (Алан сұлу), Туралчы гүрген, Тажу гүрген, Алақут тегин, Қойулдар сечен, Самуқа сечен, Белгугу нойан.

Біздің авторымыз 12 жылдық циклмен жыл қайырудың әуелі монғолшасын келтіріп, іле-шала *йа ни* шылауымен түркіше атауын береді: моғай йыл, йа ни йылан йылы болғай. Осы ретпен: тақақу йыл, йа ни тауық йылы, ноқай йыл, йа ни ит йылы, тауалы йыл, йа ни қойан йылы, қақай йыл, йа ни тоғуз йылы, һукәр йыл, йа ни сығыр йылы, бечин йыл, йа ни бузина йылы. Шыңғыс ханның ата-бабасын сөз еткен тұста *ичигә* (өз әкесі), *бурқы* (атасы), *алынчил* (үшінші атасы), *будугту* (төртінші атасы), *укуқу* (бесінші атасы), *буута* (алтынчы атасы), *дудақу* (жетінші атасы) деп жеті атаға дейінгі туыстық атауларын монғолша келтіріп, қасына йа ни сөзімен түркіше атайды.

Бұл көрсетілген монғолизмдерді кірме сөздер емес, стильдік мақсатпен қолданылған келтірінді элементтер деп қараған жөн. Өйткені монғол ханы Шыңғыстың өмірін оның жорықтарын баяндауда түпнұсқа авторы Рашид ад-диннің өзі монғол тіліндегі жазба ескерткіштерді пайдаланған, сондықтан парсы тексінің өзінде де осындай монғол қыстырмалары бар, осы стильді аудармашы Қадырғали да ұстаған тәрізді. Мұндай келтірінділердің араб, парсы сөздерінен де табылатыны жоғарыда айтылды.

Жалайыр шежіресінің көп «дастандары» монғол империясының тарихына арналғандықтан, мұнда монғол тайпаларының жер-суының, әскери әкімшілік-әлеуметтік құрылысының, тұрмыс-тіршілігінің атаулары молынан кездеседі. Әсіресе, монғол империясының әскери-әкімшілік құрылысына қатысты атаулар еркін қолданылған. Олар: *шусун* (әскерге арналған азық-түлік, Шоқан бұл сөзді қазақтың *сусын* сөзі деп жаңылыс пікір айтқан), *түмен* (он мың әскер), *жунқар* (сол қанат, майсара), *боқауыл* (бақауыл, бөкеуіл), *күрен* (1000 үйден құралған ауыл), *құрылтай*, *йаса* (заң), *йосун* (жосын, әдет), *білк* (даналық), *курчы* (телохранитель, құршы), *улағ* (ылау, көлік).

Кейбір монғол сөздері жалқы есім құрамындағы сипаттама эпитеттер ретінде келген. Мысалы, *өкин* (қыз), *Өкин Тархан* (қыз сияқты сұлу жүзді Тархан), *отчигин* (кенже бала), *буржиқин* (көк көзді).

Монғол сөздері қатысып жасалған кейбір күрделі сөздердің беретін мағынасы қызғылықты. Мысалы «әміршінің некелі әйелі болды» деген мағынаны екі түрлі тұлғада береді: бірі — *башына буғтақ салынды*, екінші-

сі — *хатун болды. Бугтақ (бохтақ)* — монғолша әйелдің бас киімінің аттары, оны күйеуге тиген әйелдер киеді. Демек, *басына бугтақ салу* «біреудің әйелі болу» деген жай ұғымнан ауысып, «хан әйелі болу» (*хатун болу*, ал *хатун* сөзі ол кезде әмірші әйелінің титулы) сияқты терминдік ұғымды беретін болған.

Өзге тілдік сөздердің төртінші, аса шағын тобы — қытай сөздері. Оның өзінде де бұлар әр түрлі лауазымдық дәрежені атайтын титулдар ретінде жалқы есімдермен тіркесте келгендер. Бұл сөздер: *фужин* (ханым), *тайшы* (сановник), *гөйәң* (ұлы әмірші), *аңшы* (түменнің әміршісі), *гөрхан* (хандар ханы — Қарақытайлар әміршісінің титулы). Және бір қызығы бұларды да автор қолдана отырып, сол бойда осы сөздердің беретін мағынасын түркіше түсіндіріп отырады: ма ни гөйәң улуғ бек демек, ма ни аншы түмен бегі болғай.

Индоевропа тілдерінен екі-ақ сөз (этнонимдер мен жалқы есімдерді қоспағанда) кездеседі. Олар *көрәл* (корольдық, королевство), *улкристан* (христиан).

Қадырғалидың «Тауарихы» ерте дәуірлер мен орта ғасырлардағы түркі-монғол қауымдарының тарихын баяндайтындықтан, мұнда қоғам мүшелерінің билеуші-әкімшілік, әскери-қолбасшылық, туыстық-династиялық дәрежелерін танытатын түркіден өзге тілдік титул сөздердің болуы — заңды құбылыс. Бұлардың бірқатарын жеке-жеке талдап көрсетуге болады.

Гүрген (қазіргі монғол тілінде *хургэн* болып жазылады) «күйеу (бала)» мағынасындағы монғол сөзі. Тексте осы мағынаны жай баяндауда түркінің *күйеу* сөзі қолданылады, ал *гүрген* жалқы есімдермен тіркесіп титул ретінде келеді: Буту гүрген, Туралчы гүрген, Тажу гүрген. Оның титул болатын себебі түркі-монғол халықтарының Шыңғыс хан тұсындағы және одан кейінгі әлеуметтік-саяси құрылысында күйеулердің сословиелік орны болған, яғни беделді, батыр күйеу балалары ханның балаларының дәрежесіне теңестіріліп, олар ел басқару, қол басқару істеріне қатыстырылатын болған, бұларға *гүрген* дәрежесі (титулы) берілген. Демек, бұл сөз кез келген күйеу балалардың есіміне тіркелмеген. *Гүрген* сөзі қосақталған кісі аты қазақша Қобыланды батыр, Біржан сал, Ақан сері деген сияқты күрделі есімге айналған, айырмасы *гүрген* — ресми дәреже атауы, *батыр, сал, сері* — халық осылайша танып қойған қосалқы, анықтама компонент.

Осы тәрізді титул сөздердің бірі — *тайшы* (*тайши* деп жазуға да болады), бұл қытай тілінде «ұлы, үлкен ұстаз» деген мағынадағы сөз, түркіше мұның эквиваленті *бахшы/бахши* сөзі. Бұларды Қадырғалидың өзі осылайша түсіндіреді. Уа тайшы бу луғат қытай улуғ бахшы темек болур (79). В. В. Бартольдтың сөзіне қарағанда о баста *бахши* (санскр. бхикшу) деп будда дін қызметкерлерін (отшельниктерін) атаған, ал монғол мемлекетінде бұл сөз «қағаз жазушы, чиновник» мағынасында қолданылған. «Ұлы бахшы» атағын, яғни белгілі бір жердің азаматтық (әскери емес) басқарушысы атағын қытайдың *тайши* сөзімен де атаған. Шыңғыс ханның өз тұсында қытай жеріндегі монғолдың басқарушысы (әскери емес) осылайша аталған¹. Пельоның тануынша, *тайши* — ең жоғары сановниктің атағы. Біздің тексімізде де *тайши* титулы «сановник» ұғымын білдіреді де жалқы есіммен тіркесіп, титул ретінде келеді: Қадан тайши, Нәкүн тайши, һесу Бука тайши, Қон тайши. *Уаң/оң* (орысша транскрипциясы *Ван*) деген де «патша» мағынасындағы қытай сөзі, бұл да қытай императорларының титулы. В. В. Бартольдтың айтуынша, Шығыс Монғолияда бұл есімге алғаш ие болған әмірші кераит ханы, оның баласы Сенгун деген есім алған, бұл да титул. Бұл мәліметті біздің шежіреміз де растайды. Біз қолжазбадағы жазылуына қарап (كوانك) бұл титулды *Оң* деп транскрипцияладық. Кераит [ның] падишаһы Оң хан улуғ падишаһ ерді.

Беки/бики сөзі шежіреде үлкен тайпалардың бірқатар әміршілерінің есіміне тіркеліп айтылады. В. В. Бартольд *беки/бики* атағы Шыңғыс ханға дейін де көп бұрын болғанын айтады, ол жоғары дін иесін (басшысын — первосвященник) білдіріп, ер адамның есіміне қосылатын титул болған². Б. Я. Владимирцов бұл сөздің түп төркіні түркіше «мықты, берік, күшті» деген сөз дейді. Бұл терминді түркінің «әмірші, канцлер, қолбасшы», мағынасындағы *бек/би* сөзімен шатастырмау керек. Сондай-ақ әйел есімдеріне тіркесе айтылатын, яғни үлкен билеушілердің қыздары мен әйелдеріне берілетін *беки/бике*, *биги/бикеш* атағымен де шатастыруға болмайды. Біздің тексімізде соңғы атақ (*беги*)

¹ Бартольд В. В., Соч., т.1. 458-б.

² Бартольд В. В., Соч. т.1. 458-б.

әйел жалқы есімдерімен келеді: Сойур Қоқты беги, Алақай беги, Шыңғыс ханның қызының аты Фужин беги. Бұл сөз ұйғыр-монғол жазбаларында *беки* түрінде таңбаланғандықтан, біз оны *беки* деп транскрипцияласақ та болар еді, бірақ алдыңғы ер адамдардың есімімен келетін «қауым басшысы, әміршісі» мағынасындағы *беки* титулымен шатастырмас үшін және осы шығармада қазақ ханшалары *бегім* деп аталғандықтан (Байм бегім, Йахшым бегім), біз бұл атақты *беги/бике/биги* деп транскрипциялауды жөн көрдік. Бұл сөздің *бике/бикеш* тұлғасы қазақ тілінде жалқы есім құрамында да (Жанбике, Ұлбике), «біреудің қызы» (Бұхар жыраудағы: байдың қызы — *бикештер* деген өлең жолына назар аударсақ) деген ұғымда да қолданылады.

Әйелдерге берілетін атақ, титулдардың және бір тұлғасы — *ханым* сөзі, бұл Қадырғали «Шежіресінде» алтын ханым деген күрделі атау түрінде кездеседі. *Алтын ханым* деп қазақ хандарының жұбайын атаған. Мысалы, Оразмұхаммедтің анасының есімі *Татлы* (Тәтті) *ханым* деп, Күчүк (Күшік) сұлтанның анасы *Сүйім ханым*, Шығай ханның әйелі *Дәдем ханым* деп берілген. Шығай ханның тағы бір әйелі Байм бегімді (ол Оразмұхаммедтің әжесі, Ондан сұлтанның анасы (шежіреде *алтын ханым* деп те атайды. Соңғы атақтың қазақ ханымдары мен ханшаларына қатысты айтылатындығын зерттеуші М. Усманов дұрыс танып көрсекен¹. Алтын сөзі монғол дәстүрінде ұлылықты, мықтылықты және даңқты білдіретін эпитет болып табылады. Демек, *алтын ханым* «атақты ханым, бәйбіше ханым» дегенді танытады.

Өзге тілдік сөздердің бір тобы тек қана жалқы есіммен тіркесіп келіп титулды білдіреді. Олар: *йарғучы*, *сейид*, *хожа*, *черби*, *сечен*, *гәйяң*.

Йарғучы (Букай йарғучы) «қазы, судья» деген мағынадағы сөз, түбірі түркі-монғолдың *йарғы/йарғу* «сот ісі, тереу» сөзін, оған әрекет иесін білдіретін *-чы* жұрнағы жалғанған. *Жарғы* сөзі «заң, ереже» мағынасында қазақ тілінде де бар, бұған атақты Тәуке ханның (XVIII ғ.) әдет-ғұрып заңдарының «Жеті жарғы» деп аталғанын дәлелге келтіруге болады.

Сейид (Бөләк сейид) деп В. В. Вельяминов-Зерновтың түсіндіруінше, Мұхаммедқызы Фатимадан тараған

¹ Усманов М. А., Татарские исторические источники... 92-б.

ұрпақты атаған. Ал Қазан хандығында *сейид* деп Мұхаммед пайғамбардың ұрпағынан сайлап немесе тағайындап қойылған дін басын (басшысын) атаған.

Хожа (Жамал хожа, Абдрахман хожа), *хафиз*, *молла* сөздері де дін иелерін танытатын атаулар ретінде қолданылған.

Черби («адал ниетті») сөзі тек ер адамдардың жалқы есімімен келеді; Сүкәту черби, Өкәлә черби, Толун черби, Дуклыку черби. Бұл сөздің мағынасын Рашид ад-диннен алып, Қадырғали автордың өзі түсіндіреді: черби, йа ни раст көңүллі, ічі ару болғай, қазірше бір сөзбен анықтасақ, «көңілі адал, таза».

Гөйәң — қытай сөзі, оның да мағынасын шежіре авторлары (Рашид ад-дин мен Қадырғали) өздері түсіндірді: [Мұқаы гөйәңні] қытай халқы гөйәң атады, йа ни улуғ ма табар темек болур, қазіргіше айтсақ, *гөйәң* — «аса қадірлі», құрметті (адам) деген ұғымды береді.

Қытай титулы *аншы/уаншы* (орысша транскрипциясы *ваншай*) деген сөзді шежіреші: ма ни аншы түмен бегі болғай деп түсіндіреді. Бұл титулды мың ағалары Ойар аншы, Туған аншылар иемденген.

Сечен — монғолша «дана» деген мағынаны береді, бұл сөз — жалқы есімдерге тіркесетін анықтама компонент: Қойулдур сечен, Жауур сечен, Самуқа сечен. Қазақ тілінде де Жиренше шешен деген фольклор кейіпкері о баста Дана Жиренше деп ұсынылып, кейін келе сөзге шешен (сөз тапқыш, ақылды, яғни дана) деген мағынаға ауысқан деп табамыз.

Черби, *гөйәң*, *сечен* атақтары, тегі, ресми атақтар емес, сипаттама эпитеттер (біздегі *батыр*, *сері*, *сал*, *шешен*, *ер*, *қыз* дегендер сияқты) болғанға ұқсайды.

Шежіре тексінде жиі кездесетін сөздердің бірі — *нойан*. Бұл монғол сөзі ақсүйектікті, князьдікті білдіретін титул. Көшпенділер қауымдарының билеуші топтарының өкілдері: онбасы, жүзбасы, түменбасыларына берілетін лауазым болған. Бұл лауазым кейіннен осы атаққа ие болғандардың ұрпағына көшіп отырған¹. Жалайыр тарихшының шығармасында бұл сөз тек хан ұрпақтары емес, жалпы билеуші топ өкілдеріне де қатысты қолданылған, тіпті ол Шыңғыс ханға дейінгі түркі-монғол билеуші топтарының есімдерімен де келеді.

¹ Рашид ад-дин., Сборник летописей. т.1. кн.2. 23-бет.

Мысалы, Шыңғыс ханның бәйбішесі Бөрте фужиннің әкесі туралы: Аталары Дай нойан ерді, қонрат нын падшаһы ерді (46) деп жазады (бұл жерде *padshah* сөзі орысша «царь» емес, жалпы «әмірші, қауым басшысы» деген мағынада). Шыңғыс ханның өзінің ата-бабалары жайындағы аңыз әңгімелер тұсында да Куки нойан (Шыңғыстың атасы Бартан баһадурдың баласы Мунаду Қийан, оның баласы Чаншиут, ал Чаншиуттың баласы — Куки нойан), Шыңғыс ханның інілерінің (әлде ағаларының ба) бірі Есугей баһадурдың бір баласы Белгүтү нойан атанған. Демек, *нойан* сөзі о баста түркіше *бек*, араб-парсыша *әмір* деген сөздермен мағыналас болса да, кейін келе түркі жазба ескерткіштерінде ол *бек*, *әмір* титулдарының синонимі ретінде қолданылмайды, негізінен *нойан* сөзі жалқы есімдерге тіркелетін титул ретінде қолданылғанын біздің тексіміз де көрсетеді.

Қазақ оқырмандары үшін қызғылықты болып келетін термин сөздердің бірі — *қарачу*. Бұлай болатын себебі «Хан — қазық, қарашы — азық». «Ханның ісі қарашыға да түседі» деген мақалдарға қарап қазіргі қазақтар *қарашы* деп әдетте «тәуелді, бағынышты» қара халық уәкілін түсінеді.

Қазақтың XVIII—XIX ғасырлардағы ақын-жыраулары осы мағынаны пайдаланған. Бұған Бұхар жыраудың (XVIII ғ.) «Ханның жақсы болмағы — қарашының елдігі» немесе Абылайға «Уақытыңыз болғанда, Қарашың қашар қасыңнан» дегендерін, Махамбет ақынның (XIX ғ. I жартысы) Баймағамбет сұлтанға: «Жай-қоныстан айырылып, Мен бір қаңғып жүрген қарашы» дегенін дәлелге келтіруге болады. Бұл жолдардың барлығында да *қарашы* — «бағынышты, тәуелді қара халық өкілі». Бұл сөздің семантикалық өрісі әрі қарай барғанда тағы өзгеріп, XIX ғасырдың соң кезінде *қарашы* деп бай ауылға қоңсы қонып, байдың малын бағып, шаруасын істеуші кедей семьясын атаған, демек, бұл тұстағы *қарашы* — белгілі бір әлеуметтік топтың (сословиенің) терминдік атауы.

Ал түптеп келсек, о баста қазақ қауымы да *қарашы* деп ханның қеңесшісін, ханға жақын адамды атаған. Мұны: «Хан қасында қарашың болса, қара жерде кемең жүрер». «Ханды құдай атайын десе, қарашысымен қас болар» деген мақалдардан көреміз. Қадырғали шежіреші де *қарачу* сөзін осы соңғы ұғымда жұмсайды: Оң ханның бек лері қарачу лары айды; Орус

падшаһы Барис Федурауич нің хукмі-йарлығы білән онда-солда қарачу, хизмат беклері олтуруб. Соңғы сөйлемдегі *қарачу* сөзін В. В. Вельяминов-Зернов «вельможи» деп аударады, ал екінші бір жерде бұл сөзді аудармай, *қарачии* деп термин ретінде қалдырады. Жалайыридың шығармасында *қарачу* сөзінің «тәуелді, қара халық уәкілі» мағынасында қолданылуы кездеспейді.

Қорчы (құршы) сөзі — Шыңғыс хан енгізген тәртіп бойынша 10 түрлі қызмет иесінің бірінің атағы. Ол әміршінің садағын алып жүруші, орысша «лучник». Рашид ад-дин шежіресін орысшаға аударушылар мұны «телохранитель» деп береді, өйткені әміршінің қорғап-сақтаушылары лучниктерден болғаны мәлім. *Қорчы* сөзі біздің тексімізде титул ретінде де келеді. Бутачин қорчы, Қойлай қорчы. Бұл сөзден жасалған *қорчылық* деген дерексіз ұғым атауы да кездеседі.

Казик (монғолдың *кәшик/кэсик* «гвардия» деген сөзінен) сөзі «Шежіреде» әміршінің жеке күзетшісі (личная охрана) мағынасында келеді. Бұл сөзді екінші бір жерде автор *чора* сөзімен алмастырады: Чиңгиз ханның ол [Бургучы нойан] *чора* ағасы ерді.

Боқаул сөзі түркінің *баурчы* сөзімен бір мағынада. Ол да 10 түрлі қызмет иесінің бірінің атауы, «асуды басқарушы», орысша *кравчий, стольник* деп аталатын адам: Толадай бек баурчы ерді. Бір жерде бұл екі сөзді қатар қолданады, сірә, біреуінің мағынасын екіншісі арқылы айқындай түскені болар:

[Онгур нойан] уа боқаул баурчы улуғ ерді Чиңгиз да.

Сөйтіп, жалқы есімдермен тіркесе қолданылған сөздер екі түрлі қызметте келген: бірі — лауазымды білдіретін титул сөз, екіншісі жай атақ (орысша прозвище, прозвание). Шоқан Уәлиханов бірінші топқа *хан, гурхан, ван* (оң, уан) *гован*, (гөйәң), *нойан, тайши, бек* сөздерін, екінші топқа *цецен* (сечен), *бахадур* (баһадур), *мерген, бахчи, текин* сөздерін жатқызады. Ал біз әскери-әкімшілік, әлеуметтік титулдарға жоғарыда аталғандардың үстіне *аға, хатун, еке, фужин, гөрген, аншы, бек, атабек, ақтачы, емелдеш, султан, оғлан/улан, беки, беги/бегім, ханым, отчигин, екечі, қуа, йеке* сөздерін жатқызамыз; «сипаттама атақтардың» қатарына *сейид, хожа, черби, гөйәң* сөздерін қосуға болады. Титулдар да, атақтар да негізінен әмірлердің жүзбегілері мен мыңбегілердің есімдеріне тіркесетін болған. Мысалы, жүзбегілерден: Чаған нойан, Елтемүр гүрген, Кеңкиятай

нойан, Толун черби, Муқали гөйән, Буқа тайши, Харан баурчы, Бартай курчы, Қойулдар сечен, Субадай баһадур. Ойан аншы, Туған аншы, т.б.

Султан сөзі жалқы есімдермен келетін титул компонент ретінде қолданылғанда тек қазақ хандарының өкілдеріне (төрелерге) қатысты айтылған: Шаһ Бутақ султан, Жаныбек султан, Келімберді султан. Ал қалған жағдайда *султан* сөзі жалпы «ханзада» («царевич») ұғымын береді. Қадырғалида *султан* сөзінің синонимі *төре* сөзі жоқ.

Нөкер сөзі мұнда «жасақшы», «әскери қызметші» мағынасында қолданылған: Оғуз нөкерлері білән, ба'зи достлары білән йазыда аңға чықыб ерді. Бұл — монғол сөзі, негізгі мағынасы — «дос». Сірә, бұл сөз әскери лексика ішінде қолданыла келе «иесіне ең жақын дос адам, жасақшы» мағынасына ие болған тәрізді. Қазақ тілінде де бұл сөз осы мағынада қолданылып келген. Шежіреде *нөкер* сөзі титул ретінде қолданылмаған.

Мырза сөзі де мұнда титул емес, «билеуші топтың уәкілі», «князь» мәнінде жұмсалған. Ол қазақ, татар, қырым бекзадаларының аттарына тіркесіп айтылған: Орақ мырза, Шығым мырза, Нұрадин мырза (Едігенің немересі), Алшағыр мырза, Шеи Мамай мырза.

Баһадур тұлғасы «Шежіре» тілінде екі мағынада: бірі — «батыр жүректі адам», екіншісі — сол батыр адамға берілген атақты білдіру, сонымен қатар *баһадур* сөзі монғол билігі тұсында феодалдық қоғамдағы әскери иерархияның бір сатысының титулы болған. Бұл титулды Шыңғыс ханның аталары мен ұрпақтары иемденген: Бартан баһадур, Субутай баһадур, Тоқучар баһадур.

Падшаһ — парсы сөзі, ол жалпы «билеуші», «рутайпалардың бас билеушісі» мағынасында қолданылған: Буқа атасының орнына падшаһ болды. Бұл жерде Алан-Қуаның үшінші баласы Боданчардың, яғни қаум басы болған адамның ұлы жайында. Шыңғыс ханның әкесі туралы: Иесуга баһадур қаум моғол ішінде падшаһ ерді дейді. Қадырғалида *падшаһ* сөзі *хан* сөзінің эквиваленті ретінде де кездеседі. Бұл сөздің орысша «царь» мағынасы тек қана орыс монархы Борис Годуновқа қатысты айтылған тұста кездеседі. Демек, *падшаһ* сөзінің билеушінің белгілі бір нақты біреуін білдіретін қызметі мұнда жоқ. *Падшаһ* сөзімен салыстырғанда *шаһ*, *малик*, *халиф*, *хаким* сөздерінде билеушілердің белгілі біреуін атайтын нақтылық мағына бар: *шаһ* —

Орта Азия билеушілерінің атауы (Мубарак шах, Махмуд шах), *хаким* — қала не уалаяттың монғол ханы тағайындаған билеушісі, ол әкімшілік және билік қызметін атқарады: Түркістан хакімі, *малик* — Кіші Азия мен Таяу Шығыстағы билеушілерге қатысты қолданылады: малик Истамбул, малик Шам; *халиф* деп Бағдад әміршісін атайды, *сейид* — Мухаммед пайғамбардың ұрпағына телінген сөз. Соңғы талданған әміршілердің атауларын білдіретін сөздердің барлығы да арабтікі.

Шежіре тексінде кездесетін *көрәл/қурал* сөзі назар аударады. Ол *немц көрәл* тіркесі түрінде 2-3 жерде (3, 4, 6-беттерде) қолданылған. Бұл «король, корольдік» дегенді білдіретін сөз деп табамыз: *немц көрәл* «неміс корольдігі».

Арабтың *қаум* сөзі — мұнда термин, ол «ру-тайпа», «тайпалар одағы» мағынасында. Бұл термин көбінесе парсы изафетімен тіркеседі (бұған, сірә, түпнұсқа тілі әсер еткен болу керек). Қаум қоңқырат (түркі изафеті бойынша *қоңқырат қаумы* болу керек), қаум найман: Чингиз хан [ның] қаум найман [дың] бір қумасы бар ерді (50). *Қаум* сөзінің арабша көпше тұлғасы *ақуам* сөзі де қолданылған. Кейбір зерттеушілер бұл тұлға тек «түркі тайпалары» деген ұғымды білдірген деп шамалайды. Ал, біздің байқауымызша, Қадырғали бұл сөздің жекеше-көпше тұлғаларын айырып жұмсамаған, тіпті екеуін ақуам-қаум деп қос сөз ретінде қатар жұмсаған тұсы да бар. Бұл шығармада қаум сөзі «халық» («демос») мағынасында келмейді, бірен-саран тұста ғана «этнос» ұғымында жұмсалғаны байқалады. Ал «халық» («демос») мағынасында арабтың *халқ* сөзі жиі қолданылған. Халқ сөзі де, оның көпше тұлғасы *халайқ* сөзі де жалпы «қол астындағы адамдар» («подвластные, подчиненные») деген тар ұғымда да, жалпы адамдар (қазақша «жұрт») немесе тұрғандар деген ұғымдарда да келеді. «Қара халық» ұғымы мұнда да *қара халқ* деп берілген.

«Ел, патшалық» мағынасында *мамлакат* сөзі қолданылған: Бату мамлакат лар ны бисйар алды (қазақша: «Бату көп елдерді жаулап алды» деген мағынадағы сөйлем). Мұнда мамлакат жоғарыда талданған улус сөзімен мағыналас, сондықтан болар, жалайыр тарихшы бұл екеуін кейде қатар қос сөз етіп жұмсайды: [Чингиз хан] анларны [екі оғлын] өз улус-мамлакат ларына йіберді. Дегенмен автордың *мамлакат* сөзін монғолдан

өзге елдердің «мемлекетіне» қатысты қолдануға бейімірек тұрғаны байқалады.

Арабтың *улайат/уалайат* сөзі жалпы «ел» (территориялық тұтастық ретінде) мағынасында жұмсалған, оны автор Дашт Қыпшақ, Қытай, Иран сияқты ірі елдерге де, түркі-монғолдың жеке ірілі-ұсақты елдеріне де қатысты қолданған.

Сөйтіп, біздің «Шежіреміздің» тілінің араб, парсы, монғол, ішінара қытай сөздерінен тұратын лексикалық қабатының орын алу себептері әр қилы. Ең алдымен, араб сөздерінің еркін және молынан қолданылуы осы ескерткіштің жазылу кезіндегі түркі әдеби тілінің нормасына қайшы емес.

Сан жағынан мұндағы араб сөздері өзге ортағасырлық түркі тарихи шығармаларындағыдан кем түспейді. Ал парсы сөздерінің қатысу мотиві де бір жағынан осындай, яғни сол кезеңдегі дәстүрлі нормаға саяды, екінші жағынан, Қадырғалидың бұл шығармасының басым бөлігі парсы тілінен аударма екендігіне байланысты, яғни автор тіліне түпнұсқа тілінің әсері тиген. Бұл әсер, әсіресе бір мағынадағы парсы мен түркі сөздерін кезек-кезек жұмсауынан да айқын көрінеді: бірде автор түпнұсқадағы сөз тұлғасын бұзбай парсыша *әмрә назари* десе, екінші бір жерде оны түркішелеп (қазақшалап) *мың бегі* деп береді. Осы сияқты *көп, тіл, ариғ, екінші, бөлек, уруғ, оғул, йахшы, улуғ* деген түркі сөздерін жақсы білетін және оларды дұрыс пайдалана білген Қадырғали шежіреші келесі бір тұстарда бұлардың орнына *бисйар, лафз, пак, дуйим, қисм, нәсл, фарзанд, хуб, бузург* деп парсы сөздерін жұмсап жібереді. Бұлардың бірқатарының жұмсалыу жиілігі тіпті түркілік тұлғалардан асып түседі.

Қадырғалидың «Тауарихында» монғол сөздерінің орын алуы — осы шығарманың мазмұнына тікелей байланысты: мұнда негізінен монғол тайпалары мен монғол империясының тарихы баяндалады. Ортағасырлық тарихи және поэтикалық түркі жазба ескерткіштерінің ішінде жалайыр Қадырғали туындысының бір ерекшелігі — мұңия *нойан, тегин, гәйән, еке, мерген, қурчы* сияқты титулатура атаулары мен әлеуметтік-саяси және әскери құрылысқа қатысты *күрең, түмен, жунқар, боқаул*, т.б. сияқты монғол сөздерінің қолданылуында.

Ортағасырлық түркі поэзиясы тілінде бір мағынадағы араб-парсы сөздері мен түркі сөздерінің жарыса

қолданылуы, бір жағынан, сол кездегі түркі поэтикасының нормасы мен өлең құрылысы (ұйқас, ырғақ, өлшем сияқты) талабынан туған болса, біздің талдап отырған ескерткішіміздегі шет тілдік элементтердің орын алу себептері (мотивациясы) мүлде басқаша болып келеді. Мұның бірі түркі жазба әдеби тіл дәстүрі мен автордың ана тілінің арасындағы тартыс екені байқалады, екіншісі — шығарманың аударма сипатына байланысты, әсіресе түркі мен өзге тілдік параллельдердің жарысуы осыны танытады.

Фразеологизмдер (тұрақты тіркестер)

Қадырғали шежіреші өз шығармасында тұрақты сөз тіркестерін (фразеологизмдерді), оның ішінде идиом мен фразаларды едәуір мол қолданған. Фразеология категориясын арнайы зерттеушілер бұл элементтің ғылыми және қоғамдық-публицистикалық әдебиеттен гөрі, көркем әдебиет, поэзия тілінде көбірек жұмсалатынын айтады. Ал біз сөз етіп отырған «Шежіре» — тарихты баяндайтын шығарма, яғни өз заманындағы ғылыми әдебиеттің үлгісі. Демек, автор стильдік жағынан осы әдебиетке тән сөз қолданыс нормасын ұстанған. Дегенмен көркем жанрдан өзгелерінде фразеологизмдер орын алмайды деп тұжырымдауға мүлде болмайды. Оның үстіне біздің авторымыз «Шежіресінің» кіріспе жағындағы Борис Годуновқа арнаған «Мадақ сөзінде» қызыл тілді шешендерше толғап кетеді, шығыс әдебиетіне тән мадақтау дәстүрін сақтап, бейнелей, теңей, әсірелей жазады. «Шежіренің» Борис Годуновқа арнаған бөлігін осы ескерткішті зерттеуші ғалымдар «көркемдігі мен түрі жағынан тамаша жазылған шығарма» деп табады (М. Усманов).

Бұл «Мадақ сөзде» шежіре авторы өз «қолтаңбасын» танытады, әдеби-көркемдеу дәстүрінің қай үлгісін ұстанғандығын көрсетеді. Бұл жерде Қадырғали қазақ шешендерінше сөйлеп береді. Қазақтың шешендік сөздеріне тән белгілердің бірі эвфония (аллитерация мен ассонанс тәсілдері) мен параллелизм сияқтылар болса, олар шежіренің Борис Годуновқа арналған бөлімінде мольнан орын алған. Мысалы, *айналасы алты хан, төгүрегі төрт хан* деген тіркес аллитерация (т-т) мен ассонансқа (а-а) құрылған. Бұл жердегі *алты* мен *төрт*

сан есімдері номинативтік мағыналарынан айырылып, дыбыстық үйлесім үшін (*төгүрәгі төрт, айналасы алты*) алынғандығы көрініп тұр. Бұларды қазақша *айрандай аптап, күбідей күптеп, ай дер ажа, қой дер қожа* дегендермен салыстырыңыз. Текстегі осы тәсілмен құрылған *ойда орыс, қырда татар* немесе *тағда туман, қырда черкес, ойда ештек, кечә кетіп, күндүз болғусы, ала барғаһ ақ ордаң, дүнийаның төрт бурчи* деген тіркестер де қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін *ойда орыс, қырда қазақ, алты қанат ақ орда* сияқты фразеологизмдерге өте ұқсас келеді. Шежіре тіліндегі осы тәрізді үйлесімді-ұйқасымды құрылымдар бірден көзге түседі. Кейбір зерттеушілер Жалайыри тілінде қазақтың мақал-мәтелдері көптеп кездеседі дегенде¹, сірә, осылар тәрізді фразеологизмдерді айтқан болар. Әйтпесе 171 беттік шығарма тексінде бір-ақ жерде кездесетін «Еділ тоңса, кім кечмес, Едіге өлсе, кім бармас» деген бір ғана мақалдан басқа мақал жоқ. Оның есесіне мұнда, жоғарыда көрсеткеніміздей, қазақ тілінде күні бүгінге дейін қолданылатын фразеологиялық тіркестер аз емес. Сонымен қатар біздің шежірешіміз қазақтың шешендік сөз саптау өнеріне тән келесі бір тәсіл — жұптасып келген параллель элементтерді еркін қолданған. Мысалы, *ойан хан, бойан хан, қыш уа йаз, ай уа йыл, йыл ашасун, йүз йашасун, достуна дост болуб, душманына душман болуб* дегендер демеулікті, демеуліксіз құрылған сөз немесе тіркес параллельдері.

«Борис ханға» арнаған мадақ сөзі композициялық құрылымы жағынан ұйқасты-ырғақты ақ өлеңге немесе толғауларға ұқсайды: белгілі бір сөздер немесе тіркестер рефрен ретінде қайталап келіп отырады да, тексті бірыңғай бөліктерге айырып тұрады. Мысалы, мына бір үзікке назар аударталық: Жүмләт улкристан падшаһ хазратлары Барис Федурауч улуғ бек ақ хан дур.; айналасы алты хан, төгүрәгі төрт хан; дүнийаның төрт бурчын билеген хан; халайқынһаддлік білән сурған хан; йетім лер ге рахим қылыһ, чығай лар ны тойдурған хан; қыш уа йаз; ай уа йыл хазина да бар малын хақ йолында ихсан қылған хан; йеті иқлим кашур ны алған хан; тахт Қазан, тахт Хажы тар хан, тахт Тура, тахт Сарайчық мусаллам хан; тағда туман, қырда чер-

¹ Масанов А., Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата, 1966, 26-б.

кес, ойда ештек — барча тасрафында хан; мажар, бачқыр, рум уилайаты [білән] барыш-келіш қылған *хан*, йахшы атың жабылса білән жабулқага дегәч чыққан *хан*... Қысқасы, әрі қарай осылайша құрылған және екі-үш жол текст кетеді. Бұл кіріспенің бірыңғай болып келген әрбір бөлігі *хан* сөзін рефрен етіп әсем құрылған. Бұл жерде қазақ жырауларының қайталама сөздермен келген толғауларын салыстырыңыз:

Балпаң-балпаң басқан күн,
Бай ұлынан асқан күн,
Ормамбет би өлген күн,
Жез қарғылы құба арлан
Жетіп түлкі ала алмай,
Қорашыл төбет болған күн.
Оң қанатын теріс соғып,
Лашын күс қу ала алмай қалған күн...¹

Екінші бір мысал. Осы бөлімнің біраз жері «(пәленнен) мурад ол турур» («пәлен болатын себебі сол») деп басталатын үзіктерден немесе синтаксистік тұтастықтардан құрылған: Ниһайат сыз ханлар, султан лар өзіне куллук қылдурғандын мурад ол турур, кім төрт йақта төрт ханның йуртын алыб, өзіне масаххар қылдурды... *тағ дын мурад ол турур*, кім сенің тахтыңны тағға мисал қылды лар... халқ дын мурад ол турур, кім.. (әрі қарай осылайша кете береді). Мұнда да санамалап келген біркелкі құрылымдар шығарма тіліне белгілі бір стильдік өң беріп тұр.

Шежіредегі тұрақты тіркестерді грамматикалық құрылысына қарай етістік және есім тіркестер деп екіге бөліп қарауға болады. Есім фразеологизмдердің ішінен ең алдымен тұрақты элементтермен келгендерін атаймыз. Мысалы, *ақ хан*. Қадырғали тарихшы осы тіркеспен орыс патшасы Борис Годуновты атайды, *ақ орда*, бұл тіркес «хан ордасы, бас әміршінің тұрақты мекені» дегенді білдіреді. Осы тіркестердегі *ақ* сын есімінде түсті білдіретін негізгі мағынасы жоқ. Түркі тілдерінде (сондай-ақ өзге тілдерде де) *ақ* сөзі *қара* сөзіне қарама-қарсы қойылып, «ең жағымы, ең тәуір» деген ауыспалы мәнде жұмсалады. Бұған қазіргі қазақ тіліндегі *ақ көңіл* (ең адал көңіл), *ақ бата*, *ақ жол* (әділ жол), *ақ жауын* (ұзақ жауын), *ақ неке*, *ақ тілеу*, т.б. дегендер дәлел бола алады. Біздіңше, Қадырғали тарихшының

¹ Ертедегі әдебиет нұсқалары, Алматы, 1967, 115-бет.

ақ орда, ақ патша дегендеріндегі *ақ* эпитеті қазақ тілінен келтірілген мысалдардағы *ақ* сөзімен қызметтес, мәндес түседі.

«Жамиат-тауарихта» кездесетін *йети иқлим қашур* («жан жақ»), *аш арслан тек* («аш арыстандай», яғни «айбатты»), *төрт тарап, темүр қадақ, йахшы ат* («даңқ»), *раст көңүллі, йаман көңүл, ахта ат, татлы ет* («адам денесі» мағынасында), *төрт хан, алты хан, ічі ару* («адал көңілді») деген тіркестер де тура мағынасынан айырылған тұрақты эпитетпен келгендер. Бұл көрсетілген фразеологизмдердің бірқатары қазақ тілінде барлар: *жақсы ат* («даңқ»), *аш арыстандай, ақ орда, төрт тарап, темір қазық, тұщы ет* (тұщы етіме ащы таяқ тиді).

Есім тіркестердің бір парасы күрделі атаулар болып келеді: *туар қара* («ірі мал»), *күн туғыш* («күншығыс»), *күн көзі, ер оғул* («ер бала»), *оғлының оғлы* («немере»), *қыз қарындаш* («қарындас»), *йер йүзі, көңүл йүзі* («ойы, ниеті»), *ата йурты* («ұлысы»). Термин-атау болып келетін күрделі сөздерді де осындай тіркестердің қатарында қарау керек, олар: *он бегі* («он кісінің басшысы»), *йүз бегі* («жүз кісінің билеушісі»), *мың бегі, мың ағасы* («мыңның әміршісі»), *түмен бегі* («он мың кісінің әміршісі»), *чора ағасы* («хан күзетшілерінің басшысы»), *алач мыңы, алтын ханым* («ханша»), *хан оғлы* («оғлан», орысша «царевич»). Бұлардың қатарында *шаһар олтуруш лық, сахарада олтуруш лық, кітабсыз қаум* деген тіркестер өзіне назар аудартады. Үшеуі де термин ретінде қолданылған: алғашқысы «отырықшылық», екіншісі «көшпелілік», үшіншісі «жабайы мәдениетті», яғни құран, енжіл, тәурат сияқты кітаптары жоқ түркі тайпалары (ақуам атрак) дегенді білдіреді. Сол сияқты *меркіт сүңгәклік, керейт сүңгәклі* дегендер де терминдік сипаты бар тіркестер. Бұлар қазақ тіліндегі *сүйегі найман, сүйегі алышын* деген сияқты сөз қолданыстарға сай түседі. Бұл тіркестерді фраза немесе идиом деп қарамай, бір мағына беретін күрделі сөз, яғни лексикаланған тіркесте деп таныған жөн.

Белгілі бір ұғымды екі (кейде үш-төрт) сөздің тіркесімен білдіру орта ғасырлардағы түркі әдеби тілдерінің де грамматикасындағы өнімді тәсілдердің бірі болған. Бұған жоғарғы мысалдар дәлел бола алады. Орта ғасыр жазбаларында сөз мағынасын айқындай, дәлелдей түсу керек болған сәттерде де осы тәсілге иек артқан. Мысалы, бұларда *оғул* сөзінің «біреудің баласы» деген

мәнде емес, «ұл бала» мағынасында қолданылып тұрғанын дәлелдегісі келгенде, автор ер оғул тіркесіне жүгінеді, сондай-ақ *қарындаш* сөзі мұнда «туыс, рулас, ағайын» ұғымында да келетіндіктен, оның «ер адамның жасы кіші әйел жынысты туысы» мағынасындағы қолданысын *қыз қарындаш* деп айқындайды. Қадырғали үшін парсының *набира* сөзімен қатар, «немере» мағынасын беру үшін *оғлының оғлы* тіркесі де қолайлы, айқын көрінеді.

Фонетикалық немесе морфологиялық жағынан деформацияға ұшыраған тіркестер (яғни біріккен сөздер) — біз зерттеп отырған дәуірде өте сирек, тіпті жоққа тән құбылыс. Біздің шежіремізде өте ерте замандарда бірігіп, кіріккен *бүгін* (бұл күн), *әкет* (алып кет), *әкел* (алып кел) сияқты сөздер де ұшыраспайды. Текстегі лексикаланған тіркес компоненттерінің барлығы да бір-бірінен бөлек жазылған.

Ортағасырлық кейбір түркі ескерткіштерінің тілінде мағыналас сөздерді қатар қолдану тәсілі едәуір орын алған. Мысалы, *қарағу көзсіз* («соқыр»), *ортақ еш* (дос), *еш дуст* (дос), *қамуғ йумғы* («барлық»), т.б. Бұлар, әсіресе XI—XIV ғасырлардағы аударма әдебиетте (мысалы, ортаазиялық тефсир сияқтыларда) жиі қолданылған¹. Ал Жалайыри тілінде бұл тәсіл кемде-кем ұшырасады: *хүкімі йарлығы* білән, *атқычыл мерген*, *бисйар үкүш*. Мұның себебі, біздіңше, мынада тәрізді. Орта ғасыр жазбаларында мағыналары бір-біріне тепетең немесе жуық келетін сөздерді қатарынан тіркестіре қолданушылық бір сөздің мән-мағынасын екінші сөзбен түсіндіре түсу қажеттігінен туған. Әсіресе, бұл қажеттік жазба әдеби дәстүрлері тоғысып келген үлгілер мен әр түрлі диалектілердің элементтері араласқан шығармалар тілінде өте-мөте байқалады. Оның үстіне шет тілдік сөздерді түркі сөздерімен түсіндіре түсу немесе көне түркі элементтерін орта ғасырларда кәнігі болып қалған араб-парсы сөздерімен айқындау амалын да жазба дүние авторлары жатсынбай пайдаланған. Ал бертін келе XVI—XVII ғасырлардағы жазбалар тілі бұл тәсілге көп бармаған болса, оның себебі жоғарыдағыдай параллельдердің келе-келе біреуі тұрақталғандығының, яғни лексикалық нормалану процесінің нәти-

¹ Боровков А. К., Лексика среднеазиатского тефсира. М., 1963, 15—16-беттер.

жесі болуы мүмкін немесе грамматикалық тәсілдің өзі пассивтенген тұсы болуы ықтимал.

Қадырғали шежіресінде етістік тіркестер үлкен топ құрайды. Бұлар есім мен етістіктен тұрады да, қимылды, іс-әрекетті атайды. Бұл жерде біз ондай тіркестердің фразеологизм болып келетіндерін сөз етеміз. Атап айтқанда: компоненттерінің біреуі, кейде екеуі де номинативтік мағыналарынан айырылғандарын, яғни метафораланғандарын (бейнелеу мәніне ие болғандарын) және сол түрінде тұрақты сипат алғандарын талдаймыз. Олар: *йуртын ал-* («жаулау, бағындыру»), *айақ асты бол-* («бағыну»), *көңлүде тут-* («есінде сақтау»), *уотан қыл-* («мекендеу»), *сөзіңден ықмайын* («айтқаныңа көнейін»), *ләшкәр тарт-* («жорыққа аттану»), *қыз ал-* («үйлену»), *қан қой-* («өжет қимыл көрсету»), *ел бол* («еркімен бағыну»), *қыз айттур-*, *қыз тіле-*, *қыз ата-* («құда түсу»), *йаман көңүл бағла-* («жаман ниет ойлау»), *башына бағнақ салынды* («тәуелді болды»), *бір йашады* («бір жасқа толды»), *хатун йібер* («қатын жіберу»), *йол тос-*, *йүз үр-* («бетке алу»), *қуш чуй-*, *ит йүгүрт-*, *тәңрі ішімні оңарса*, *падишаһ лық тайды*, *йолдын чық-*, *әшкәрін түшірді* («әскерді қуып жетт»), *мәртәбадан түшті* («биліктен айырылды»), т.т.

Болған уақиғалар мен ұрыс-соғыстарды суреттеу үстінде біздің тарихшымыз өз ойын білдіру үшін осы көрсетілгендей фразеологизмдерді қолданады және бұларды бір образдылық үшін, бейнелеп айту құралы ретінде әдейі жұмсамайды, белгілі бір іс-әрекет, қимыл атауын білдіретін актив сөздер ретінде келтіреді. Шығарма авторының ана тілі қандай тіл болғандығын ілуде оны осы тұстан «ұстап алуға» болады. Түркі тілдерінің бір-біріне орасан жақындығына қарамастан, фразеологизмдер мен сөз орамдарына, мақалдар мен мәтелдерге келгенде, әр тілдің өзіне хас ерекшеліктері мол екенін мойындауға тура келеді. Бұл ретте Қадырғали Жалайыридің тілі қазақ тіліне жақындайды: мұндағы есімді де, етістікті де тұрақты тіркестердің дені сөз құрамы, морфологиялық тұлғалануы және беретін мағынасы жағынан қазіргі қазақ тіліндегілермен бірдей түседі. Олар (алфавит тәртібімен):

«Шежіреде»

айақ асты болды
әшкәрін түшірді
балдыздай берді
бар малы
бір йашады
бір йашар
бір йолы
дүнийаның төрт бурчы
дүния мүлкі
душмандарға көб дүр
екі бөлүнді
ел болды, «бағынды» «достасты»
ит йүгүрткенлер
йапрақ дек тігіреткен
йахшы атың «даңқ»
(хатунын) йеңгелете алды
йер йүзінде
йолун тосуб
һыл ашасун, йүз йашасун

көңүл қалышты
күнлерде бір күн
куш чуйгенлер
қыз айт (т)урды
қыз алыб ерді
ләшкер тартты
падшаһ лық тайды
сансыз түмен халқ
сөзіңден чыкмайын
тәңрі ішімні оңарса
тілегін тіледі
(екі) хатунны ййбермес ерді
хатунны айырды
үстүнә атланды

Қазіргі қазақ тілінде

аяқ асты болды
әскерін түсірді, қуып жетті
балдыздай беерді
бар малы
бір жасады, бірге шықты
бір жасар
бір жолы, бірде
дүниенің төрт бұрышы
дүние-мүлкі
дұшпандарға көп-ті
екі бөлінді
ел болды
ит жүгірткендер
жапырақтай тігіреткен
жақсы ат
жеңгелей алды
жер жүзінде
жолын тосып
жасарын жасап, асарын
асасын
көңілдері қалды
күндерде бір күн
құс шүйгендер
қыз айттырды
қыз алып еді
ләшкер тартты
(басынан) патшалық тайды
сансыз көп халық
сөзіңнен шықпайын
тәңрі ісімді оңарса
тілегін тіледі
қатын жіберу
қатын айырды
үстіне аттанды

Әрине, бұлардың бірқатары өзге түркі тілдерінде де бар. Зерттеуші М. Усманов Қадырғали шежіресінің тілінде Алтын Орда дәуірі поэзиясының ізі мықтап сақталған, әсіресе оған Рабғузидің «Қысас-л-анбиясы» қатты әсер еткен, мұндағы йыл ашасун, йүз йашасун деген фразеологизм содан алынған дейді.¹ Бұл тіркестің түп төркінін іздей қалсақ, ол өте әріге кетеді. Мұны біз қазақ тілінен де табамыз. Ол қазақша асарын асап, жасарын жасап («ұзақ өмір сүріп») деген мәтел түрінде сақталған. Жалғыз қазақ емес, өзге түркі тайпалары тілдерінде де бұл тіркестің бар екенін білеміз. Абылғазыда: ашын ашап, йашын йашап, узақ умр тапып деп келеді. Қазіргі түрікмен тілінде: ашыны ашады, йаашыны

¹ У с м а н о в М., Көрсетілген кітап. 73-б.

йаашады («ұзақ өмір сүрді»). Сондықтан оны тек алтын Орда әдебиетінің тіліне теліп, сол арқылы Қадырғали «Шежіресінің» тілін ескі татар тіліне жақындастыру (ал зерттеуші ескі татар тілін Алтын Орда тілінің жалғасы деп санайды), біздіңше, қисынсыз сияқты.

Сонымен қатар мұнда (шежіреде) қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын фразеологизмдер ондап кездеседі. Олар: *қан қойды* («өжет қимыл көрсетті»), *күч қыл-* («бағындыру»), *күч бер-* («қызмет ету»), хан алдында ерді («ханға қызмет етті»), *жұда болды* («айрылды, ажырады»), *бір кечә* («бір күні түнде»), *көңүлләрі ағрыды* («ашуланды»), *талаудын ет-* («тұтқынға алу»), *қыз тілә-* («қыз айттыру»), *туар қара* («мал, қара мал, ірі қара»), т.т. Бұл тіркестердің дені шағатай тілінің элементтері екені байқалады. Ал Жалайыри болса, оны шағатай тілінде жазуға тырысқаны мәлім.

Ескерткіш тіліндегі тұрақты тіркестердің келесі тобы — қосар тіркестер, яғни қосарланған элементтер. Олар 1) антоним парлардан тұратынар: *қыш уа йаз*, онда *уа солда*, *баш-айаққа* дегәч, *кечә-күндүз* («күні-түні»), 2) мағыналары бір тектес сөздердің қатар келгендері: *ай уа йыл*, *барыш-келіш*, *от-чечәкләр*, *йүрүр-кечәр*, *аты-чауы* («аты-шулы»), *аға-інісі*, *хал-қууат*, *арып-ачып*, *ач уа йалаңач*, *тағлы-ташлы*, *атын-улағын* («ат-көлігін»), *ата-анасы*, *үй-елі*, *отлуқ-сулық* йер; 3) бір тұлғаның қайталап қосарланған түрлері: *баса-баса йүрүр*, *пара-пара* болды, *ала-ала* келді, *йыл-йылдың*, *күндін-күнге*, *мыңар-мыңар* («мың-мыңдаған»), т.б. Акад. К. Залеман Сулейман ата Бақырғанидың «Хикайат Хаким Ата» деген трактатының тілін зерттегенде, мұндағы «қосар сөздерді» («двойные слова») осы шығарманың лексикалық ерекшеліктерінің бірі деп табады және бұл ескерткіш авторының ауызекі халық тілінен алып, өзі сүйіп қолданған элементтері деп есептейді¹. Ал біздің байқауымызша, қосарланған тұлғалар — тек «қарапайым», яғни ауызекі сөйлеу тіліне ғана емес, әдеби тілге де тән құбылыс, ол тіпті кейде көркемдеуіш тәсілдерінің негізі болып кететін сияқты. Мысалы, Жалайыри тіліндегі *ойда орус*, *қырда татар* деген тіркес *ойда-қырда* деген қос сөздің «кеңейтілген» түрі, сол сияқты *кече кетіб*, *күндүз болғусы* деген тіркес

¹ Залеман К. Г., Легенда про Хаким-Ата.— Известия Имп. АН. 1898. қыркүйек, т. IX. № 2. 128-б.

кече-күндүз деген қос сөзге негізделіп жасалған. *Ешіткенім йоқ, білгенім йоқ* деген фразаның негізі — *ешіткен-білген* деген қос сөз, т.т.

Сонымен қатар сөздерді қосарлау арқылы жинақтау мағынасын білдіру — түркі тілдерінің күні бүгінге дейінгі актив тәсілдерінің бірі. Демек, бұл амал орта ғасыр әдеби тілдеріне де жат болмауы тиіс. Мысалы, біздің ескерткішіміздегі *ат-улағ* қос сөзі жалпы «ат-көлік» (*улағ* — жүк артатын көлік малы) деген жинақтау ұғымын береді, сол сияқты *үй-елі* (жалпы «отан»), *ата-ана, аға-іні, таулы-ташлы, от-чечеклер* дегендердің әрқайсысы жинақтау ұғымы бар тіркестер. Осылардың қатарында шежіре тілінде қолданылған *Еділ-Жайық* қосар сөзін талдауға болады. Бұл қос сөз жайында Ш. Уәлиханов қызғылықты пікір айтқан-ды. Ол осы «Шежіреде» *Еділ-Жайық* деген атау орыстардың *Алтын Орда* (Золотая Орда) дегеніне сай келеді, ал Тоқтамыс жарлықтарында *Алтын Орда «улуғ улус»* деп аталған, қазақтың өлең-жырларында «ноғайлының ауыр жұрт» деп келеді дейді¹. Біздің байқауымызша, *Еділ-Жайық* тіркесі Алтын Орданың хандығын емес (саяси-этникалық единицаны емес), жерін, территориясын білдірген сияқты, өйткені бұл тіркеспен бес рет келген бір сөйлем (пәленше *Еділ-Жайықта хасил болды* — көрінді, жасап өтті) сөз болып отырған адамдардың қай жерде жасап өткенін баяндайды. Бұл тіркес шығарманың бас жағында және бір рет кездеседі, онда Борис Годуновты «Еділ-Жайық иесі хан» деп мадақтайды. Бұл жерде, әрине, әңгіме Алтын Орда туралы емес, территория туралы ғой. Шоқан тағы бір жерде «Шежіренің» кейбір тұстарын аударып отырып, ондағы сөздерге комментарий бергенде, *Еділ-Жайық* сөзі *Жайық* пен *Еділ* елдің атауы, яғни Қыпшақ дегеннің баламасы ретінде қолданылған дейді². Осы мағынада, біздің байқауымызша, *Еділ бойы* деген тіркес те кездеседі: *Бамуз [Едіге] Еділ бойында өтті. Өзі (Бату) Еділ бойында уофат тапты. Қысқасы, бұл жерде айтпағымыз — шежіре тілінде сөз тіркестіру амалының әр алуан қажеттікті өтегендігі.*

¹ Валиханов Ч. Ч., т.1. 124—125-б.

² Сонда, 152-б.

«Шежіре» тілінің қысқаша грамматикалық сипаты

Қадырғали Жалайыридың шығармасының морфологиялық және синтаксистік құрылысын біршама талдаған еңбектер¹ жарық көргендіктен, біз бұл жерде ескерткіш тілінің грамматикалық сипаттамасын қысқаша түрде береміз, онда да дәстүрлі тәртіппен барлық грамматикалық категорияны тізіп шықпай, негізгі-негізгі ерекшеліктерін жүйелеп көрсетсек, мыналар назар аударарды:

1. Ілік, табыс, шығыс септік жалғауларының басқы дыбыстарының фонетикалық варианттары жоқ, олар барлық сөзге (сөздің соңғы дыбысының дауысты, қатаң, ұяңдығына қарамастан) бір ғана тұлғада жалғанады: ілік жалғауы — *-ның/-нің*; табыс — *-ны/-ні/-н*; шығыс — *-дан/-ден/-дын/-дін*. Бұл, біздіңше, түркі емлесінің дәстүрін қатаң сақтау принципіне қатысты жайт. Мұнда септік жалғауының қатаң немесе ұяңнан басталып, құбылып келуі тек барыс септігіне тән: *-қа/-ға, -ке/-ге*.

2. I, II жақтағы жекеше тәуелдік жалғаулы сөзге барыс жалғауы *a-/-e* болып жалғанады.

3. III жақтағы тәуелдік жалғауы мен барыс, шығыс септік жалғауларының аралығына *n* қыстырма элементі (интерфикс) қосылады: *хақ йол+ы+n+да, душманлар+ы+n+a, дост+ы+n+a, ата+сы+n+дан*. Бұл да қыпшақ тілдерінің заңдылығы. Сонымен қатар мұнда бұл септеудің шағатайша-үйғырша типі, яғни *n* интерфиксі келмейтін варианттары да кездеседі: *көңіл+i+де, дариya йақа+сы+да, ана+сы+ға*. Алғашқы қыпшақтық норма ертеректегі (Науаиға дейінгі) түркі жазбалары тіліне тән болған болса, соңғысы шағатай тілінің, яғни Қадырғали заманындағы түркі жазба әдеби тілдің нормасы болып келеді. Екі түрлілік табыс септігіндегі сөздерде де кездеседі, қыпшақ тілдерінше: *йол+ы+n, барча+сы+n, халайық+ы+n* және шағатайша: *саба+сы+ны, қайсы+сы+ны*.

4. Шығыс септігі екі вариантта (*-дан/-ден, және дын/дін*) келеді. Мұның да алғашқысы қыпшақ тілдерінің нормасын ұстау болса, соңғысы кітаби дәстүрге ден қою

¹ Қордабаев Т. Р., Тарихи грамматика мәселелері, Алматы, 1965; Қордабаев Т., Томанов М., Тарихи грамматика мәселелері, А., 1975; Хисамиева З. А., Язык дастанов Кадыр-Ғалибека. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Уфа, 1980.

болып табылады: шығыс септіктің *-дын* жалғауы — көне ұйғыр дәстүрінен келе жатқан элемент.

5. Септік жалғаулары жуан-жіңішке болып құбылып отырады, бұл — қыпшақ тілдерінің дауыстылар үндестігі деп аталаты нормасына бағыну.

6. Біздің тілін талдап отырған ескерткішімізде етістікті негізгі категориялары (шақ, рай, есімше, көсемше түрлері) қыпшақ тілдерінің нормасымен келеді. Атап айтқанда: жедел өткен шақ *-ды/-ді, -ты/-ті* жұрнағымен, ауыспалы өткен шақ *-а/-е/-й* жұрнақты көсемше тұлғасына жіктік жалғаулары жалғану арқылы, болжалды өткен шақ *-ыб/-іб/-б* жұрнақты көсемше тұлғасына *дур/дүр* қызметші элементінің тіркелуімен, бұрынғы өткен шақ *-ған/-ген* тұлғалы есімшеге немесе *-ыб/-іб/-б* тұлғалы көсемшеге *ер/-е/* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады.

Бұйрық райдың II жағы жұрнақсыз түбір етістік арқылы (*бар, айт*), ал оның кесімді түрі түбір етістікке *-ғыл/гіл* (*барғыл, келгіл*) жұрнағы жалғану арқылы білдіріледі. Соңғы тұлға XV—XVIII ғасырлардағы қазақ ақын-жазушыларының тіліне және қазіргі қазақ тілінің кейбір жергілікті сөйлеу түріне (говорларына) тән екендігін айту керек.

Мысалы: Адам әзіз айтар деп, Көңіліңді *салмағыл*. Нәпсі алдамшы дұшпанның насихатын *алмағыл* (Асанқайғы), Сыйлай *бергил* көнені (Бұхар жырау).

7. Өткен шақ есімше негізінен (көбінесе) қыпшақ тілдеріне тән *-ған/-ген, -қан/-кен* жұрнағымен келеді. Ара-тұра шағатай тілінің *-мыш/-міш, -ғұс/гүсі* жұрнақты варианттары да ұшарасады. Соңғы тұлғалар шағатай тілінде түркі жазба әдеби тілінен әріден келе жатқан дәстүрлі қолданыстар болып саналады. Есімшенің *ғу/-гү* жұрнақты тұлғасына тәуелдік жалғаулары жалғанған түрі *-ғусы/-гүсі, -ғум/-гүм* міндеттілік ренкі бар келер шақты білдіреді. Түркі ескерткіштері тілінде бұрыннан келе жатқан бұл дәстүрлік тұлғаның орнына қыпшақ тілдерінде *-ғай* жұрнақты етістік қолданылады.

Қыпшақ тілдеріне жатпайтын есімшенің осы тұлғасын автор «Мадақ сөзінде» қолданған, оның себебі — «Мадақ сөзді» Қадырғали мейлінше көтеріңкі стильде «мәдениетті» кітаби тілде жазуға тырысқан (сөйте тұра қазақ билерінше көсіліп, шешендік сөз үлгісін танытқан; кечә кетіб, күндүз *болғусы*, булут арасындын күн көзі *көрүнгүсі*, біздің падшаһымыз Барис ханның

даулаты ачылуғы...Мұндағы етістіктерді қазіргі тұлғамен айтсақ: *болуға тиіс (болуы керек), көрінуге тиіс, ашылуға (артуға) тиіс* немесе *артылуы керек* болып шығар еді.

-*мыш* жұрнақты есімшенің тәуелдік жалғаулы түрі түркі жазба тіл дәстүріне тән, ол біздің ескерткішімізде бір-екі жерде ғана жұмсалып (*hiç көрмемішім* «еш көрген емеспін», *алмамышым* «алған емеспін»), өткен шақ мағынасын береді.

Шежіре тексінде қазіргі қазақ оқырманының көзіне де, құлағына да жат көрінетін тұлғаның бірі -*мыш* жұрнақты есімшенің *қыл*- көмекші етістігімөн келген түрі. Мұнда -*мыш* жұрнақты есімше есім сөз ретінде, яғни қимыл, іс-әрекеттің атауын (қазіргі *бару, келу* деген -у жұрнақты етістіктер сияқты) білдіреді және бұл тіркес парсы тілінің қалыбымен калькаланып жасалған болып шығады: парсы тілінде түркілік -*мыш* (парсыша -*миши*) жұрнақты етістікке парсы тілінің көмекші етістігі тіркеседі, *башламиши кардә* (бастап), *йағламиши кард* (май жақты), *қушламиши кардә* (құс салып), т.т. Бұл күрделі етістіктердің беретін мағынасын негізгі түркілік сөзден шығады, сондықтан аудармашы парсының өз тіліндегі түркі сөзін сол тұлғасымен (-*мыш*, -*пен*) алып, оған енді парсы тілінің емес, түркі тілінің көмекші етістігін тіркестіреді, сонда Рашид ад-динде — түпнұсқада *суйурғамиши кунад* деген етістік *сойурғамыш қыл*- («сыйға тарту») *сойурға* сөзі түркі сөзі, ол хан, патша сияқты бас әміршінің қол астындағы кіші әміршілерге сыйлық ретінде бөліп беретін жер (территория), т.б. білдіреді, мысалы Борис Годунов Оразмұхаммедке Қасым хандығын (хандығының жерін) *сойурғамыш қылған*, яғни *сойурға* етіп берген, *йайламиши кард* — *йайламыш қыл*- «жайлау (ету)», *джашамиши кардан* — *йашамыш қылды* «тәртіп орнатты». Едәуір жиі кездесетін бұл тұлғаны Қадырғали шежіресінің грамматикалық құрылысын зерттеушілер Т. Қордабаев та, З. Хисамиева да дұрыс танымаған, -*ур/-үр/-р* жұрнақты есімше мұнда тек іс-әрекеттің белгілі бір шаққа қатыссыз қалыпты түрін көрсететін етістік мағынасында жұмсалған, ал оның *e-/ep-* көмекші етістігімен тіркескен түрі дүркінді немесе ұзақ орындалатын іс-әрекетті білдіреді: сығыр күтүб *йүрүр ерді* («сыйыр бағып жүретін»). Осы жұрнақты *тур* етістігі *турур* тұлғасында жеке келіп те, *ep-/e-* көмекшісімен тіркесіп

келіп те осы күнгі «болып табылады», «болатын», «болушы еді» деген мәнде жұмсалады: Түркстан уа Уйгурстан *машһур турур* «Түркістан мен ұйғырстан белгілі болатын».

8. *-ған* жұрнақты есімшенің, *-уб/-үб/-б*, *-ғалы/-гелі*, *-ғунча/гунче* жұрнақты көсемшенің қолданыстары (мағынасы мен қызметі) қазіргі қыпшақ (мысалы, қазақ, татар, т.б.) тілдеріндегідей. Сонымен қатар мұнда *-ғач/-геч* жұрнақты көсемше тұлғасы да қолданылған, ол негізгі етістік сөз білдіретін іс-әрекеттің өткен шақта болғандығын білдіреді, бұл тұста шежіре тілі қазіргі татар, ноғай тілдерінің нормасына сәйкеседі. Ескі татар әдеби тілінде кеңінен қолданылған көнеұйғырлық *-у/-йу* жұрнақты көсемше тұлғасы мұнда жоқ.

9. Қадырғали тілінің морфологиясында кездесетін бір құбылыс *-ғай/-гей* жұрнақты тұлғаның актив қолданылғандығы. Бұл жұрнақ қазіргі қазақ, татар тілдерінде етістіктің қалау райын жасайтын элемент болғанымен, біздің ескерткішімізде шағатай тіліндегідей аорист (өткен шақ) және ауыспалы шақ (яғни қазіргі *-а+ды* тұлғалы етістік) категориясының көрсеткіші болып қолданылған: қойын йыл, йа^бни қой йылы *болғай*. Бұл жердегі *болғай* тұлғасында қалау райының мағынасы жоқ, ол «*болады*» дегеннің баламасы.

10. Қалау рай мағынасын жекеше I жақ үшін *-ай+ым/-ей+ім* (сені алайым) және *-ай+ын/-ей+ін* (дос тұтайын) жұрнақтары, көпше түрі үшін *-лық* және *-лы* жұрнақтары береді, соңғысы (баралы) — шағатай тіліне тән тәсіл.

11. Қыпшақ тілдеріне жат *-алым/-елім*, *-алың/-елиң* жұрнағымен келген етістік тұлғалары шығыс түркістан жазба дәстүрінің қалдығы, ол осы ескерткіш тілінде болжалдық мәнді білдіреді: Біз нечүк андын *кечелім*, аның фарманын нечүк хилақ *қылалым* «Біз өз үлесімізді басқаға тастар ма екенбіз, оның (Шыңғыс ханның) жарлығына қарсы шығар ма екенбіз».

12. Мақсат мәні екі түрлі тұлғамен берілген: бірі — қазіргі қазақ тіліндегідей *-ғалы/-гелі*, екіншісі *-маққа/-маға* (тоқушғалы атланды, тоқушмақға атланды) жұрнақтарын жалғау арқылы.

13. Қимыл есімі мұнда *-ғу/ғу*, *-мақ/-мек* жұрнақтарымен жасалған. Бұл тұлғадан туынды сөздер де жасалады: *білмеклік*, *ешітғучі*, *оқығучы*. Шағатай тілінде қимыл есімін жасайтын *-ыш/-иш/-ш* жұрнағы мұнда

тек *барыш-келіш* сияқты туынды есім құрамында ғана келеді.

14. Шежіреші жекеше I жақтық *-ман* (барман, айтпан) жұрнақты тұлғаны дәл қазақ тіліндегідей шақтық мағынада жұмсайды. Ортаазиялық өзге түркі ескерткіштері тілдерінде бұл тұлғаның шақтық мәнде жұмсалуды кемде-кем.

15. Кейбір есімдіктер қыпшақ тілдеріндегі ерекше тұлғаларымен келеді: *менім* (*менің* варианты да бар), *аңар* (аңа варианты да бар) қазақша «оған», ол есімдігі септелгенде бастапқы дыбысы *а*, *ан* болып кетеді: *аның*, *андын* (қазақша: «одан»), *анға/аңа*. Мұнда көпше III жақ есімдігінің татарша *алар* тұлғасы да, қазақша *олар* тұлғасы да жоқ, орта азия түркі ескерткіштері тіліне тән *анлар* варианты ғана қолданылған. Сілтеу есімдіктерінен шағатайлық *ошбу* мен *ошул* түрлері кездеседі. Жіктеу есімдіктерінің септік тұлғалары қазақ тілімен бірдей емес: *меңе* (маған), *аңа/аңар* (оған), *мендін* (менен), *сендін* (сенен), бұлар шағатай тілінің септелу парадигмасына (жүйесіне) сай.

16. Шылаулар мен постпозитив есімдердің (көмекші есімдердің) ішінде жалпы түркілік *үчүн, соң, да, берү, йана, оқ* (тағы), *му* (*ма*), *таба* (қарай), *білән* (*бірлә*), *бірлән* (мен, менен), *үзә* (ішінде), *кібі* (сияқты), *дегәч* (дейін), *аның үшін* (сондықтан), *арасында, ішінде, үстіне, үстінде, йанында, алында* (қасында), *ғына* (ғана), *түгіл, кім, дур/дүр* сияқты түрлері қолданылған. Бұлар шағатай тіліне де, қыпшақ-оғұз тілдеріне де тән тұлғалар.

Сонымен қатар кейбір араб-парсы шылаулары да еркін және жиі қолданылған. Олар: *йа'ни, уа, ликин* (бірақ), *уа һәм*. Сондай-ақ шежіреші таза «кітаби» шылаулар: *сару* (/қарай), *хизматъға* (жанына), *тәгрәсідә* (айнала), *йараша* (сай); *йоқерсә* (болмаса), *кімерсә* (кімі) сияқты сөздерді ара-тұра қолданып жіберуден қашпайды. Жалпы зерттеушілердің танып көрсеткеніндей, түркі тілдерінде шылаулардың дамуы соңғы кезеңдердің үлесіне тиеді¹.

Сондықтан болар, Жалайыридың қолданысында қазіргі *бірақ, біресе, ал, мен, бен, пен, алайда, сондықтан, өйткені* деген шылаулар жоқ. Мұндағы *таба* (қарай), *дегәч* (дейін), *му* (*ма*), *алында* сияқты шылаулар қазір-

¹ Мусаяев К. М., К истории союзов тюркских языках // Советская тюркология, 1980, № 6, 3-бет.

гі қазақ тілінде жоқ болғанымен, зерттеушілер олардың үстіміздегі ғасырдың 20-жылдарына дейін қазақ жазба дүниелерінде қолданылып келгенін айтады¹.

17. Шежіре тексінде кездесетін үстеулер негізінен түркі тілдерінікі, оның ішінде басым көпшілігі қыпшақ тілдеріне тән болып келеді. Үстеулердің *үкүш* (көп), *үзә* (бұрын), *угру* (қарсы), *соңратын* (соң) сияқты көне тұлғалары мен *білән біргә* (бірге), *кечә күндүз* (күні-түні) сияқты тіркесті түрлерінің қолданылуы, тағы да жазба әдеби тіл нормасына мойынсұнудан туғаны байқалады. Бұл норма араб-парсы тілдерінен алынған көптеген үстеулерге де иек арттырған. Мұнда *тамам* (түгел), *аууал* (әуелі), *мажму*² (үнемі), *бағайат* (өте, орасан), *бисйар* (өте, тым), *балахир* (ақырында), *хануз* (тағы), *хала* (қазір, енді), *филхал* (әзір). Бұлардың бірқатары (*бисйар*, *аууал*, *бағайат*, *дайым*, т.б.) өте жиі қолданылған.

18. Сан есімдер қыпшақ тілдеріндегі тұлғаларында берілген: *екі* (еккі емес), *төрт* (дөрт емес) *йеті* (жетті емес), *секіз* (сәккіз емес), *тоқуз* (тоққуз емес), *мың* (бың емес), т.т. Жинақтау сан есімдері шағатайша тұлғада да (*екісі*, *үчісі*, *алтысы*), қазақша (*үчеу*) түрде де кездеседі.

Сөйтіп, Қадырғали шежіресі тілінің морфологиялық құрылымында қыпшақ элементтерінің үлесі басым болып келеді. Сонымен қатар мұнда жазба тіл — шағатай тілі арқылы келген оғыз-үйғыр тілдеріне тән тұлғалар да бар. Қыпшақ тіліне тән морфологиялық типтер, татар зерттеушілері айтқанындай, Еділ түркілері (татар) тіліне ғана жатпайды, қазақ тіліне де жатады, ал бірқатары Қадырғали негізге алып отырған шағатай тілінің өзіне де тән, өйткені мұнда қыпшақ-оғыз элементтері аз ұшыраспайды. Егер Қадырғали сияқты өз заманының білімді адамы Алтын Орда әдеби тілінің ескерткіштерімен, айталық, «Гүлстанмен» жақсы таныс болып, соның нормаларына бағынған күннің өзінде, ол шағатай тілі элементтерінен бас тарта алмаған болар еді, өйткені Еділ бойы мен Египетте қолданылған қыпшақ түркі жазба әдеби тілі мен шағатай тілінің түп төркіні бір екені мәлім.

---

¹ Әбілқасымов Б., XIX ғ. II жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, 1982; Сыздықова Р., XVIII—XIX ғғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1984.

Шежіре тілінің синтаксистік құрылысына келсек, оның негізгі-негізгі категорияларын: септік, тәуелдік, жіктік, көптік жалғауларының қызметтері мен тұлғаларын, сөйлем типтерін, сөйлем мүшелерін Т. Қордабаев талдап шыққан болатын (Қара: Т. Қордабаев, Тарихи синтаксис. Алматы, 1967). Зерттеуші шежіре тілінде жай сөйлемдер көбірек қолданылғандығын айтады; түркі тілдеріне тән емес *Сархад Хорасан* (Хорасан шекарасы), *уалайат Тибет* (Тибет уалаяты) деген сияқты инверсияның бар екенін, сөйлем мүшелерінің орын тәртібінің бұзылып отыратындығын айтады.

Шежіре тілінің стильдік ерекшеліктеріне назар аудару керек, өйткені бұл шығарма — қазақ авторы қаламынан шыққан тұңғыш проза туындысы. Қадырғали мұнда тарихи шығарма жанрына барған проза жазушысы әрі проза аудармашысы. Борис Годуновқа арнаған «Мадақ сөзінде» Қадырғали жазушы болып көрінеді. Бұл — шешен тілмен көркем түрде берілген монолог, оның көркемдігін ауызша поэтиканың мәнерімен ұйқаса, үйлесе келген құрылымдар танытады. Мұнда қайталаулар, параллелизмдер, метафоралар, эпитеттер, теңеулер сияқты стильдік тәсілдер өте шебер пайдаланылған. Мысалы: *хан* сөзі әрбір сөйлемнің соңында қайталап келіп эпифора болады: Халайықын *бадл* лік білән сурған *хан*; йетім лер ге рахим қылыб, чығайлар ны тойдурған *хан*, ай уа йыл қазина да бар малын хақ йолында ихсан қылған *хан*... Әрі тағы бірнеше сөйлем *хан* сөзіне аяқталады. Немесе *айналасы алты, төгүрегі төрт хан* сияқты параллельдер автордың әдеби тіл тәсілдерін қолдана білетін көркем сөз шебері екендігін танытады. Ал тарих шежіресі ретінде баяндайтын тұстарда Қадырғали енді оқиғаларды атайтын автор болып көрінеді, мұнда әшекейлі элементтер жоқ, оқиғалар мен адамдардың аты-жөндері келтірілген жай сөйлемдер басым: Мысалы: Андын соң Токтаға өлді. Аның нәслі дін һіч кім қалмады. Бачқыр Токтуға бек улуғ әмрә бек болды. Андын [соң] Хорезми бек болды. Муса білән Иамғурчы бір анадын туған ерді...

Стильдік ерекшеліктері жағынан Қадырғалидың аударма тексі мен өз қаламынан шыққан төл баяндауларының тексі бір-бірінен өзгешеленіп тұрады. Ең алдымен, Қадырғали Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» атты аса көлемді еңбегін тұтас аударған жоқ, өзіне қажет жерлерін ғана алған. Ол Рашид ад-диндегі түркі-монғол

әміршілерінің тарихына ғана көңіл бөледі, яғни өзінің қожасы Оразмұхаммед ханзаданың ата-бабаларының тарихын сөз етеді. Рашид ад-диннің қалған Иран, Хытай, Чин, Қара Хытай, Мачин, Рум, Шам, Мысыр сияқты елдердің тарихын, оларды билеген халифтардың, сұлтандардың, маликтердің, атабектердің тарихын шерткен тұстарын және кереметтермен ғажайып оқиғалар жайындағы баяндауларын тастап кетеді. Сондай-ақ Рашид ад-дин келтірген аңыз-әңгімелер (орысша притчи) мен кұраннан алынған үзіктерді, келтірілген өлең жолдарын беруді де мақсат етпейді. Бұған, біздіңше, бірнеше фактор себеп болса керек. Ең алдымен, Қадырғалидың мақсаты — Оразмұхаммедтің ата тегі «тегін» емес, оның өзге де әміршілермен «терезесі тең» екенін, Шыңғыстай әлемді тітіреткен ұлы адамның әулетінен екенін баяндау, сондықтан оған тек түркі-монғол хандықтары мен империясының арғы-бергі (тіпті өз тұсына дейінгі) тарихына қатысты материалды алады. Екіншіден, өз мүмкіншілігіне де қарайлайды. Оның И. Н. Березин жазғандай, «мұсылманша білімі едәуір болғанмен, араб, парсы тілдеріне аса жетік болмағандығы» Рашид ад-диннің парсының аса күрделі әдеби тіліндегі үлкен шығармасын дәлме-дәл аударып беруге жібермеген. Сондықтан кейбір зерттеушілер атағандай, Қадырғали шежіресінің кейбір тұстарының тілі түсінуге ауыр, стильдік ақаулары мол «кедір-бұдырлау» болып шыққан. Әсіресе, түпнұсқадағы күрделі ұзақ синтаксистік құрылымдар біздің тарихшымызға оңай тимегені байқалады. Оған Шыңғыс ханның өсиеттері баяндалған тұстары мысал бола алады. Үшіншіден, Қадырғалидың алдында не тұсында өзге тілдерден түркі тіліне аудару тәжірибесінің аздығы да автордың біраз тартынуына және баяндау стилінің жатық болу-болмауына әсер еткен. Мысалы, түркіше баламасы бола тұрса да, көп сәттерде Қадырғали шежіреші түпнұсқадағы араб, парсы сөздерін сол қалпында ала салады. Мысалы, *аксар* (көбі, басым көпшілігі), *атба* (бағынышты), *балахир* (соңында, ақырында), *бисйар* (өте, аса), *ғайат* (шек, соң) сияқты сөздер қайта-қайта қолданылса, *забт* (жаулап алу), *инс* (адамзат), *истарха* (әлсіреу), *марғзар* (көкал), *миhtar* (бас, ұлы) сияқты бірер реттен көрінген араб-парсы сөздері аудармашының балама іздеп көп қиналып отырмағандығын көрсетеді. Тіпті ол өз ана тілінде де, жалпы түркі тілдерінде кеңінен қолданылатын *өлік*,

өлген адам деген сөздің орнына арабтың *мутауаффа* сөзін, «көк (өсімдік), «шөп» дегенді *набат*, «жоқтау»-ды *нуха*, «күс» дегенді *туйур*, «жүкті, екіқабат» дегенді *хамил* деп беруді де аударма принципінің әлі жоқтығын танытады. Абстракт ұғым атауларын аудару Қадырғали түгіл, бүгінгі түркі тілдеріне оңай болмағандығын тіліміздегі сандаған арабизм, фарсизмдерден білуге болады. Сондықтан XVI ғасыр шежірешісінің тіліндегі арабша ондаған абстракт ұғым атауларын автордың «іздене білмеген» кемістігі деп санамаған күннің өзінде, бұл тексте «тұнып тұрған» араб сөзі мен түркі тілінің көмекші етістігі тіркесіп жасалған етістіктерді, ондаған арабша, парсыша сын есімдер мен үстеулерді, шылауларды, бір жағынан, біздің авторымыздың «қолтаңбасына» телісек, екінші жағынан, сол кезеңдегі (яғни орта ғасырлардағы) түркі әдеби тілдерінің кәнігі нормаларынан іздеу керек болады.

Қадырғали шежіресінің стильдік ерекшеліктерінің дені текстің синтаксистік құрылысына қатысты болып келеді. Мұнда түркі тілінің кейбір синтаксистік тәртіптері, мысалы, сөздердің орналасу тәртібі бұзылып берілген тұстар бар. Мысалы: дастанның «Добун Байан мен оның әйелі Алан Қуаның суреті және олардың балаларынан тараған ұрпақтар жайындағы екінші бөлім» деп берілуге тиісті атауын Қадырғали: «Қисм екінші сураты Добун Байан ның уа хатуны Алан Қуа ма лум оғлан лары» деп береді. Мұнда сөйлемнің әрбір үзiгiнде сөздердiң орналасу тәртібі парсы тіліндегі түпнұсқа бойынша келген. Парсы синтаксисінің мұндай тәртібі жиі кездеседі. *Дастан Дотум Мәнән (Дотум Мәнән дастаны* деудің орнына), *тахт Қазан* (Қазан тағы, яғни хандығы), *уилайат Хытай* (Қытай уалаяты), *ләшкер Хытай* (Қытай ләшкері). «Төртүнчі Кублай хан ның оғлы Нулуған» деп берілген тақырыпты (дастанның тақырыбын) түркі синтаксисі нормасына қарай түсінсек, төртінші болып тұрған Құбылай ханның баласы Нулуған емес, өзі болып шығады. Аудармашы кейде тіпті «беш йүзге йақын» деп түркіше айтылуға тиіс сөздерді «йақын беш йүз» деп «төңкеріп» жібереді. Түркі синтаксистік нормаларынан бұлайша ауытқулардың себебі — біз тілің талдап отырған шығарманың дені аударма болғандықтан, яғни парсы тілі синтаксисінің әсерінен ғана емес, біздің ойымызша, сол кезеңдегі түркі прозасының синтаксистік, стильдік нормасының әбден

қалыптасып, қатаң жүйеге айналмағандығынан деп білеміз. Оның үстіне Қадырғали не маман тарихшы, не маман аудармашы еместігін ескерсек, оның тіліндегі стильдік кедір-бұдырлар мен өзге де тұстардағы ағаттықтарды кешіруге болатын тәрізді.

Баяндау мәнеріне келсек, мұнда Қадырғали түпнұсқадағы сияқты стильді ұстанады, яғни шығарма өткен замандардағы оқиғалар болғандықтан, етістік тұлғалары көбінесе өткен шақпен (-ды/-ді жұрнақты, т.б.) келеді. Әсіресе, *ер-/е-* көмекші етістігінің *ерді/еді* тұлғасы өте жиі қолданылған. Мұнда автор тарихи шығарма жанрының хабарлаудың стереотип формулаларын пайдалану, адам, жер-су аттарын санамалап беру сияқты өзге де кейбір тәсілдеріне иек артады: мысалы, «Пәлен ханның пәлен деген ұлдары болды, оның аттары мынадай» деген мәліметті баяндауда: пәленшенің оғлы бар ерді, атлары мұндағ тафсил қылынды (немесе: тафсил үзе, мұндағ тартиб үзе, мұндағ туруп) деген стереотиптер қайталанып отырады, бұл сияқты қалыпты сөз орамдары: аның хатун лары, қумалары бисйар (немесе көб) ерді... (пәленше) хатун дын туғуб ерді... аның анасы (пәленше) хатун (немесе кума) ерді... (пәленше) (пәлен) қаум ерді деген сияқты болып келеді. Бұлар тексте бірнеше рет қайталап отырады.

Міне, біз тілін талдап отырған шежіренің грамматикалық және стильдік сипаты қысқаша осындай.

«Шежіре» тексінің жазуы мен емлесі жайында қысқаша мағлұмат

Бұл кітапта ұсынылып отырған текст — Халфин нұсқасы, яғни проф. И. Н. Березин 1854 ж. жариялаған нұсқа болғандықтан осының графикасындағы (жазуындағы) ерекшеліктер мен емлесін сөз етеміз. Ескерткіш тексінің факсимилесі, яғни дәл көшірме бейнесі берілмегендіктен, бұл тақырыпты әңгімелеу қажетсіз сияқты болуы мүмкін, дегенмен қолжазбаларды немесе 1854 жылғы жарияланған тексті оқып, онымен жұмыс істеймін деушілерге қажет болар деп және осы кітаптағы транскрипцияны дұрыс түсініп оқуға көмегі болсын деп ұсынып отырмыз.

И. Н. Березин Халфин тапсырған қолжазбаны еш өзгертпей (түзетпей), сол қалпында жариялағанын айтады, яғни «Шежіренің» 1854 жылғы жариялануы —

литографиялық басылым болатын. Қолжазбада емле қателері, бір сөздің екі-үш түрлі таңбалануы, сөздердің түсіп қалуы немесе қажетсіз артық жазылуы сияқты ағаттықтарды кезінде И. Н. Березин де, Ш. Уәлиханов та атаған еді. Бұлардың дені, сөз жоқ, автордан гөрі көшірушінің еншісіне тиеді.

Графикалық және орфографиялық қателер мен өзге де ағаттықтар тексті дұрыс түсініп оқуға, оның тілін талдауға келгенде, белгілі бір әсерін тигізіп, аяққа оралғы болатыны даусыз. Олардың басты-бастылары мыналар: бір сөз екі түрлі таңбаланған. Мысаы: *булут/булыт, ордусы/ордасы, олтурушлық/олтурышлық, орныға/орнуға*. Бұл жерде еріндік-езулік дыбыстардың үндесу заңдылығы қатаң сақталмағандығы байқалады, екінші буындарда *булут, орнуға* болып еріндік дыбыс әрпінің жазылуы шығыс-оңтүстік түркі тілдеріне тән, ал олардың орнына езулік дыбыстың келуі солтүстік-батыс (қыпшақ) тілдеріне тән құбылыс. Бұл екі топтың тартысында біздің ескерткішіміздің тілі едәуір «қыпшақтанған» тіл екені сезіледі, өйткені мұнда езулік дыбыстың таңбасы басымырақ кездеседі.

Сөздердің екі түрлі таңбалануының бәрін көшірушінің салақтығынан көруге болмайды. Мысалы, *сүңгәклі* және *сүйеклі* деген нұсқалар — көшірушінің емле қатесі емес, біздіңше, негізге алынып отырған кітаби тіл нормасы мен автордың (немесе көшірушінің) ана тілінің «айқасынан» туған құбылыс. Осы қатарға кейбір жалқы есімдердің екі түрлі таңбалануын жатқызуға болады. Мысалы: *қоңқырат — қоңрат, Жәдік хан — Йәдік хан*.

Екі түрлі таңбаланғандардың ішінде жиі кездесетіні — сөз түбірі мен қосымшаның бірде қосылып, бірде бөлек жазылғандығы. Араб жазуымен хатқа түскен түркі ескерткіштерінің қолжазбаларында қосымшаларды сөз түбірінен бөлек жазу дәстүрі бар. Мұнда да сол дәстүрді ұстауға тырысқан, бірақ кейде салақтықтан немесе автордың (және көшірушінің) сөздің морфемдік құрамын жете айыра білмегендігінен, түбір мен қосымша біресе бірге, біресе бөлек жазыла берген. Біз тексті транскрипциялағанда бұл құбылысты дәл көрсетуді нысанаға алдық.

Қолжазбадағы ең бір үлкен ағаттық — көшіргенде кейбір сөздердің, қосымшалардың жазылмай, түсіп қалып отырғандығы. Біз мұндай түсіп қалған сөздер мен қосымшаларды квадрат жақша ішінде беруге ұмтылдық.

Ол ағаттықты сөйлемнің мағынасына қарай және Рашид ад-дин шежіресінің орыс тіліне аударылған нұсқасына қарай қалпына келтірдік. Мысалы: Ол заманда нұр[дың] пайда болған. Аның уруғы Чингиз хан[ға] барур. Чингиз хан[ға қаршу] уруш қылды лар. Өз хатунын, өз оғлын [танымады], хатулары ма лум [ермес]. Соңғы сөйлемде сөздердің түсіп қалғаны айтылмақ ойды мүлде бұзып тұр: қатындарының аты-жөндері мәлім емес деудің орнына мәлім болып шыққан. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Осы көрсетілгендей кемшіліктер мен ағаттықтардың бар екендігіне қарамастан, қолжазбада белгілі бір графикалық-емлелік жүйе (тәртіп) сақталғанын айту керек. Ол тәртіп мынадай:

1. Екпін түспейтін (көбінесе алғашқы) буындағы дауысты дыбыс әрпі жазылмаған: قرل қ/а/ра, بردی б/е/рді, قرلاری қ/ы/злары, قرمасы

қ/у/масы. Бұл тексте харакет (араб әріптерінің қай дауыстымен айтылатындығын көрсететін таңбалар) қойылмағандықтан, мұндай дауысты дыбыс әрпі жазылмаған сөздерді сөйлем мағынасына қарай айыруға тура келеді. Шежіренің екі қолжазбасының екеуінде де оқуға қиын соғатын сөздер — жалқы есімдер: біріншіден, бұлардың көпшілігінің түркі-монғолша айтылуы біздің орыс әдебиетінен (орысша кітаптардан) көріп, оқып, көзіміз үйренген түрлерінен мүлде өзгеше болып келетінін айту керек. Мысалы, Добун Баянның әйелінің аты орысша *Алан-Гоа* деп жазылып келеді, біздің қолжазбамызда *Ала Куа*; Йесуге баһадурдың әйелінің есімін орысша *Оэлунфуджин* деп танысақ, түркіше-монғолша *Ауалун фужин* дейді екен. Біз тексті транскрипциялағанда ғылымда этноним, топоним, антропоним деп аталатын, адам, жер-су, халық аттарының баршасын түркі-монғолша дүп-дұрыс бердік дей алмаймыз, дегенмен араб әріптерінің дыбысталуына қарай және кейбір жалқы есімдерге қойылған харакеттерге қарап, оларды мейлінше түркіше-монғолша тұлғада беруге ұмтылдык.

2. Көптеген өзге де ескерткіштердің тексі сияқты біздің шежіреміздің тексінде де дауысты дыбыстар үндестігі сақталған. Оны әсіресе жуан-жінішке болып

келетін ق (к) ك (к), غ (ғ) گ (г)

таңбалары бар сөздердегі дауыстар үндестігі айқын көрсетеді. Сонымен қатар бірен-саран тұстарда үндестік заңының бұзылып жазылғандары жоқ емес (*бірісі ға* деген сияқты).

3. Қадырғали шежіресінің қолжазбасында ерін үндестігі кең орын алған, яғни алдыңғы буындағы еріндік дауыстының әсерімен екінші буында да еріндік *у, ү* дыбыстарының әріптері жазылған: *орус, улус, көңул, дост луқ*. Тіпті үндестіктің *a/e/~u/ү* типі де бар: *алтун, хатун, йаруқ, нечүк, берү*. Кейбір етістік қосымшалары тек еріндік дауысты дыбыс әрпімен берілген: *-дур/-дүр/-тур/-түр, -ғур, -сун*. Есім жұрнақтарының да (мысалы: *-луқ/-лүк/* еріндікпен берілген сәттері бар, тәуелдік жалғаулары да бірде езулік (*-ым, -ім, -ың, -ің*), бірде еріндік (*-ум, -үм*) дыбыс әрпімен жазылғанын көруге болады. Дегенмен соңғы жарыспа тұлғалардың езулік варианты күш алғанын айту керек, бұл — ескерткіш тілінің негізі қыпшақтық екендігінен туған.

4. Шежіре қолжазбасында дыбыстардың қатаң-ұяңдыққа қарай үндесуі негізінен сақталған: *чық+қан, булыт+қа, теңіз+ге*. Сөйте тұра түркі жазба дәстүрі бойынша қосымшаларды әрдайым ұяң дыбыстан бастап жазу фактісі де кездеседі: *қуллық+дын, халқ+дын, беш+де, айақ+ға*. Дегенмен біздің қолжазбамыз бұл дәстүрдің бірте-бірте ығыса түскенін көрсетеді.

5. Қолжазбада қазіргі қыпшақ тілдерінде сөз ішінде ұяң дауыссыз дыбыс келетін сәттерде қатаң дыбыс әрпі жазылған: *тоқуз* (тоғыз), *йақа* (жаға), *йоқары* (жоғары), *тақы* (тағы). Көп сәттерде сөз соңындағы қатаң дыбыс дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда, осы күнгі қазақ тіліндегідей ұяңдап кетеді, хатқа да осылай түскен. Сонымен қатар ұяңдамай қатаң күйінде қалдырылған сөздер де бар: *су айақында, чықыб келді, қамчы соқыб*. Алдыңғы тәсілдің көбірек кездесетіндігі бұл ескерткіш тілін қазіргі қазақ, татар сияқты қыпшақ тілдеріне жақындатады.

6. Қолжазбада сөз соңында осы күнгідей сонор (үнді) *у* емес, оның орнына *ғ, г* дыбыстары келген сөздер хатқа түскен: *ариғ* (аруу), *туғды* (тұуды), *йағылашты* (жауласты). Сонымен қатар *ғ/г* түсіп қалған варианттар да бар: *туған* (тұғған емес). Қазіргі қыпшақ тілдерінде сонор *й* келетін жерлерде *ғ, г* таңбалары жазылған сөздердің қарлукша-үйғырша тұлғалары бар: *сығыр* (сыйыр), *бағлаб* (байлап), *йығар ерді* (жыйар еді).

7. Сөз ішіндегі *t* дыбысының алдындағы *л*-дың түсіп қалуы (*олтур* > *отыр*-), *ер*- көмекші етістігіндегі *r* дыбысының түсіп айтылуы (*еді, екен*) қыпшақ тілдеріне тән, сиректеу болса да бұл ерекшелік те орын алған.

8. Біз тілін қарап отырған қолжазбада сөз басында әдетте *ж* емес, *й* дыбысы келеді, бұл — сол кезеңдегі түркі жазуының нормасына бойұсыну болып табылады, ал сонымен қатар бірнеше сөзде, негізінен жалқы есімдерде *ж*-дан басталып жазылған сөздер де бар: *жауқашын* (өсімдік атауы, қазақша *жауқазын*), *жайна*- (етістік), *Жәдік*, *Жалайыр*, *Жақсу*, *Жайық*. Соңғы адам аттары *Йәдік*, *Йахшу* болып та жазылған. Өзге түркі ескерткіштерінде көбінесе *Йахшу*, *Йайық* деп таңбаланып еске алсақ, қазақ Қадырғалидың *ж*-мен сөйлейтін ана тіліне еріксіз айналып соғып кететінін аңғарамыз.

9. Араб-парсы сөздері әдетте сол тілдердегі қалпынша жазылған, бірақ әрқашан сауатты (қатесіз) шыға бермегенін И. Н. Березин мен Ш. Уәлиханов көрсетіп кеткен болатын.

10. Ара-тұра түркі сөздерінде *қ* орнына *х* әрпі жазылған сәттері бар: *йахшы*, *охшар* (ұқсар).

11. *ш* ~ *с* дыбыстарының алмасуына келгенде біздің қолжазбамызға *ш* дыбысты вариант тән: *йашады* (жасады емес), *қыш* (қыс емес), *баш* (бас емес), *кіші* (кісі емес). Шағатай тілінің бұл нормасын Қадырғали мен көшірушілер бұзбай ұстаған. *ш* ~ *ч* алмасуында *ч* дыбысты вариант тән: *сачылды*, *кечә*, *буруч*, *қылыч*, *чап*-, *ич*-, *үч*.

Міне, Қадырғали шежіресінің араб жазуымен қалдырылған қолжазбаларын оқып танысатындарға бұлардың қолданған графикасы мен орфографиясында көңіл аударып, еске тұтатын сәттер осындай.

Қорытынды

Сөйтіп, Қадырғали Жалайыридың шежіресі тілінің негізі — қыпшақ тобына жататын түркі тілі. Сонымен қатар мұнда оғыз бен ұйғыр (қарлук) элементтері де бар, олар орта ғасырлардағы түркі жазба дәстүрінен келе жатқандар. Ескерткіш тілі *j* — тобына жататын (сөз басында *ж* орнына *й* дыбысы келетін) дәстүрде: бұл — шежіренің жазылу тұсындағы көптеген түркі халықтарына ортақ жазба әдеби тілдің нормасын ұстауға ұмтылғандықтың белгісі.

Әрине, *й*-мен сөйлеу Алтын Орданың әдеби тіліне де тән болатын. Алтын Ордадағы қыпшақ-оғыз әдеби тілі мен тимуридтер дәуіріндегі Орта Азияның әдеби тілінің негізі бір болғандықтан, олар бір-біріне жақын келетіндігін және «бұл жақындық татар мен өзбектің жазба әдеби тілдерінде өткен ғасырдың соңына дейін сақталып келгендігін¹ ескерсек, кейбір зерттеушілер кесіп айтқандай (мысалы, М. Усманов) Қадырғали Алтын Орданың әдеби тілінде жазды, демек, оның шежіресі ескі татар әдеби тілінің ескерткіші деп тану қисынсыз. И. Н. Березин, Ш. Уәлиханов, Әли Рахимдер жалайыр тарихшы өз тұсындағы жазба әдеби тіл — шағатай тілінде жазуға тырысқан дейді. Бұл пікірдің негізі бар. Қазақ даласынан шығып, алғашқыда Сібір билеушісі Сейдақтың, кейін қазақ ханзадасы Оразмұхаммедтің қарашысы (кеңесшісі) болған, ата-бабасынан бері қазақ хандарына қызмет етіп келген Қадырғали би Қосымұлы өз кезінің сауатты кісісі болған. И. Н. Березиннің тануынша «мұсылманша едәуір мол білімі бар» Қадырғали сол білімді Орта Азиядағы мәдени орталықтардың бірінде (Еділ бойында емес) алғаны даусыз, ал Орта Азияда білім-ғылым саласында шағатай тілі қызмет еткені және белгілі. Ал жалайыр тарихшының шағатай тіліне арқа сүйегені жоғарыда айтылды.

Шежіре тілінде бірқатар оғыз элементтері, Н. А. Баскаковтың терминімен айтқанда, тарихи синонимдердің орын алу себебін тек түркі жазба дәстүрінен ғана емес, жалпы түркі тілдері лексикасының құранды болып келетін сипатынан да іздеу керек. *Ілгері, өзге, игі* сияқты оғыз сөздері қыпшақтық *бұрын, басқа, жақсы* деген сөздеріне синоним ретінде қазақ тілінде күні бүгінге дейін қолданылып отыр.

Жоғарғы талдауларда айтылды, біздің шежіреміздің тілінде жарыспалы сөздердің орын алуы көзге түседі. Жарыспалы қатарлар түзетін сөздер тегі (генезисі — қай тілдік екені), көне немесе жаңалығы, әдеби норма немесе сөйлеу тілі элементі болып келеді. Әсіресе, Қадырғали қаламгер екі күштің ортасында қалған: бірі — жазба әдеби тіл нормасының екпіні, екіншісі — қыпшақтық ана тілінің тегеуріні. Мысалы, көне ұйғыр жазба дәстүрінен келе жатқан оғыздық, қарлуқтық *те-, -ай,*

---

¹ На д ж и п Э. Н., Тюркоязычный памятник XVI в. «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Алма-Ата, 1975, т.1. 31-бет.

қырығ, йауық деген сөздерді қолдана отырып, олардың *де-*, *айт-*, *йақа*, *йақын* деген қыпшақтық эквиваленттерін де қатыстырады. Немесе кірме терминдермен жарыстыра олардың жалпы түркілік, кейде тіпті «жергілікті қазақи» параллельдерін қолданудан қашпайды. Мысалы, *әмір* сөзіне жарыстыра оның тепе-тең синонимі ретінде жалпы түркілік *бек* сөзін де, қазақтық *аға* сөзін де жұмсайды. Сол сияқты *үй*, *башлық*, *туғма*, *уруш* деген қыпшақтық сөздерді Қадырғалидың ана тілі — қазақ тілінің элементтері деп тануға әбден болады (тексте олардың *орда*, *бек*, *қарындаш*, *тоқуш* деген жалпы түркілік, оның ішінде оғыз, қарлұқтық синонимдері де бар).

Қадырғалидың шағатай тілінде жазуға тырыса тұрып, ана тілінің ықпалына бой алдырғанын, әсіресе оның лексикасы мен фразеологиясынан, сондай-ақ сөз көркемдеу (сигнификация) сипатынан тануға болады. Соңғы белгіге біз үлкен мән береміз.

Зерттеуші М. Усманов дұрыс көрсеткендей, шежіре авторы өз халқының, өзге де туысқан халықтардың ауыз әдебиетімен жақсы таныс болған. Ал ноғайлы-қазақ ауыз әдебиеті ол заманда өте бай, күшті дамыған болатын (бұл байлықты, әсіресе батырлар жыры сияқты көлемді дүниелерді ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде қазақ халқындай ешбір жұрт жоқ болар). Сондықтан Қадырғали шежіресі тілінің ауыз әдебиеті тілімен ұштастығы заңды. Бұл ұштастық тек көркемдік-бейнелеуіш құралдар саласында емес, лексикасы мен грамматикасында да байқалады. Мысалы, ноғайлы-қазақтық «Едіге» жырының Шоқан Уәлихановта сақталып, 1905 жылы П. М. Мелиоранский жариялаған нұсқасымен Жалайыридың туындысын салыстырғанымызда, шежіреде кездесетін, бұл күнде қазақ тілінде қолданылмайтын бірқатар сөздер мен грамматикалық тұлғалар «Едіге» жырынан табылды. Олар: *сөзле-* (қазір сөйле-), *олтур-* (отыр-), *нешік* (қалайша, неліктен), *аның үшін* (сондықтан), *ұғұрлаған* (ұрлаған), *бірлән* (мен, менен), *сұрды* (сұрады), *оғыл* (ұл), *төгерек* (төңірек), *өпке* (өкпе), *көлмек* (көйлек), *үш жасына кіргенде* (үш жасқа келгенде), т.т. Сондай-ақ шежіредегі сияқты, жырда да шығыс септігі кейде *-дын/-дін* тұлғасында келеді: *басымдын*, *алдындын*, *соңындын* (олардың біразы *-дан/-ден* түрінде жазылған). Мысалы: *Артындан* келіп сынасам, қаһардан пайда болғандай...

[Едіге] үч йасына кіргенде, қолындан тұғыб молдаға берді, сегіз йасқаче оқуды... Еңкейіп, үйге кіргендін, қол қусырып тұрғандын... Чалғынды көл төгерек, сенің маған чалулы сөзің не керек. Қоғалы көл төгерек, маған қорлық та сөзің не керек... [Қыз] дарийа йағасында шачын тарап олтурған еді...

«Едіге» жырында кездесетін *жеткеч* (жеткен соң), *кіргендін* (кірген соң), *сегіз йасқаче* (сегіз жасқа дейін), *деділер* сияқты тұлғалар қазіргі қазақ тілінде жоқ, Қадырғали шежіресінде бар. Сонымен қатар «Едіге» жырының хатқа түскен нұсқасының өзінде бұрынғы тұлға мен оның қазақ тіліндегі (Шоқан кезіндегі) нұсқасы көбіне кезектесіп келіп отырған. Мұнда: *аны/оны, оғул/ұл, жер/йер, олтурды/отырды* параллельдері бар. Әрине, бұл параллельдер Шоқан қолына түскен текстте болған. Оның біразы (мысалы, сөз басында ж орнына й жазу сияқты) кітаби тілмен сауаттанған көшірушінің қолтаңбасы болуы да мүмкін.

«Едіге» — қазақ тіліндегі жыр. Мұндағы жоғарыда келтірген сөздер мен тұлғалар XV—XVI ғасырлардағы қазақ тіліне, әсіресе оның көркем сөзіне жат болмаған деп ойлаймыз. Өйткені «Едіге» эпосын Ш. Уәлиханов XIV—XV ғасырлар пайда болған дейді. Жырды кейінгі ғасырларға жеткізушілер ондағы «көненің көздерін» көркемдіктің, поэтикалық дәстүрдің белгілері деп санап, төрт ғасыр бойы көп өзгертпей сақтап келгенін бұл жырды XIX ғасырдың орта тұсында қазақ жыршысының аузынан Шоқан Уәлиханов жазып алған нұсқасы дәлелдейді.

Қадырғали тілінде кездесетін, бірақ бұл күнде қазақ тілінде актив қолданылмайтын бірқатар сөздер қазақтың өзге жырлары мен мақал-мәтелдерінен табылады. Мысалы, мұздың қатуы жайында қазір *тоңу* етістігі айтылмайды. Шежіреде «Еділ тоңса, кім кечмес, Едіге өлсе, кім бармас» деген мақал келтірілген. Мұздың қатуына қатысты осындағы сияқты тоңу сөзін «Ер Тарғын» жырынан кездестіреміз: Қабағынан қар жауып, кірпігінен мұз тоңып. Сол сияқты *нечүк, соңратын, сақын, йазы* (жазы), *жүмле* сөздерін қазақ поэзиясы XIX ғасырға дейін қолданып келгенін XV—XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар мұралары көрсетеді (бұл жөнінде толығырақ мәлімет пен мысалдарды мына кітаптан қараңыз: Р. Сыздықова. XVIII—XIX ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы, 1984). Демек, Қадырғали шежіресіндегі бүгінде қазақ тілінде

жоқ сөздер мен грамматикалық тұлғалардың баршасы шағатайлық немесе ескі татар тіліндік элементтер емес, олар бұдан 3—4 ғасыр бұрын қазақ тіліне де, әсіресе оның халықтық эстетикасы — көркем сөзіне тән болғанын айту керек. Бұған және бір дәлел — осындай сырт қарағанда тек қана қазақ үшін бөгде тілдік, кітабы болып көрінетін жеке сөздер мен тұлғаларды қазақтың жазба тілі ХХ ғасырдың басына дейін пайдаланып келгені. Әсіресе, өткен ғасырдың соңғы ширегінен бастап өмірге келген «Хисса» деп аталған жазба поэзия жанры мен қазақтың алғашқы баспасөзі ертеден келу жатқан жазба тіл нормаларын еркінрек қолдануға бейім тұрғанын, сөйтіп, тілдегі дәстүр жалғастығы орын алғанын бізден өзге де зерттеушілер жақсы көрсетіп берді¹.

Осы фактілердің барлығы бізге түркі халықтарының жазба әдеби тілдерінің жергілікті түрлері туралы өз пікірімізді айтуға мәжбүр етеді. Ол пікір ескі өзбек, ескі татар жазба әдеби тілдеріне негіз болған шағатай тілі ескі қазақ жазба әдеби тіліне де арқау болды деген тұжырым, яғни «ислам дәуіріндегі ортаазиялық біртұтас түркі әдеби тілінің (шағатай тілінің)» тағы бір жергілікті түрі қазақ қоғамында, қазақ даласында, қазақтың рухани-мәдени дүниесінде өмір сүрді деген бұрыннан да тиіп-қашты айтылып келген пікірді қостаймыз. Бұл пікірді қуаттататын фактілер бар. Ең алдымен, қазақ қоғамында да, әсіресе XVI—XVII ғасырларда жазба дүниелерді қажет ету фактісі болғаны даусыз. «Келесі ұрпақтарға өсиет» ретінде ата-бабаларының шежіресін тарату, «жеті атасын білгізу» дәстүрі болған, әсіресе ру басы болған «текті» аталар мен билеуші хан-сұлтандардың арғы-бергі ата тегі туралы шежіре жазып қалдыру фактісін Қадырғали туындысының өзі дәлелдейді. Жалғыз шежіре саласында ғана емес, жазу дәстүрі хат-хабар алысуда да срын алған. XVI ғасырдың II жартысынан бастап қазақ хандары өзге жерлердің билеушілерімен және өзара қатынас қағаздар арқылы байланысқандары мәлім². Дипломатиялық және шаруашылық, саясат сияқты өзге де жайларға қатысты жазба қарым-қатынас қазақ-

¹ Әбілқасымов, Б., Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971; Сонікі, XIX ғ. II жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, 1982.

² Казахстан в XV—XVIII вв.— Алма-Ата, 1969, 100-бет.

тың Орта және Кіші жүздегі хандары мен Россия империясының Сыртқы істер коллегиясы арасында күшті жүре бастағанын білеміз¹. Өзгені былай қойғанда, Оразмұхаммед пен оның немере ағасы, қазақ ханы Тәуекелдің өзара жазысқан хаттары қазақтардың өз араларында да жазу дәстүрінің болғанын мықтап дәлелдейді. 1595 жылы өзі Мәскеуде, орыс патшасы сарайында отырған Оразмұхаммед сол кезде қазақ даласын билеп тұрған Тәуекел ханға Мәскеу мемлекетімен достық қарым-қатынас жасау керек деп хат жазады. Әрине, ол хат орыс не өзге тілде емес, өздерінің ана тілі — қазақ тілінде жазылғаны даусыз. Сөз жоқ, заманының мұсылманша сауатты зиялылары сол кезеңнің тәртібін сақтап, жалпыға ортақ түркі жазба дәстүрінің нормаларын ұстауы заңды. Өкінішке орай, бұл хаттардың түпнұсқасы сақталмай, орысша аудармасы сақталған («Казахско-русские отношения в XVI—XVIII вв.» деген кітаптың 11-бетін қараңыз). Мәскеуде отырған інісіне Тәуекел хан да хат жазып, сұраған материалдарын, яғни халық жырларының қолжазбалары мен шежірелерді жіберіп тұрғанын акад. Әлкей Марғұланның «Күміс сандық құпиясы» деген мақаласынан білеміз.

Демек, XVI ғасырдың соңғы кезінде қазақ тілінде жазба дүниелердің сөзсіз болғанын айту керек. Ал жазба дүниелер әдеби тілді қажет етеді. Сондықтан XVI—XVII ғасырлардан бастап қазақ мәдени талабына қызмет еткен жазба тіл өмір сүрген болса, ол ескі қазақ жазба тілі деп танылуға тиіс. Бұл тілді танытатын үлкен ескерткіштің бірі — Қадырғали би Қосымұлының жартылай төлтума, жартылай еркін аударма болып келетін туындысы. Әрі қарай бұл жазба тілді қазақ қауымы үздіксіз пайдаланып келгенін XVIII—XIX ғасыр материалдары дәлелдейді.

Қазақтың ескі жазба әдеби тілі өзінің грамматикалық, орфографиялық, ішінара лексикалық құрылысында Ортаазиялық жазба әдеби тілге, яғни шағатай тіліне негізделді. Бұл жағынан ескі қазақ жазба әдеби тілі мен ескі татар жазба әдеби тілі бір-біріне өте жақын келеді (өйткені екеуінің де арқауы бір ғой). XVI—XVIII ғасырлардағы татар әдеби тілінде, зерттеушілердің пікіріне қарағанда, тек қана өзіне тән нормалары әлі тұрақтал-

¹ Казахско-русские отношения в XVI—XVIII вв. Алма-Ата, 1961.

маған, көне және ескі түркі жазба дәстүрлері ізін суытпаған, демек, оғыз-қарлұқ элементтері мен араб-парсы сөздері кеңінен орын алған болатын¹. Дәл осы белгіні ескі қазақ жазба нұсқалары тілінен, солардың бірі Қадырғали шежіресінің тілінен табамыз. Орфографиясы мен морфологиялық тұлғалардың көрінісіне қарағанда, біздің шежіреміздің тілі «таза шағатайлық». Тіпті бұл салалардағы бірқатар қыпшақтық элементтердің өзі шағатай тілінен табылатындар болып келеді. Сондықтан «таза қыпшақтық» (яғни татарлық немесе қазақтық) белгілерді өзге тұстан іздеу керек болады. Ол тұстар — ескерткіш тілінің сөздік негізі мен көркемдеу жүйесі болмақ. Шығарманың көркемдеу жүйесі, яғни поэтикалық құрылымы оның лексика-фразеологиялық және стильдік ерекшеліктеріне қарай танылады. Әр тілдің ұлттық дәстүрлі эволюциясы да осы салалардан көрінеді. Сондықтан бұл ерекшеліктер ескі жазба әдеби тілдердің ұлттық статусын белгілеуде негізгі лингвофилологиялық айырым (критерий) болмақ деп санаймыз.

Біздің жоғарыдағы талдауларымыз Қадырғали шежіресі тілінің лексика-фразеологиялық, әсіресе көркемдік-бейнелеу құралдарының сипатына қарай оны шағатай нормаларына негізделген ескі қазақ жазба әдеби тілінің үлгісі деп тануға мүмкіндік береді. Бұл пікірді осы ескерткіш тілімен қазақтың аңыз әдебиеті үлгілерінің, әсіресе ауызша тараған ақын-жыраулар поэзиясы деп танылатын авторлы көркем әдебиет тілінің арасындағы ұқсастық, жалғастылық дәлелдей түседі, өйткені қай заманда да халықтың жазба әдебиеті ауызекі сөйлеу тілі мен ауызша тараған әдебиет түрлеріне және, керісінше, ауызша өмір сүрген сөз дәстүрінің жазба дүниелердің тіліне әсер етіп, ауыс-түйіс жасап отыруы — табиғи құбылыс. Қазақтың ұлттық ауызша және жазбаша тіл тірлігінде бұл іліктестік пен жалғастылық орын алып келгенін біз сөз етіп отырған жазба ескерткіштің тілі көрсетеді.

Сөйтіп, жалайыр руынан шыққан Темшік баһадурдың немересі, Қосым бидің баласы Қадырғали бидің шежіресі XVI ғасырдың ең соңы болып танылатын кезең-

---

¹ Х а к о в В., Развитие литературного языка в период образования татарской народности. // Вопросы советской тюркологии. Ашхабад, 1985. 50-бет.

дегі қазақтың ескі жазба әдеби тілінің прозадағы, оның ішінде тарихи-шежіре жанрындағы тұңғыш үлгісі деп табамыз.

ТРАНСКРИПЦИЯ БЫЛАЙША БЕРІЛДІ:

Шежіре араб жазуымен қалдырылғаны мәлім. Біз бұл кітапта өзімізге жеткен екі қолжазбаның біреуі — 1854 жылы И. Н. Березин жариялаған нұсқасының тексін қазіргі түркі халықтары жазуына салып транскрипциялап беріп отырмыз. Бұл текст кейіннен табылған екінші қолжазба тексімен салыстырылып, екеуінің арасындағы айырмашылықтар жол соңында сілтемеде көрсетіліп отырды: транскрипцияланған тексте жоқ, екінші нұсқада бар сөздерге (бөліктерге) + белгісі қойылды, ал екінші қолжазбада жоқ сөздерге — (алу) белгісі қойылды.

Транскрипция үшін елімізде түркологтер пайдаланып жүрген таңбалар негізге алынды, аз-кем өзгешелік те бар. Мысалы, А. К. Боровковтың «Лексика среднеазиатского тифсира XII—XIII вв». (М., 1963) және Э. Фазыловтың «Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в». (Ташкент., 1966. т. I. 1971, т. 2) деген кітаптарында қолданылған *w* немесе *v* таңбасының орнына *y* (қазіргі қарақалпақ жазуындағыдай) таңбасын алдық (қазақша *жауын*, *тау* деген сияқты сөздерде келетін жарты дауысты немесе үнді, сонор деп аталатын *y* дыбысының таңбасы).

Араб тіліне тән дыбыстардың таңбаларын сол дыбыстарға ұқсас түркі дыбыстарынан айырып көрсету үшін әріптердің астына нүкте, кішкене сызықша сияқты белгілер қойылды. Олар: *ح* *х*, *ذ* *з*, *س* *с*, *ث* *з*, *ط* *т*, *ظ* *з*. Араб сөздеріндегі *а*, *и*, *у* толық дауыстыларын (таңбаларын) білдіру үшін олардың үстіне кішкене сызықша қойылды: *قاتل* қатил (кісі өлтіруші), *مجموع* мажмұ⁶ (түгел, тұтас *تقریر* тақрир қыл — (ауызша баяндау)). Араб сөздерін таңбалауда кездесетін белгісі⁶ арабтың *ع* дыбысын білдіреді.

Түркі және парсы сөздеріндегі жіңішке езулік дыбыс көбінесе *ә* әрпімен берілді: *кечә*, *нәбирә*, *нәсл*, ал сөз

басында және бірінші буында *e* әрпімен таңбаланды: *ел, екі, ет-, кел-, кеч-, йер, йет-*.

Арабтың *ع* әрпі ж таңбасымен берілді, ал ол араб, парсы сөздерінде *дж* дыбысын білдіреді.

Сөз соңында *ب* әрпі тұрса, *б* таңбасымен, *پ* әрпі тұрса, *п* таңбасымен транскрипцияланды: көб (*كوب*), көп (*كوپ*), болуб (*بولوب*).

1, 2-жақтық жіктеу есімдіктері қолжазбада әріпсіз және характерсіз жазылғандықтан, *e* әрпімен берілді: *мен, сен*, ал жіктік жалғаулары *ы, і* әріптерімен таңбаланды: *барасың, кімсің*.

Тексті транскрипциялағанда ескерткіш тілінің өзегі қыпшақ тілдері болғанын ескеріп, сингармонизм заңдылығын сақтадық.

Сөйтіп, Қадырғали Жалайыридің «Жами^ат-тауаури-хының» тексін транскрипциялау үшін мына таңбалар (әріптер) алынды:

آ	— а	ژ	— ж
ا	— а, а, ә, ы, і	س	— с
ب	— б, п	ش	— ш
پ	— п	ص	— с
ت	— т	ض	— з
ث	— с	ط	— т
ج	— ж, ч	ظ	— з
چ	— ч	غ	— г
خ	— х	ف	— ф
ح	— х	ق	— қ
د	— д	ك	— к, г
ذ	— з	ز	— з
ر	— р	م	— м

ن	— н	ي	— и, и, й, ы, і, е
و	— о, ө, у, ұ, ү, у	ت	— т
ه	— һ	ك	— ң
ع	— е	ل	— л

Талдау үстінде және ескерткіш тексінде мынадай шартты белгілер қолданылды:

- / — қосымшалар мен жеке сөздердің немесе фразеологизмдердің варианттарының арасын белгілейді;
- ~ — дыбыстардың алмасуын көрсетеді;
- >< — сөздің немесе оның морфемдік құрамының негізі неге барып тірелетінін немесе неден шыққанын танытады;
- [ ] — текст ішінде қалып қойған сөздерді, дыбыстарды немесе текст үзінділерін белгілейді;
- ( ) — түсіндіру үшін алынған сөз, текст, т.б. алынады;
- “” — сөздің мағынасын білдіреді.

ҮШІНШІ ТАРАУ

**АРАБ ГРАФИКАСЫНАН
ТРАНСКРИПЦИЯЛАНҒАН
«ЖАМИ АТ-ТАУАРИХТЫН»
ТЕКСІ**

3*

...**ешитгүчи ге хуш келиб, оокуғучы ғабақл ға файда сы болғай һәм жаддын билмек лик һәр пәндәсиге уажиб болғай. Иншā алла таʼала һәр қайсы сы ны бирер фасл байан қылғумыз турур. Ұа алла таʼала һу ал- мастаʼан Ұа һубалаи ибтимад Ұа туклāн Ұасл ʼалла али сайид мухаммад Ұа ли инмаʼин.

Фасл ал аууал

Жүмләт ул-крїстиан падшаһ хазратлары Бәрис Фе- дурауҗ улуғ бек ақ хан дур. Таʼриф ием даулаты дур, мадх исми ишарат байаны раби ла йазāl аз мулкун Ұа āлнас таʼриф. Айналасы алты хан, төгүрәги төрт хан, дүнийаның төрт бурчын билеген хан. Халāйикын ʼадл лик билән сурған хан. Йетим лер ге рахīm қылыб, чығай лар ны тойдурған хан. Қыш Ұа йаз, ай Ұа йыл хазина да бар малын хақ йолында ихсāн қылған хан. Йеті иклім кашур ны алған хан, тахт Қазан, тахт Ҳажы тар хан, тахт Тұра, тахт Сарайчық мусаллам хан. Тағда туман,

* Цифрлармен 1854 жылы И. Н. Березин ескерткіш тексі басы- лымының беттерін белгілеген.

** Қолжазбаның басы жоғалған.

кырда черкес, ойда ештек — барча тасрафында хан. Мажар, бачкыр, рум уйлайаты [білән] барыш-келіш қылған хан. Йахшы атың жабылса білән жабулқа ға дегәч чыққан хан. Немч көрәл уйлайаты һәм анларны забин қылған хан. Қырым білә түркі һәм уаһидын йапрақ дек тітіреткен хан. Сансыз хан оғлы султан лар ны ешігинде.

4. табуғ еттүрген хан. Ойан хан, бойан хан ортасында жүмләт ул кристиан падшаһы Барис Федурауч хан, тахтың сенің тағға охшар, халқың сенің сайа даулатге охшар, затың сенің мисал ай ға охшар, адлиң сенің булыт қа охшар, фильң сенің шафаат қа охшар, хаирың сенің теңіз ге охшар. Йыл ашасун, йуз йашасун аты йахшы Барис хан. Кулуқ дын мурад ол турур, кім машрикдын мағрибге дегәч барча мамлакат лар ны алыб насрат қылычын чапыб, душман ларына зафр тапыб, сансыз хан оғлы султан ларны есир етіб, өзіне кул қылдурды. Мажар, рум уйлайаты дын мурад ол турур, кім андын һәм мундын һәм барыш-келіш еті шіп, достуна дост болуб, душманына душман болуб, достлық етішді. Немч көрәл дін мурад ол турур, кім анларның нечә һазәр қалба сын алыб, тасриф қылыб алды һәм анлар буларға отру-тур[ы] шур ға мажалы болмады. Зәһрәсі йок ерді, аның үчүн забин атанды. Қырым білә түркінің һәр бір суы йайлағын, қонуш [н] алыб, қалбалар салдурды. Жүмлә душманына басрук етіб ол сабаб Қырым білә түркі йапрақ дек тірірер ерді. Ниһайат сыз ханлар, султан лар езіне куллуқ қылдурғандын мурад ол турур, кім төрт йақта төрт ханның йуртын алыб, өзіне масаххар қылдурды. Ғайат сызбәскәр

5. сипаһ өзне табуқ қылдурды. Нечә анча һазәр Тағ дын мурад ол турур, кім сенің тахтыңны тағға мисал қылды лар, йаһни тағны хақ табарак уа таала йерге басрук қылыб, тақы сенің даулатлы тактың мамлакатқа басрук болғай. Халқ дын мурад ол турур, кім сайа даулат мисал сенің халқың даулат ге охшар, аның үчүн барча халқ сенің даулатың турур. Падшаһның падшаһ-

лығы халк бірлә турур. Халк ның даулаты падшаһ бірлә турур. 6адлиң сенің булутға охшар, булыт дың мурад ол турур, кім барча алам ічинде инс уа жинн, уа барри уа хуш туйур ға дегәч бары мужуд болуб набат киелер, уа хадд лә шарик лә теб мұжуд болған лар ағач, от, чөп хашак, гүл, сәчәк лер ге ашлық зарабат чі лік ке файда сы барча хал да тигәр. Йағмур айындан хақ ның фарма ны билән йағар, ол сабаб дын барча халк ға 6адлиң тигер йағмур мисал лік. Затың мисал ай ға охшар, ай дын мурад [ол турур кім] барча 6алам ічинде жануар ға йа руғлығы тигер. Сенің барча 6алам ічинде ихсаның тигер, соһурғал қылыб, йарлықауың теңіз ге охшар. Теңіз [дін] мурад ол турур... дарйа турур. Дарйа суын һич кім ерсә ічиб түгәне алмас. Сенің 6инайат соһурғал ларың та абад алабадге че хазина да малың һич кім ерсәге бериб түгән мес һәм ексәмес. Дар та 6риф даула [т] Еділ, Жайык иесі хан, ойда орус, қырда татар — барча улусны бақ турған хан.

6. Тарих ның мында төртүнде пайда болды орус мамлакатында а 6 зам хан. Даулат аңа йар болуб шаһар Мәскауда алтун лығтахтына мінген хан, халайықын йығыб, саф-саф ләшкәр йығыб, душманына қаршу турған хан. Оңда уа солда султан лар, бек лер уа мырзалар ач арслан тек һәр бір баһадурлар жаулан қылур. Душманына Зафар тапыб, насрат қылычын чапыб черкес билән татар ға, немч көрәл болды аяқ асты. Фатх уа насрат билән йетер болғай. Шәм билән ирак ға тәрйх мың да беш де мундағ хуруж қылды. Садаф дын данә инжу дек сачылды әр бір данәсы Рум билән Хытайға тигмес дур. Аның баһасы күндін күнге зийада болсун, даулаты һәм бузулмасун, мамлакаты 6адл келиб, Зулм көтерілгүсі, кечә кетиб, күндүз болғусы, булут арасындын күн көзі көрүнгүсі, бизнің падшаһымыз Барис ханның даулаты ачылғусы, дәмбәдәм Рум, Хытайны алғусы, йеті иқлим Кәшурны билегүсі, әзәл сақи сыдын бір мәй ічкүсі, фәни дүһияда даулат уа икбал ға йолукғусы, барча муиассар болғусы, инша 6алла дүр та 6риф 6азамат әмрә 6сипаһ оңда-

солда султанлар, сансыз назар беклер уа мырзалар даргаһында күнде табуғуңға кел үрлер, сансыз түмен халқың бар. Бадлылық етерге сеңә лайық мамлакатыңда һәр іс сеңә муафיק даулат са адат сеңә уаимик. Барча улус ічинде Мәскау атлығ шаһарың душманларға көп дүр. Сенің халайық

7. қал а уа хисар ічинде толук атлан дегенде йүз мың айыр ануқ, һәр қапунда һәр күнде башар йүз сакчың бар. Тәңрі азәлдын сеңә бойла берді, тахты Сулайман ны сеңә рузи қылды. Бадл келді, зулм көтерілді. Кім сені көре алмас, тәниде башы уа не жаны бар кім сеңә қуллук қылыб хидмат қылса, бизаты артар, кім көб білік ні біліб, көңліде тұтса, даулаты артар. Са адат аңа йар болса, михнат ны кім тартар. Саф қарачу базамат мыңар мыңар беклерің бар, атланыб чық саң йер хуцагі дек ала баргаһ ақ ордаң, көкдегі булыт кібі көб Әшкәрің бар. Ай кібі, күн кібі халқ ға йаруқлуғың бар. Барча орус уа татар, уа немч, уа лапканың Бәрис атлығ ханы бар. Не заһарасы бар. Душманының елчі келді, машрик билән ма рибдін барча келіб көрділер. Шамал билә жануб дын бу һайбат лік ләшкәр ні көрмеділер. Жаһан ічинде дүниа ның бурчын кездім мен. Көб китаблар да оқуб һәм билдім мен. Бадл уа инсаф хабарін һәм көрдүм мен. Бу қамат сихауат падшаһ һіч көрмемішім күнде сенің хайрың ексәмес, хазинаңда һіч малың түгәнмес. Төрт тарафқа беріб, һіч кемімес. Кім сенің шафа атың ге учыраса, өлсе өкінмес. Та риф Барис тамам.

Фасл аууал

Дар дәстанһа аба уа уждад Чиңгиз хан бимә файә макайат ахуал анларның

8. қарындашла [р]ы, уа ол оңға* дегәч турур.

* оңға

Дастан Добун байан, Алан Куа. *Дастан* Алан Куадын үч огул, *дастан* Алан Куаның оғлы Будан жар хан. *Дастан* Буданжар оғлы Дотум Мәнән. *Дастан* Дотум Мәнән оғлы Қайду хан. *Дастан* Қайду оғлы Бай суңкур. *Дастан* Бай суңкур оғлы Тумина. *Дастан* Тумина оғлы Қабул хан¹. *Дастан* Қабул хан оғлы Бартан Баһатур. *Дастан* Бартан баһадур оғлы Йесуге баһадур.

Фасл екінчі

Дардәстән Чиңгиз хан ўа уруғ умдар ол кім ба^б зи хан һәр^баһд ерді лер ўа ба^б зисы падшаһ му^б айһан ерділер. Барча хикайаты падшаһ лар ның дүһня иқлим-да му^б әсир һәр бірі сі бір ўиләйат да ерділер. Та бу заманға дегәч бу падшаһ ўақт турур. Дәстән Чиңгиз хан Йесуге баһадур ның оғлы ерді. Муддат^бумры йетмиш екі йыл, муддат падшаһлығы йігірими үч йыл. Дәстән Үгетай хан Чиңгиз хан ның үчүнчі оғлы ерді. Ўа ўали ал^баһд ол ерді. Муддат^бумры ... муддат падшаһлығы он үч йыл. Дәстән Жочи хан. Чиңгиз хан ның улуғ оғлы ерді. Аның уруғы бу

9. заманға дегәч [бар]. Муддат^бумры курб қырк йыл. Муддат падшаһлығы. Дәстән Чағатай хан Чиңгиз хан ның екінчі оғлы ерді. Аның уруғы бу заманға дегәч бар. Муддат умры... муддат падшалығы. Дәстән Толуй хан Чиңгиз хан ның төртүнчі оғлы ерді, ўа ўарис йурты үйі аның муддат^бумры, муддат патшаһлығы. Дәстән Кийүк хан Үгетай хан ның улуғ оғлы ерді, атасындан соң хан болды. Муддат^бумры... муддат падшаһлығы ... Дәстән Мүнкә хан Толуй хан ның улуғ оғлы ерді. Кийүк хан [дан соң] хан болды. Муддат умры... муддат падшаһлығы секіз йыл. Дәстән Қублай хан Толуй хан ның екінчі оғлы ерді, Мүңкә хандан соң хан болды. Муддат^бумры сексен үч йыл, муддат падшаһлығы отыз беш йыл.

8. хан¹ —

Дастан Темүр хан Кублай хан ның оғлы ның оғлы ерді, кім бу заманда хан ол туруп. Муддат синн мубарак ол банд муддат заманы, кім аз жулус ол кечті. Дастан Нулагу хан Толуй хан ның екінчі оғлы ерді. Иран замин да падшаһ болды. Муддат бумры аның қырк сегіз йыл, муддат патшалығы аның он йыл.

Дастан Абақа хан Нулагу хан ның оғлы ерді, кім ата-сындан соң падшаһ болды.

10. Муддат бумры аның... муддат падшаһлығы он секіз йыл ерді¹. Дастан Такудар² Ахмад Нулагу хан ның оғлы ерді. Абақа хандан соң хан³ болды, падшаһ... болды⁴ Муддат бумры⁵ муддат падшаһлығы екі йыл ерді.

Дастан Арғун хан Абақа ханның улуғ оғлы ерді, кім Ахмад дан соң падшаһ болды. Муддат бумры..., муддат падшаһлығы йеті йыл.

Дастан Кечату хан Абақа хан ның оғлы ерді. Арғун хан дан соң падшаһ болды. Муддат бумры ...муддат патшаһ лығы үч йыл тоқуз ай.

Дастан Султан Саид Газан⁶ хан Арғун хан ның улуғ оғлы ерді. Кечату дан соң патшаһ болды. Муддат умры отыз үч⁷ [цыл] алты ай, муддат падшаһ лығы секіз йыл тоқуз ай.

Дастан Жалус мубарак шаһиншаһ ислам Олжайту султан халд улла малика. Муддат йашы синн мубарак аның бу аhd муддат султанат та абд пайында болсун⁸.

Шаһир

11. Баб аууал аз мужаллад аууал аз китаб Жамидат-тауаһрих дар байан.

Хикайат заһир атрак уа кайфийат ашаб анлар ның бақбайыл мақталға уа шарх хал аба уа аждад һәр қаум бу сабили кулли уа ин баб муштамилст бу дибача уа чиһар фасл дибача Кадим алайам дын берү һәр ихлим

10. ерді — ²Такурдар ³падшаһ ⁴падшаһ болды ⁵анық+
"Ғаран ⁷йыл+⁸болсун —

да дүниа дағы халқ шаһар олтуруш лық болсун, уа са-
харада олтурушлық болсун анларның хад(и) ниһайаты
йок ерділер. Хусуса анлар ның уилайат лары марғзар
болғай, от, сәчәк лер көб болғай. Ошал имарат лары дын,
шаһар дын йырақ олтурған лары сахарады олтурышлық
қаумлар, ол шаһар халқы дан көбрек болғай. Андағ кім
йерлері Иран замин да б⁶араб-у мулки болғай. Чөллерін-
де су сыз от көб болғай. Андағ кім¹ йерде теуәге ми-
несіп болғай.

12. Нечүк отны көб йегей уа суы аз¹. Бу сабаб дын
б⁶араб уруғы аймақы б⁶араб ның артуқсы бодды. Үкүш
б⁶араб ол йерде анда болды, анлар ның кім хисабы йок
мағриб таба болғай. Гинду дарйасы йақасыда² уотан
кылдылар. Қышлақ, йайлағ, йүрүр көчер туар қарасын
отқарыб ол йерде манзил кылдылар. Ошбу нуң дағ қаум-
ны аууал дын берү қадим алайым дын берү анларны
түрк теб айтурлар. Уа тақы айтурлар йазы сахарада
уа тағларда, уа қырларда уалайат Дешт Қыпчақ, орус
уа черкезге³ уа башғырд⁴ уа Талас, уа Сайрам, уа Ібір⁵
уа Сібір, уа булар су та хадд уилайаты, Түркстан уа
Уйғурстан машһур турур, а уал аның⁶ суларында уотан
етіп, йайлақ⁷, қышлақ еткен найман қаум турур. Уа тақы
Ертіс уа Қара Қорум, уа тақы Алтай тағ, Орған суы
уилайат қырқыз кім кажмиут йүрүр. Йерлері, йайлақ
уа қышлақлары бисйар белгілі турур. Нәр бірі сі нің Мо-
ғұлстан йері, кераит қаумы нечүк кім Онан, уа Келуран,
уа Талан, Балжиус, уа Бурқан Калдун, уа Көканаур, уа
Буырнау, уа Қарқат, уа Қуиб, уа Өзгәна, уа Қалайыр⁸,
уа Селенга, уа Барқужин Тар кум, уа Қалачин Алат, уа
Өнгуһ, кім андын ары бағы сидд Хытай турур. Тамами
анларның уруғы ол йерлерде олтурур⁹. Уа бу заман ға
дегәч машһур турур. Уа тақы тамами уилайат Чин, уа

11. ¹кім —

12. ¹ болғай + ²йақасында

³черкез ⁴башқырт ⁵Ібір-Сібір ⁶аның — ⁷йағлақ ⁸уа Қа-
лайыр — ⁹ерділәр +

Һунд, җа Кашмир, җа Иран замин, җа Рум, җа Шам

13. җа Миср кууат лык җа күчлүк, даулат лыг ерділер, бір біріне йагы ерділер. Җа көбрек раб^{би} маскүн тахтын тасарруф қылыб алдылар. Ол қаум ол күндін бу күнге дегәч бисйар қаум болуб кечті лер. Җа һәр заманда һәр уруғ дын һәр бір сідін бірер-бірер уруғ болуб, бір-бірі сідін айрылды лар, һәр бірісіне бірер ат атанды фалан уруғ теб. Җа тақы оғуз ның барча қаумын ол уақт да түркмен теб айтур ерділер¹. Анларның уруғ лары бір бірі сідін айрылып, һәр бірі сі бір сабаб дын муның дек аты аталынды². Мисал қыпчак, җа қылч, җа қанқлы, җа қарлук, җа тақы өнгін қаум булар билән бір бірісіне йуқрақ ерді. Бу заманда моғул арасында ат атанып шуһрат табты. Нечүк кім жалайыр, татар, ойрат, меркит җа тақы андын башка ба^бзи қаумлар моғул ічинде ерділер. Һәр бірі сі нің бір падшаһы⁴. Нечүк кім керайт, найман, өнгүт анлар мисал лік, кім қадим алайам дын берү мунуң дек атлары моғол турур. Қоңқырат, қурлас, икирас, елжигин, орияңқыт, кәлгәнүт анлар дын өнгінни⁵ жүмләсін моғол дарлакин теб айтурлар. Җа тақы қаум нирун, кім хас моғол турур, андағ кім өнгін қаум лар ны машрух җа мафсил да тілесе келүр, шархын мух-тасар қылдук.

Фиррист, Асами ақуам атрак, йа^бни китаб сыз сахара олтурушлук

14. қаум ны тамами сын Диб Йақой ның төрт оғлы дан болған турур. Диб Йақой Абулжа хан ның оғлы турур. Абулжа хан Нух пайғамбар балиа ас-салам ның оғлы турур. Абулжа хан ны Нух алиа ас-салам¹ шамал таба йіберді². Җа һәм Қара хан, җа Орхан, җа Көрхан, җа Көзхан — булар анда пайда болды. Қара хан ның оғлы Оғуз атанды. Негә йыл падшаһ лық биледі. Ба^бзи қарындашлары билән бір еді лер, екі бөлек болдылар. Җа

13. ¹айтурлар ерді ²атанды ⁴бар ерді+ ⁵у айри һәм+

14. ¹шамал ның күн туғуш, шамалның күн бағыш ол йерге йіберді+²шамал таба йіберді —³кім —⁴қол+⁵йа ни оң қол+

шарх жумлә тиле [се] келүр, та ма^блум қылғыл. *Ша^ба* Оғуз, кім Қара хан ның белгілі оғлы турур, уа ба зи ағалары, уа ба^бзи аға оғлан лары аның бірлә бір еді лер. Таб^ба Оғуз уруғын андағ тілеселер келүр, кім³ оғуз ның алты оғлы бар ерді, алты оғлының һәр бірі сінің төрт оғлы бар ерді, уа тақы Оғуз ның алты оғлы оң⁴ билән сол қол ны башлар ерді. Мунуң дек маўжаб да

даст

Күн хан
Қайы байат
Алқараулы қара улы

раст⁵

Ай хан
Йазр Дөгөр
Дурдурға йапарлы

Йулдуз хан

15. Ошар кырык

Бегдали Қарқын

Даст чаб¹

сол кол

Көк хан

Ердур бачна
Чаулдур часы

Тақ хан

Салор имур
Ала йунтлы үкүз

Деңиз хан

Йакдир
Иануа

Букдур
Қаттық

таб^ба Оғуз ның ба^бзи аға оғлан лары билән біргә еділер. *Уйгур, қаңқлы, қыпчақ, қарлуқ, қалч, ағачар.* Оғузның ағалары ның уруғы Ор хан, уа Көр хан, уа Көз хан аның аға оғлан лары, кім Оғуз билән біргә ермес ерді лер. Уа бу қаум екі бөлек ерділер, бірі сі ол, кім анлар ның аталары мафсил ма лум ермес уа тақы бір бөлегі нің тафсйл да ма^блум турур. *Таб^ба* қаум ның өзлері қадим дан берү анлар ның уруғ лары ма^блум болды. Қисм аууал, йа^бни аууалғы бөлек. Қаум, кім бар дур бу замана² да анларны моғол теб атады лар уа ликин анларның

16. асли ат лары моғол ермес ерді. Не бу лафз соң замана¹ да анларға моғол теб чықты. Ошбу лар ның һәр уруғы үкүш қаум болуб көрділер², һәр бірі сi нiң атлары му^баййан табылды. Нечүк кім жалайыр, йесунит, татар, меркит, курлаут, тамғалық, таргут, ойрат, баргут, куры, тулас, тума, булғачин, кермучин, орасут, телеңут кестеми, орийанқа, қурқан, суқанйа. Қисм дүйим, йа^бни екінчи бөлек. Қаум булар һәм ошбу жама^бат ларға йаууқ сахарада олтурушлуқ турур. Бу қаум ма^блум турур, кім тажик анларны моғол теб айтурлар. Бу жама ат лар, кім қаум лары бисйар үкүш көп турур. Ошбу лар дың ба^бзи уруғ ларни ма^блум болды, мафсил шарх анлар ның ахуалын тілесе келүр, нечүккім керайт³, найман, онгут, таңқут, бекрин, қырқыз. Таб^ба ол қаум ма^блум турур, кім⁴ асл анлар дың екі кім ерсә Әргәнә қол ға барды лар, йыл йыл дан анлар көб болды лар. Анлар ның уруғы үкүш бисйар болды. Исм жинс лафз моғол йер сонуча кечтілер, уа тақы өзгә⁵ қаум дын анлар бірлә бірлә ерді лер. Аууал башта анлар ның заманында бу лафз ерді уа бу бір моғол бір қаум ерді. Китаб сыз қаум дын ерділер. Уа нечүк, кім⁶ инайат анлар хақын да курб төрт йүз йыл заман кечкендін соң анлар ның уруғы бисйар көб болды. Анларның касраты өнгін қаумдын артукрақ болды. Анларның қут даулатлары.

17. өнгін уилайат лар да аты чауы чықты. Нечүк кім аксар атырақны моғол теб айтурлар, андағ кім мундун ілгәрі татар ғалиб ерді. Жүмләни татар теб айтур ерділер, уа һануз^бараб, уа һинд, уа хытай татарны билурлер ерді, уа бу² моғол лар асли екі бөлек болуб өтті лер. Аууал қисм, йа^бни аууал бөлек уруғы асли моғол қаумы дан ерді. Әргәнә колда ерді лер, тақы андын чықыб келділер, уа һр бірі сi нiң аты йолы махсус табылды. Ошал йер ден чықыб келді лер³. Нүкүз, орийаңқыт,

16. ¹заман да ²йүрді лер ³керайт — ⁴өңге ⁵кім —

17. ¹ ²ерді уа бу — ³нечүк+

қоңқырат, икирас, оқунут, қурулас, Елжигин, Қоңлиут, Ордауут, Конкутан, Арлат, Келкүнүт, Нуңжин, Ушин, Сулдус, Елдүркин, Байауит, Кенгит.

Қисм дуйим, йа ни екінчі бөлек, кім ол қаум турур, кім Добун Байан ның нечә хатуны Алан Куа атлығ ерді⁴. Ері ден соң өлді, ол хатундын⁵ оғул туғды. Андын нечә уруғ болуб кетті. Асли Добун Байан моғол дын ерді, уа Алан Куа қаум курласдын ерді, уа бу қаум соң екі қисм болды лар. Нирун мутлақ анлар он алты уруғ қаум болды лар. Нирун⁶ кім анлар ны қийат теб айтур лар. Он алты қаум мунлар турурлар⁷: қатақин, салжиут, тайжиут уа сижииут⁸, хартақан, чинос уа нукуз⁹ тең соң айды лар.

18. урут¹, маңқут, дурбан, уа барин, барулас һадаркин, журйат, будат, дуклат, йусут, сукан, Қыңқийат. Кийат деген лері бу турур². Қийат мутлақ мунундек маужаб да: Иуркин, чаңшиут, қийат, иасар. Қийат Буржиқин, йа⁶ни ашһал чашм анлар ның уруғы Чиңгиз хан атасы болды. Чиңгиз хан ның уруғ атасы ның ол мансуб да ерді лер.

Фасл аууал дар тарих

Хикайат қаум Оғуз иігірмі төрт уруғ болды. Ма^блум оғланлары дан туған уа ба^бзи аға іні сі ден туғанлар, кім аның бірлә біргә ерді лер. Қаум уйғур уа қыпчақ, уа қаңқлы, уа қарлуқ, уа қалыч. Бу халқ лар пайда болды. Хакималар нақл қылдылар бамужби кім тау^арих исламийан да ма^блум турур, уа тақы турит бәни исрайил да мастур турур Нух пайғамбар балиа ассалам йер ні жануб дын тамшал ға дегәч үч қисм қылды. Ол Хамға өз оғлан лары судан атасы ерді, йа^бни қара зәңги лер. Һиндустан мамлакатында аның нәслі турур. Ортасын Самға

⁴ерді — ⁵үч + ⁶Нирун — ⁷он алты қаум мунлар турурлар —

⁸уа Сижииут — ⁹уа Нукуз — уа жуд доңыз +

18. ¹дуриат + ²кийат деген лері бу турур — ³Һиндустан... атасы
⁴болғай +

19. ¹сонратын... айтурлар — ²йағлының оғлы ерді, аллаулы +

берді, 6араб ның, фарсының атасы³ туруп, йа6ни 6араб 7а 6ажам аның нәсли туруп, 7а үчүнчi сi, кiм Йафес атрак ның атасы туруп, йа6ни китаб сыз күн туғушындағы халк аның нәсли туруп⁴. Йафес ни күн туғыш таба йибердi. Моғол лар 7а түрк лер

19. соңратын бу сөзнi суар лар, ликин түрк лар Йафес ни Абулжа хан теб айтур лар¹ уа махқақ бiлмес лер. Бу Абулжа хан Нух 6алайас-салам ның өз оғлы ердi², мөгәр ол бiр муттафик ердi. Ол кiм аның нәсли ердi. Ол заман дан берi тамами моғол лар 7а аснаф 7а атрак сахарада олтурған лар аның нәсли туруп, аның шархын мунундек маужабда тақрир қылынды, кiм Абулжа хан сахарада олтурушлуқ ердi. Аның йайлағы³ Ор тағ тақы Көр тағ деген тағ ердi. Кiм 6азим улуғ бийүк ердi. Ол йерлерде шаһар туруп Анжа там дан 7а қышлақы аның ол йерде йүрүр. Йерләри ниң аты Йурсуқ уа Қатан уа Қарқурм туруп. Уа Қара Қурум теб соң атады лар, 7а шаһар Талас 7а Қары Қырм⁴ ол йерге йуқрақ туруп. Ол шаһар қадим уа 6азим улуғ туруп, кiм ерсә көрүб келдi едi лер. Ол шаһар ны баш айақ ға дегәч айлана сы⁵ бiр күнлүк йер туруп. Уа қырқ даруаза сы бар туруп. Бу заманда ол йер де муқым мусулман болған, мусулманға табиғ болғай. Уа бу Абулжа хан ның оғлы бар ердi Диб Йақой атлығ, ма6ни Диб — тахт йары мансаб болғай, Йақой улуғ күчлүк қутлық қаум болғай. Уа бу оғул ның шукат асбабы 7а падшаһлығы тамами сы артуқ ердi. Шул атадан төрт оғул ердi лер. Анлар ның аты Қара хан, 7а Ор хан, 7а Көр хан, 7а Көз хан, 7а мачму⁶ол қаум кафр ердi лер.

20. Қара хан атасы турған йуртунда ердi. Ол йер де¹ Қара хан ның оғлы туғды. Ол оғул үч кечә күндүз анасы ның сүтiн еммәдi. Бу сабабдын анасы йығлап тазарру⁶ қылды. Уа һәр кечә анасы уйқысында андағ көрәр, кiм ол йаш оғлан анасы ға айтур: ай ана, әгәр

³йайлақы ⁴Тахары Сырм ⁵айналасы

20. ¹ол йерде — ²халкы бiлә — ³бiлән ⁴худайға+ ⁵камал ге

худайға табунсаң, ол худайға мухибб болсаң, сенің сү-
түннi емермін, ол хатун кім би уа иста олкім ері, тамам
халқы бірлә², қаумы бірлә кафр ерді лер. Қорукты әгәр
ашкара қылсам худайға табунмақны, аны оғлы білә³
біргә олтургей теб сақынды. Хатун йашурун⁴ иман кел-
түрді. Тамам ихләс білән мухибб хақ жалла ўа ʿалаба
болды. Ол оғлан анасы ның сүтін еме башлады. Нечүк
бір йашады ерсе, бағайат ару сахиб жамал уа хуб сурат
лығ болды. Атасы ол ма⁶ни дан көрүб еді біз нің қау-
мымызда мунуң дек оғлан неч туғмады, неч фарзанд
йана келмегей, уа тақы камал ға⁵, тігсе біз нің арамыз-
да му⁶азум ўа ма⁶табар болғай теді. Жаһат аңа ат атамақ
та кеңәшті лер. Ол оғлан бір йашар ерді. Оғландын ауаз
келді. Менің атымны Оғуз қойуңыз теб. Хазр турған
бағайат ʿажаб қа қалды лар уа бамуж уб сөзі аның кім
аср аршад хақ та⁶аладын ерді. Ол сабаб дын Оғуз атады
лар. Нечүк кім расида болды, ʿақлға кірді. Атасы Қара
хан өз ағасы Көр хан дын туған ғайат сахиб жамал
қызы

21. бар ерді. Аны Оғузға алды. Бір үн Оғуз йа-
шурун ол қызға айды: қачан кім худай ға табунсаң, ўа
мухибб хақ қа болсаң, мен сені соң дост тутар мын ўа
сеңе йауқлуқ қылар мын. Ол бу ішні улуғ көрд. Уа ол
[қыз] насихатын қабул қылмады, уа йды атаңа айтур
мын теді. Та сені халак еткей теді. Оғуз бу сабабдын
муңа елтифāt қылмады. Нечүк атасы көрді, кім аны дост
тутмай туруп. Тақы екінчі ағасы Көз хан ның қызын
жиһат аңа алды¹. Аңа һәм бу сөз ні Оғуз айды. Ол һәм
бу сөзнi қабул қылмады, уа худай ға иман келтүрмеді.
Оғуз аны һәм дост тутмады. Аның қашыға² бармады.
Қара хан³ көрді, кім Оғуз ол қызға һәм майил йоқ.
Андын бурун һіч кім ерсә екі хатун ны⁴ ййбермес ерді.
Ошбу йолдан чықты, мухабаты кім аның хақында ерді.
Тақы бір ағасы Ор хан ның қызы бар ерді. Аны алмақ-

21. ¹Нечүк кім Оғуз+²алдына³ нечүк+⁴ны⁵ түшурмейдүр ⁶білән
⁷теб+

ға тіледі. Хануз үйіне түшүрмеді ерді⁵. Күнлерде бір күн Оғу йазыға чықты. Қайтып келүр ерді. Ор хан ның қызын бір нечә канизак лар бірлә⁶ дарйа қырығында тамашаға чықыб йүрүрлерін көрді. Канизак лары кір йуууб йүрүр лер. Оғуз анлар аралына йашурун барыб, ол қызға айды. Мені билүрмүсін? Ағаларың қызларың дың йырақ туруб, анларны дост тутмадым. Анлар билән сухбат қылмадым. Тіледім кім Көк нің худайға иман келтүргіл⁷, аңа дост болғыл теб. Менің сөзумні

22. тыңламады. Ұа мункар болды лар. Аның үчүн анларны өзім дін йырақ қылдым. Әгәр сен улуғ худайға икрар қылсаң, аның бірлігін ге иман келтүрсең, сені алайым, дост тутайым. Қыз жауаб берді. Мен худай ны ешиткенім йок, билгенім йок, Ұа ликин сенің сөзіңдін чыкмайын уа фарманың ге мути⁶ болайын сен не десең, аны қылайын теді. Оғуз айды: көңлүм тілеген сен турурсын, сені қабул қылдым теді, уа андағ фарманладым сеңе бір худай ға иман келтүргіл уа мухибб аңа болғыл. Сенің сөзүңні қабул қылдым уа иман кетүрдүм теді. Уа мухиббхақ та бала ға болдум теді. Андын соң Оғу ол қыз ны қабул қылды уа дост тутды. Өңгәләр ге бермеді. Нечүк кім худайны бірлеп билген ерді. Хақ ға нийаз лық ерді. Нечүк кім анларның атасы, ағасы кафр еді лер. Оғуз анлар дың башка йүрүр ерді. Күнлерде бір күн Оғуз йазыға аңға чыкды. Дайим пустә араби тілі билән худай та бала ның атын тілінде йүрутур ерді. Алла теб уа кім ерсә аның мабнисын билмес ерділер. Ол не тіл еркәнін, нечүк кім Оғуз Иса барча хазр жама батлар Оғузға муафиқт қылыб хуш ауаз билән алла теб айтур ерділер. Ол каум ойнаса, йүрсе маһрка да ол тіл ні айтур ерділер. Күнлерде бір күн Қара хан келінлерін йығды. Улуғ той қылды. Анлар ны оунда олтуртты, буйурды, кім сурунуз бу екі келінди нечук кім соңғы

23. келіндін бу екі келін пакиза арурақ көрклүкрак турур. Нечүн булар ны сәумес, соңғыны сәуер менін оғлум, аны дост¹ тутар. Ана барыб, аның билә² сухбат қылур. Бу келін лер ге елтифат қылмас. Ол кі келін ері

дін ағрыған³ ғайратланыб фурсат ланыб⁴ еріне айғақ чы еділер. Ол өнгін дин тутуб турур. Йернүң⁵, көкнің худай ға имән келтүрүб, аңа дост болб турур. Тіледі, кім⁶ біз ні өзіне муафақат қылғаймыз. Біз аңа инкар қылдымыз. Аның соңына кірмедіміз. Бу сабабдын аның көңлі бізге йаман болды уа ол келін йашурун худайға иман келтүрді. Аңа муафақат лық қылды. Аның үчүн аны дост тутты. Уа бізі дүшман тут]т]ы⁷. Ол хал да Оғуз нөкер лері билән ба⁶зи дост лары билән йазыда аңа чықыб ерді. Қара хан бу сөзні ешіткеч ағаларын ағасының оғланларын уа һәм⁸ улуғ ларын йғды уа айды: менің оғлум Оғуз кічкене⁹ 6азим мақбул ерді, тамām халда көңлін меңә бағлаб ерді. Бу заман йаман ішні тутуб йүрүр ермиш. Менің дінім йолындын қайтып ермиш. Аны [аны] тәрк етм н¹⁰ дер, тамами сы су сөзні ешіткеч Оғуз дын ағрыды лар Барчасы Оғузны өлтүр мекке итфақ қылдылар. Оғузның хатуны¹¹ бу халдан үәкиф ерді. Бір инаныр қоншу сы бар ерді. Фи ал хал аны Оғуз ға йіберді. Хабр берді. Оғуз бу сөз ні ешіткеч

24. тамами нөкер леріне уа достларына¹ хабар қылды, ләшкер тартты, барча сын өзіне² [йығды] ол йазыда улуғ ләшкәр йығылды. Атасы һәм аға інісі барча нөкерлеріні³ йығыб қасд билән Оғуз таба атланды. Екі ләшкәр бір бірі билән тоқуш қылды. Қара хан ға қылыч тігді. Ол захм дын оқ өлді. қара ханның ағасы, інісі, аға оғланлары барча [сы] йығылыб Оғуз билән бір бірі сі йетмиш беш йылға дегәч тоқуш қылы лар. Уа улус ләшкәр ні тамам жамиш қылды лар. 6ақибат аламир Оғуз анарға ғалиб болды. Анларның үйләйатларын та Талаш, Сайрам дын Бухараға дегәч алды. Барча сыны⁴ Оғузға муслим болды уа ба⁶зы халқ, ағалары уа аға оғлан лары Оғуз дын башқа ерді лер. Анлар күн туғуш

23. ¹дострак ²билән ³ағрығып ерді фурсат табды ⁵ йернің ⁶тақы ⁷көрді ⁸уа һәм — ⁹кічкәндә ¹⁰етмейін ¹¹хатуны —

24. ¹уа достларына— ²йығып+ ³нөкерлеін ⁴барчасы ⁵барс+ ⁶йүрділер ⁷йа⁶ни барчасы бір-

тапа макам ет[т]і ер. Мажму⁵ моғол лар анлар ның нәслі туруп. Ол заманда анлар ның барча сы кафр ерді лер. Соң заманда анлар ның уруғы үкүш қаум болуб йүрүдлер⁶. Уа нечүк кім Оғуз уилайатлар ны өзіне мусаххар қылды ерсә уа падшаһ лық ға тігді ерсә, ол йерде алтунлы хәргәһ тікді. Улуғ той қылды. Өз қарындашларын уа улуғларын орунға олтуруб барчасына хал атлар

гә ўа бізге муддат қылышты. Тамам уйғур қаумы анларның нәслі туруп. Уа тақы тум'а қанықлы ат берділер. Ўа Қаум қыпчак ўа қылч уа ағачары һәм ол бағайат кім бар ерді. Оғуз ның тойы ға йыйылған аның нәслі дур, уруғ-уруғ болуб бір біріне кошулды лар. Һәр бірісі нін атларын мунундек тафсил қылынды. Ўа шарх халандағ ерді, кім Оғузың алты оғлы бар ерді. Анлар ның атлар[ы] мунундек тафсил да келіб туур: Күн, Ай, Йулдуз, Көк, Так, Деңіз. Оғуз барча ўилайатларны алды, балак Иран ўа Туран ўа шам ўа Миср ўа Рум ўа йана ўилайатларны алды. Андын соң барчасыны мусаххар қылды. Оғузың аслы уртытағуа Көз тагда ерді. Ол йерге барды, базим улуғ ба'айат йығды. Алтын лығ ба'айат хуб'али үй тікді. Улуғ той қылды. Бір нечә улус ләшкәрни хазр қылды. Бір нечәсін олтуртды. Ол тойда токуз байтал, тоқсан мың қой сойды. Улуғ той қылды. Ол алты оғлы өзі билән біргә еді. Бір нечә күндін соң бу оғланлары йазыда аңға чықты лар. Йазыдан бір алтын лығ йа уа тақы үч алтын лығ үч оқ тапты лар. Аны атасы алдына келтүрділер уа сурды кім нечүк бахшиш етейім. Ол йаны үч улуғ оғ лына берді, қалды үч оқны үч кічк оғлына берді. Йа берген үч оғлына Буз оқ ат берділер. Үч оқ берген үч кічк оғлына Үч оқ ат берді, йа'ни... (осы жерде және бұдан былай қолжазбаны оку мүмкіндігі болмағандықтан көп нүкте қойылды). тутур, оқ елчі йерінде туруп. Мунлын соң улусымға падшаһ Буз оқ болғай... улуғ оғул Күн ерді. Ол падшаһ болды. Атасы тарикінде, ма ни үч оқ елчі лүк туруп. Һәр қачан Буз оқ ның хизматында болуб муафикт лық қылғай сыз теб... оғлы Ай ерді. Оғузың соң йетмиш йыл падшаһ лық қылды. Атасы мақамында Оғуз оғланларын йығды. Оғлы ның оғлыға дегәч йігірмі төрт болды... Һәр қайсы сы туар қарасыға инак тамға бастылар. Йігірмі төрт... қылдылар. Һәр бірі сі нишана қылды лар. Һәр йерде көрсе лер бір бірісі... ма лум қылу ерді лер. Күн хан ол сөзіні қабул етіб, оң... буруб инак билән тамғаны һәр бірі сіне ол белгі қылды... Оғузың алты оғлы бар еді. Үчүсін Буз оқ теб айтур лар. Үчүсіні Үч оқ теб айтур лар. Жануарларға ен тамға басты... мо'бин қалды. Акуам Буз оқ Арыңкуада ерді. Үч... улуғ ерді... Һәр бірі сінің төрт оғлы бар ерді. Он екі нафар еді. Күн ханның оғланлары барчасы дан улуғ ерді, төрт нафар... Аууал. Қайы, йа'ни махкәм тамға онкун андам кушт+

суһурғаллар берді. Уа барча ләшкәрін орунлығ орныға олтуртды уа барча халк қауым билән ол йығында бар ерді. Уйғур ат берді лер.⁷

25. Үчүнчи

Ал қараулы, йа^бни йерге
келсе биргә ерді, тамға
онкун андам кушт
Ай хан ның оғланлары екінчи оғлы

Төртүнчи

Қара еулі, йа^бни
кара үйлі
Тамға онкун андам кушт
ерді, төр нафар

Аууал

Йаз¹, йа^бни уилайат ол
йақда көп болғай
Тамға онкун андам кушт

Екінчи

Дүкәр, йа^бни жаһат тозаң,
тамға онкун андам кушт

Үчүнчи

Дурдырға, йа^бни йурт алыб
йасамыш қылды лар. Тамға
онкун андам кушт
Йулдуз хан ның оғлан лары үчүнчи оғлы

Төртүнчи

Йа йерлі, йа^бни тамға
онкун андам кушт

Аууал

Аушыр, йа^бни көңүллүк
еді аңға чанурға, тамға
онкун андам кушт

Екінчи

Қрық, йа^бни қой хал ерді
йасақ мачад тамға онкун
андам кушт

Үчүнчи

Бег дәлі, йа^бни улуғлары
ның сөзін бизатлады, тамға
онкун андам кушт

Төртүнчи

Қарқыны, йа^бни улуғ аш ўа
ни мат етіб тойдурғучы,
тамға онкум андам кушт

Ақуам үч оқ

26. Сол қол ләшкәр аңа та лиқ ерді. Үч оғлындын кічи сі ерді. Һәр бірі сі ниң төрт оғлы, он екі нафар. Көк хан, кім төртүнчи оғлы ерді, төрт нафар

Аууал

Байындур, йа^бни ол йер де
бамиша ниҗмат бірлә болғай,
тамға онкун андам кушт

Екінчи

Бечене, йа^бни йахшы са^би ет-
кучі. Тамға онкун андам
кушт

25. ¹йазр

Үчінчи

Чаулдур, йа'ни памуслук,
Тамға онкун андам кушт

Төртүнчи

Чабы, йа'ни һәр йерде кім йа-
гыны көргеч¹ урушур ерді, тамға
онкун андам кушт

Так хан ның оғлан лары бешінчи оғлы ерді, төрт нафар

Аууал

Салор, йа'ни әр йерге
келсе қылыч учмақ бірлө
рауин болур ерді, тамға
онкун андам кушт

Екінчи

Имур, йа'ни хидсар бай йахшы
болғай, тамға онкун андам кушт

Үчінчи

Ала йунтлы, йа'ни туар
қара сы йахшы болғай,
тамға онкун андам кушт

Екінчи

Уре ин, йа'ни һамише йахшы
іште ерді, тамға онкун андам
кушт

Деңгіз хан ның оғланлары алтынчы оғлы ерді, төрт нафар

Аууал

27. Бекдин йа'ни йахшы
улуғ уа баһадур, тамға
онкун андам кушт

Екінчи

Бүкдуз,² йа'ни барчаға туази'
хизмат етер, тамға онкун андам
кушт

Үшінчи

Йауа йа'ни аның барча —
сындын йоғары болғай, тамға
онкун андам кушт

Төртүнчи

Қынық, йа'ни һәр йерде болса
'азиз лық болды, тамға онкун
андам кушт

Дастан Добун Байан Алан Куа хатун ның ері ерді. Қисм аууал. Шарух ибтида мур хан атрак садақ ал қолда андағ ма'лум қылар. Тамами моғол қаумы ол екі кім ерсә нің уруғы туруп. Әргәнә қолға барыб келіб ерді лер. Анлар дын бек лер улуғ лар, уа саруар лар, уа му табар лар ба'зи қаум лар анлар дын пайда болды. Анлар дын¹ Бөртә чина атлығ [бегі] бар ерді. Алан Куа хатун ның ері Добун Байан уа бір нечә қаум андын пайда болды.

26. ¹тоқтамай +

27. ¹ішінде + ²Қайат ³кім + ⁴арасындан

Ол Бөртә чина ның хатуны, оғлы көб ерді. Барча хатун лары дан улуғ Куты атлығ хатуны бар ерді. Андын бір мақбулрақ йахшы оғул туғды. Мартаба білән аңа падшаһлық тігді. Аты Йатачы Қайан² ерді. Аның оғлы бар ерді Тамач атлығ. Атасы ның мақамында өтті. Уа бу Тамач ның беш оғлы бар ерді. Аның улуғы Қайчу мерген атлығ ерді. Ол һәм ол йерде өтті, ошбу төрт оғул дын бірі сінә тіледі,³ бу мақам дын өзгә мақам ға барғай [теб]. Дарйа арасын дын⁴ қырчын лар

28. қамыш лар йығыб, сол бағлаб, дарйаны кечті. Өнгә үйләйат ка келді. Айтурлар, кім Дәрбан қаумы андын пайда болды. Дәрбан «төрт» болғай. Бу төрті сінә ең кічі гі¹ [нің] оғлы бар ерді Қулун Сақал атлығ. Бір күн тағ өкүзін өлтүрді. Байаут ның [бір кіші сә бар ерді] Байалық атлығ, кім ерсә өз оғлын бір паре анча тағ өкүзі нін етә ге сатты, Уа ол Алан Қуа ның ерә нін қарындаш лары ерді. Ол оғлыны Алан Қуаға бахшиш қылды. Аксар қаум Байаут Чингиз хан ның заманында ол оғлының нәслә ерді. Уа Қайчу мерген нін оғлы бар ерді. Өз йуртында өтті, Кужам Букраул атлық. Аның оғлы бар ерді, атасы йуртында ол ерді Йеке Нидур атлығ. Аның оғлы бар ерді Сим Саучы атлығ. Турған йерә ол йерде оқ ерді.² Аның оғлы бар ерді Қали Қажу атлығ. Атасы йерінде оқ ерді, Андын Добун Байан туғды. Анлар ның йурты Онан, уа Келуран, уа Тоғла деген йерлер ерді. Андын үч су ақар тағдын пайда болуб.

Қисм екінчі. Сураты Добун Байан ның уа хатуны Алан Қуа [ның]. Ма'лум оғлан лары. Добун Байанның ма'лум хатуны бағайат пакиза Алан Қуа атлығ турур. Қурлас қаумы дын турур. Андын екі оғул туғурды. Бірә нін аты Бәлгүнүт, екінчі сінә аты Бүгүнүт. Бу екі сә дін екі қаум моғол анлар ның нәслә дін турур. Шул қаумны Нирун атады лар. Аналары Алан Қуа турур.

29. Добун Байан йігіт ләкде өлді. Алан Қуа андын тул қалды. Добун Байандын туған екі оғул екі уруғ қаум

---

28. ¹кічігінә ²уа ³айри+

болуб кет[т] ілер. Бәлгүнүтай, Бүгүтай. Бу қаумлар моғол арасында маълум турур.

Ағаз дастан. Алан Қуа ері Добун Байан дын сонра үч оғул тоғурды. Мухтаза хикмат изад таалауа тақаддас ол турур, кім азһар асар өз кудрат һәр уақт да алам да күн уа фасид әмрі ғариб бади хадис қылынды. Уа махал заһур ол халдын ужуд шахси шарик би һамал болғай. Биназар ынайат рабани малхуз уа өз ниғмат мархамат йездани махзут, ол мағни дын бағтабар улуала басар қылғай уа аламиан камал кудрат білән аны муғ айаниа машаһ айды уа бір адашакр намтаһи мадаумат абат койылды. Уа йақын біліңіз, ки силсила такуин мужудат кали уа чазуы барадат халқ бичун уа мәшун санғ фикун маснут уа марбут турур. Һәр не тілесе қылур уа һәр нечә қали тілесе айтар: йағһалу алла майаша у уа йахкуму майурду уа махфаң бу мағни уа масдиқ будауғй худрат хадса ғариб уа уақу қазиа Алан Қуа тутур, кім бір ғам моғол уа ал баһад ағли ал рауи шул батн баканның уа иста сыз шул дуач уарабта имтарач үч оғул бір бірі сінің соңыдан үчәм туғды, йағни фар аманд анлар ның хикайат лары ағажайб уа ғарайб турур, анларның оғланлары махкам зуррийатта бағ зуһами н бағзи уруғлары нам дурд уа қаба йыл на махмуд болуб

30. өтті лер.

Фасл аууал дар Дибулча ахуала

Анлар ның оғланлары ның уруғы рауайат қылур. Хийәт бабында андағ, кім Алан Қуа ның ері Добун Байан йігіт лік де уофат болды. Андын Алан Қуа тул қалды. Аның нәсліні анағ маълум қылур лар. Падшаһ лық мүлк уа султанат сахиб қыран камкар лық дүһня ічинде аламда заһир болды. Тамам йәр йүзінде дүһня мөлкі алар ның тасрифында болуб тахт биледі. Дүһня¹ миср болуб чабар лық, сипаһи лық, баһадур лық, кут шукат

30. ¹ дүһнядын

лык, бай лык, йаш уа фарағат лык — барча халда кой хал ерді лер. Дунйа падшаһлары улус ләшкәр йашлаганлар анлар турур. Андын сонра тамам дунйа ічинде йер йүзінде падшаһ болған лар уа фарман бергучі лер тамами анлар ның нәслі турур. Дурритйатим нечә йылар садф ічинде сакланды уа кім ерсә аны билмеді лер ол садф қайсы турур. Һуаз барча дарйада талаб етіб ғууаслык қылды лар. Уа көб садф лар ўа маруардлар хасил қылдылар. Хисабсыз уа һәр не чаклы ол маруард ерді. Һәр бірісі бір ішке келді, барчасы жауһар болғай. Базиргән лар ол жау арлар ны ба а баглаб һәр қаум ға уа һәр қайсы ға саттылар. Уали кім барчасы ның ізлегені ол дүрр намдар ерді. Батин пак Алан Қуа, йа^бни курсағы арығ² Алан Қуа турур. Садф ічинде дүрріні саклаб ужуд Чиңгиз

31. хан ерді, уа хақиқат раст ол йерде дардин андағ ну йер етті. Аның уруғы қаумы бисйар ерді. Алан Қуа ның нәслі дін турур. Бина бар би мақдамат тақрир қылур ўа ал^баһад ^бали ал руайге алан Қуа нечә мадат дын соң ерсіз тул ерді. Бір уақт да үйінде йлғуз ерді. Үйінің түңлүгі ачылмыш, андын нуры пайда болды. Аның курсағы үстінде түшті. Ол маниға ^бажабқа қалды ўа корқты. Кім ерсә ге нийаз етті. ^бақл лык қылды. Бір нечә мадад дын соң хамила болды. Нечүк уақт болуб курсағында хамила билгүрді ерсә, ері нің қарындаш лары, ағалары, інілері [i] йығылыб келиб енділер. Нечүк андағ болғай, кім хатун ерсіз болса йашурун ер табқай, хамила болғай. Алан Қуа жауаб айды: андағ ерсіз оғул туғурдум. Һәрәйнә тасур сыз йерінде... Анды көб қаумлар пайда болды. Чиңгиз хан ның секізінчі атасы Буданжар хан ерді. Буданжар ның нәслі Чиңгиз хан ға барур. Алан Қуа ның оғланлары бу турур. Ол заманда нур [дын] пайда [болған], ол сабаб дын мужуд болған булар турур: *Буқун Қатақы*, тамам қатақын уруғы аның нәслі турур.

²ару

31. ¹Бұл жерде Қадырғали Алан Қуа жолыққан жиреншашты, көк көзді адам туралы аңызға тоқталмайды.

Бусун Салжы, тамам салжиут уруғы аның нәслі туруп. Буданжар, Чиңгиз хан ның нәслі аның уруғы туруп. Бу үч оғулнуның¹ нәсліні барча сын нирун теб айтур лар. Ишарат ол туруп: кім пашт пак Алан Куа туруп. Ол қаум Алан Куаға

32. барча халда инанур ерділер.

Дастан Буданжар хан. Буданжар Алан Куа ның үчүнчі оғлы ерді. Моғол ічинде көб йыл лар падшаһ лық кылды. Уа бағайат дур, йүрәк лік ерді. Аның екі оғлы бар ерді. Улуғы ның аты Буқа, кічі сінің аты Буқатай ерді. Буқа атасы ның орныда падшаһ болды. Атасшы ның орнын ол билүр ерді. Буқа ның оғлы Дотум Мәнән ерді. Аның уруғы Чиңгиз хан [ға] барур. Буқатай ның оғлы Начин атлығ ерді. Начин нің нәслі маблум ермес. Буданжар хан ның оғлан лар [ы] бу туруп: *Буқа*, аның оғлы Дотум Мәнән Чиңгиз ханның пәнхи атасы ол туруп. Буқатай ның оғлы Начин туруп. Аның нәслі маблум ермес.

Дастан Дотум Мәнән. Аның хатуны Мунулун атлығ ерді. Дотум Мәнән ның бу хатун дын туғқан тоқуз оғлы бар ерді. Нәр бір оғлына нәр бір тарафдын қыз алыб берді. [Мунулынның] малы, туар қарасы көб ерді. Йурты аның Қара тағ деген тағда олтуруп ерді. Малының хисабын білмес ерді. Төрт йақдын малын, туар қарасын йығар ерді. Тағ түбүнде бір улуғ су ақар ерді. Ол су йақасына туар қарасын йығар ерді. Ол су ның йақасы толса, анда көңлі тынар ерді малым түгәл деб¹. Ол заманда жалайыр қаумы моғол дарлакин ерді, Келуран дегән йерде олтуруп ерді. Йетміш

33. күрен ерді, нәр бір күренде мың үйлүк халқ [бар] ерді. Ол қаум йетміш мың үйлүк қаум ерді. Уа анлар ның йурты Келуран Хытай үйлайаты ға йауқрақ туруп. Ол заманда хытай йағы лашыб хытай халқын [ың] бір тегрәсін чапыб келді. Хытай ләшкәрі йығылып Жалайырға атланды. Араларында Келуран дегән су ақар

---

32. ¹теп

ерді. Ол судан ләшкәр кечә билмеді. Жалайыр ол суға ишаныб, ол ләшкәр таба бақыб қолларын [а] бөрк лерін алыб афсус қылыб еді лер: «Келіңіз, бізнің малымыз ны, йесіріміз ні алыңыз» теб. Хытай ләшкері фи алхал бір кечә билән отхас чөб йығыб сал бағлаб Келуранны кечті. Жалайыр ны чапты. Қатл ам қылды. Қамчы бойлуғ ер оғул ны қоймады. Андын бір күрен жалайыр качыб қутулды. Барыб ачыб² Қара тағға келді Дотум Мәнән нін йуртуна. Дотум Мәнән ол уақт уофат болыб ерді. Аның хатуны Мунулун хатун бар еді. Токуз оғлы бар еді. Бір күн Мунулун арба билән келүр [ерді]. Көрді, кім жалайыр ның оғлан [лары] жауқашын қазар ерді, йерні чукур чукур етіб. Муңулун хатун айды: менің оғларларым [нын] ат чапыб ойнар йерлерін нечүн чукур қазарсыз теб. Оғланлар ны арбасы билән бастурды. Бір нечәсі өлді, бір нечәсі қорқуб качты. Ол қаум ның [ічинде] жалайыр Жаумаған деген бар ерді. Оғланлары ның атасы, ағасы келіб, ол Мунулун хатунны өлтүрді лер еділәр. Мунуң

34. оғлан ларын һәм өлтүр мей тынмас мыз теді лер. Оғлан лары йазыға чықыб ерділер. Йолун тосуб йолда секіз оғлын өлтүрді. Токузунчы оғлын табалмады лар. Қымыз сабасыны йаба турған тері тон ның арасында йашуруб алыб қалды лар. Аның¹ аты Қайду ерді. Бу Қайду ның ата² қарындашы ның оғлы Начин атлығ бар ерді. Канбаут³ қаумы ға күиәу ерді. Соң бу қайдуны ол қаумға алыб барды. Уа бу жалайыр қаумы дын бір нечә кім ерсәлер йығылды. Йетмиш ер бу ішні харакат қылған жалайыр ға айды: қайсы ата-ағаңыз ға кеңәш қылыб мунуң дек қан қойдыңыз теб. Анлар ға қисас етіб, бу өлтүрүшкен жама⁴ ат ның оғлын, қызын сир етіб уа бу Қайду ға кул луқға берді. Ол замандын бу заман Чиңгиз хан ға дегәч кул бола келді лер. Уа тақы йетмиш кіші бар ерді. Жалайыр Қайдуға қисас қылыб берген, ол

33. ²арып ачып

34. ¹Қымыз... аның — ²ана ³Кәнбут ⁴болур+ ⁵кечті лер

сабабдын анлар өзгө жалайыр дын артукрак болды. Чингиз хан ның заманында гөйөң атанды лар. Ма^бни гөйөң улуғ бек демек.⁴ Тақы Қайду білән Начин ол йерден көчті лер. Моғол ның бір четі болур. Буркужин Тукум [ге] келді лер, уа жаһат аның суы бар ерді. Ол судан кечті.⁵ Бу күн айтурлар Қайду кечуі теб. Су ның айақында Начин уотан қылды. Бу Қайду — Чингиз хан ның алтынчы атасы турур.

Дастан Қайду хан Дотум Мәнән нің оғлы ерді. Хақ 35. та^ала аңа андағ даулат берді. Нечә йыл лар моғол арасында падшаһлық қылды. Ол заманда анлар хытай ның Алтан хан бірлән харбқа келішті ләр. Бу Қайду ның уч оғлы бар еді. Барчасы дын макбул рақ улуғы ның аты Бай Соңқур атлығ.¹ Буның нәслі Чингиз хан ға барур. Екінчісі нің аты Чарақа Ликум ерді. Үчүнчі сі нің аты Жаучин атлығ ерді. Уа ма^бни ликум хытай тілі білән улуғ бек демек болур. Бу Чарақа Ликум хытай уилайаты ларына йауық ерді. Анда падшаһ болды. Бай Соңқур Чингиз хан ның бешінчі атасы ерді. Бу Қайду ның үч оғлы екі бөлінді. Бірі Бай Соңқур анлардын башқа ерді. Аның нәслі Чингиз хан ға барур. Уа бу Чарақа ликум дын қаум тайжиут андын пайда болды. Та Чингиз хан заманыға дегөч бір бірісі білән адауат лары бар ерді. [Уа] тақы Жаучин дын екі қаум андын пайда болды. Аритакан, Сайжиут, бу екі қаум аның нәслі турур. *Бай Соңқур* Чингиз хан ның бешінчі атасы ерді. Чарақа Ликумның нәслі тайжиут ерді. Уа бу Чарақа Ликумның оғланлары, оғлының оғланлары тайжиут арасында машһур, ма^бруф ерді лер. Бірі сі бірәр қаумда падшаһерділер. Атлары булар турур: *Жочи* — ләшкәрі бірлә Чингиз хан бірлә біргә ерді. Курил баһадур Чингиз ханның заманында ерді. *Қачиун*

36. *беки* Оң хан бірлә бірігіб, Чингиз хан ға душман лық қылды. *Удур Байан* Чингиз хан ның заманында ерді. *Бағачы* Чингиз хан ның заманында ерді. *Адалхан* Чин-

35. ¹ерді+

гиз хандын бурун ерді. Аның оғлы бар ерді Таркутай Қырылтуқ [атлығ]. Ол Чингиз хан арасында көб фитналар қойуштурды. Душман лық қылыб ерді. Бисйар йаман фи⁶л лік ерді. Ма⁶ни Қырылтуқ хасд қылғучы болғай, Өз қарындашлары білән һәм бисйар хасумат қылышты. *Аңқу һакучу* — Чингиз хан ның заманында ерді. *Һамбақай хан*, аның екі оғлы бар ерді Қадан Тайши, Отуда деген. *Жаучин һукар* ның нәслі ол ерді. Һурикан Сачуйут екі қаум болды лар. Булар ның ба⁶зи фарзанд ларының аты *Йесуту*, уа бірінің аты *Даууру Буту*. Екі оғул бір күн йуғурушты лар. Анлар ның бурныдын ауаз келді. Ол сабаб дын анларны Коңқотан атады лар, уа бу қаум¹ Коңқотан һәм Жаучин һукарның нәслі турур. Ба зи насха да келтүрүб турур. Чарақа Бай соңкур ның хатунын йеңгәлата алды. Андын үч оғул туғ ды. Улуғы ның аты *Улкчин Чина*, *Кәнду Чина*, *Сурқоқту чина үч оғул ерді*. *Андын үч қаум болуб кетті*.

Дастан Тумина хан — Бай Соңкур ның оғлы ерді. Чингиз хан [ның] төртунчі атасы ерді. Аның уруғы сахиб 37. даўлат лық, уруғ лары падшаһ бола келді лер Чингиз хан ға дегәч. Тумина хан ның⁶ақл уа кафи білік лік тоқуз оғлы бар ерді. Һәр бірі сіден йігірмі — отуз мың үйлүк [қаум болуб] ерді лер. Анлар ның саны ер уа хатун білән йүз мың ерділер. Мунча қаум лар пайда болды. Аууал Тумина хан ның улуғ хатуныдан туғқан¹ бір анадын беш оғул туғды. Атлары бу турур: аууал — Жаксу.² Аның үч оғлы бар ерді: *Нойақин*, *Уруг*, *Маңқут*. Бу үчүсі үч қаум болды лар бу заманға дегәч. *Екінчи* — Барим Ширту, Қайчу. Қайчу қаумы аның нәслі турур. Бу қайчу ның оғлы *Урум* атлығ. Аның *Жаунжир* атлығ екі оғлы бар ерді. Аты *Байчу*, аның оғлы *Ошыбай* атлығ. Чингиз хан ның заманында бар ерді. *Үчинчи* — Қачулу. Қаум барулас аның нәслі турур. Ортанчы оғлы Ордамчу Барула ерді. Улуғы ның аты Тудан атлығ ерді.

36. Коңқотан... қаум —

37. ¹туғқан — ²Жаксум ³Сим

Кічісінің аты Жучина ерді. Аның улуғ оғлы Болукан хан ерді, Чиңгиз хан заманында бар ерді. Төртүнчі — Матам³ Қачун ерді. Қаум һадаркин аның нәслі турур. Аның оғлы Адар мерген. Екінчі сінің аты Наукун⁴ Һуку.⁵ Улуғының аты Бурачин Чубу, Бу оғлы Чиңгиз ханның оғланларында⁶ ерді. *Бешінчі* — Бат Калака, кім қаум будат аның нәслі турур. Ортанчы оғлы Кулакан мерген атлығ. Улығының аты Таркутай атлығ. Таркутай [ның оғлы] Қуридал, [аның оғлы] Чирқитай Чиңгиз ханның оғланларында ерді.⁷ *Кічік*

38. *хатундын* туғқан оғлан лар мунлар турур. *Алтынчы* — Қабыл хан, аның нәслі Чиңгиз ханға барур. *Йетінчі сі* — Удур Байан, кім қаумы аның нәслі турур. *Секізінчі* — Буулжар¹ Дуклан, кім қаумы дуклан² аның нәслі турур. *Тоқузунчы* — Хытатай, аны соң Жочи Баку теб айдылар. Қаум бесун³ аның нәслі турур

Дастан Қабыл хан ибн Тумина хан. Қабыл хан⁴ Чиңгиз ханның үчүнчі атасы ерді. Аның уруғын Қыйат Қумандин теб айтур лар, йани аның уруғы қыйат болды. Қабыл ханның алты оғлы бар ерді. Аууал оғлы Өкин Тарқан атлығ ерді, ма⁶ни ол «Өкин» хуб сахиб жамал қыз суратлығ ерді. Аны татар ғафил тапыб, пәндә қылыб хытайның Алтын хан[ы] ға елті лер.⁵ Анда аны темүр қадақ білән Һакубат қылыб, дар аз күш чубынға тіләтіб һалақ етті Һа һәм йігіт лікде өлді. Аның оғлы бар ерді Сурқақту Йурки атлығ. Ба зи қыйат қаум аның нәслі турур. Аның нәбирәсі бар ерді Сәчә беки атлығ. Тамами қыйат йуркин аның нәслі турур. Үчүнчі оғлының аты Бартан баһатур ерді,⁶ улуғ қаум лар аның нәслі⁷ Бисйар болды уа хикайат лары аның көб турур. Бешінчі оғлы Қутула хан,⁸ атасы дын соң падшаһ болды. Алтынчы оғлы Тудан Отчигин ерді. Қабыл ханның оғлан лары бу

⁴Таркун ⁵Барку ⁶оғланларының ⁷Булар кім+

38. ¹Буунжыр ²дуклат ³бесут ⁴теб айтур лар, йани+⁵етті лер
⁶Чиңгиз хан турур. Төртүнчі оғлы Қадан баһатур ерді+
+⁷нәслі дін. Бисйар уа ⁸қан

туруп. *Өңгин Тарқақ*, ма ни «тарқақ» хуб сахиб жамал. Бартан баһадур, жадд Чиңгиз хан туруп.

39. *Қутуқта Мүңкир*, ба⁶зи қыйат аның нәслі туруп. Аның фарзандлары көб туруп. *Қадан баһадур*, ақуам әмрә бисйар нәслі аның андын көп болды. *Қутула хан*, аның оғлы Жочи хан ерді, Чиңгиз хан білән біргә ерді. Ләшкәр білән. Екінчі оғлы Алтан ерді. Чиңгиз хан білән йағы лашты, бір йарашты. Сөзіне ўофа қылмады. Йана йағылашты. Бисиар туруп. *Тудан Отчигин* кічіг оғлы ерді, ма ни отчигин кічіг оғлыға айтур моғол [тілінде].

Дастан Бартан баһадур ибн Қабыл хан. Чингиз хан [ның атасы] ерді. Бартан баһадур ның улуғ хатуны қаум баркут ерді Сүйүнгил Фужин атлығ. Андын төрт оғул туғурды. Ауўалын Муңаду Қыйан¹ атлығ. Аның оғлан лары көб ерді, атасы йуртында Чаңшиут атлығ ол болды. (Муңаду қыйан атлығ.) Муңаду Қыйан ның оғлы ерді. Чиңгиз хан заманында барча қыйат қаумын² Чаңшиут башлар ерді. Аның оғланлары Куки нойан, Мүгәту баһадур ерді. Уа Мүгәту мың кіші нің бегі ерді, йа ни мың ағасы, екінчі оғлы Нәкүн тайши ерді. Қаум нирун аның нәслі ерді.³ Аның қаумын хорин Иргән теб айтур лар. Нәкүн тайши [ның] оғлан лары бисйар⁴ ерді, атасы йуртында болған (болған) оғлы ол ерді. Оғлан лары ның улуғы ерді Кучар атлығ, бағайат атқычыл мерген ерді. Уа тақы Нәкүн тайши ның оғлы ның оғлы ерді Бүкүн Жауқат атлығ, аны Чиңгиз

40. хан Чағатайға берді. Аның оғлан лары қаумы білән Чағатай білән ерді. Кучар тайжутға майил қылды. Чиңгиз хан білән душман болды. Баләхар Чиңгиз хан Кучарны өлтүрді. Үчүнчі оғлы Йесүге баһадур ерді. Чиңгиз хан ның атасы туруп. Буржиқин қыйат аның нәслі туруп. Уа ма ни «буржиқин» ашһал чашм болғай, итфақа Йесуге баһадур ның аксар оғланлары ўа урук тағайат өсті. Күчрәгі ашһал чашм уа зардрәнк ерді, йа⁶ни сарығ меңзәлік, қара көз лік ерді. Аны моғол бур-

39. ¹кыйат ²бу+ ³туруп ⁴бар+

жикин теб айтурлар, уа бу ма^бни дан ол заманда кім Алан Куа уа тақы¹ кім хамила болуб ерді. Нур мисал лық кім ерсә олтуруб менің көзүмгә көрүнүб кетіб ерді. Сарық ішін қара көз лік ерді. Андағ кім ерсәні секізін-чі курсак да ол нишана Йесуге баһадур да бар ерді. Ол (йолда²) йолдын падшаһ лық баламаты Алан Куаның оғланларын айтыб ерділер. Бу ма^бни дын ерді, ол сурат далил туруп. Төртүнчі оғлы Даритай Отчигин атлығ ерді. Ол Чиңгиз хан[ға]³ душманлық қылды. Тайжут қа бірікті, андын Оң ханға барды, андын найман ға барды, андын Дурбан ге барды. Чиңгиз хан [білән] уруш қылды лар. Аның уруғын Алтан уа Кучуны өлтүргенде, аның уруғын бисйар қатл қылдылар. Даритай Отчигин [нің] оғлы Тайнал Йиә атлығ, атасы орнында ол ерді. Бартан баһадур ның баркут Сүйүңгил фужин дын туған .

41. төрт оғул бу туруп. Атлары: *Муңаду Қыйан*¹ жүмлә қыйат уруғы аның нәслі туруп. Йолақ баһадур ерді.² Аның оғлан лары — Көкү баһадур, Нойан Мунаду баһадур, Нойан чаңшиут *Нәкүн тайши*, аның оғланларын уруғын³ нойин Ирген теб айтурлар, қаумы білән айаш-лары турған йерге та^бин⁴ ерді лер, жаһат ол аның оғлан-лары Қочун, Бүкүн, Жауқат атқычыл, йа^бни мерген ерді. Йесуге баһадур Чиңгиз хан ның атасы ерді. *Даритай Отчигин*, аның оғлы Танбал⁵ Йиә ерді.

Дастан Йесуге баһадур ибн Бартан баһадур — Чиңгиз хан ның атасы туруп. Айтурлар: моғол арасында бисйар падшаһ лық қылды. Өнгін қаум моғол ларны аға уа інісі, аға оғлан лары, іні оғлан ларыны өзіне мусаххар таби⁶ қылды. Анлар ішінде падшаһ лық қылды. Баһадур лық білән уа көңүл лік білән⁶ моғол білән бисйар⁷ токуш қылды. Татар Қуты білән, Хытай ләшкәрі білән мундағ харб қылышыб, атраф жаһанда атычауы чықты уа нам

40. ¹каг+ ²йолда — ³хан білән

41. ¹Қыйат ²ерген ³урукын ⁴йакын ⁵Тайнал ⁶бисйар+ ⁷бисйар — ⁸хатун —

машһур болды. Ұа [аның] хатун [лары] бисйар ерді, һәр қаум дын алыб ерді. Барча хатун ларыдан улуғы Ауалун фужин хатун⁸ ерді, уа соң аны Ауалун еке деб айтурлар ерді. Ол хатундын төрт мақбул, ма⁶табар оғул туғурды. Өзін [иң] қызы йок ерді. Тақы булар дын башқа өзгә хатун дын туған бір оғул бар ерді. Аты Белгү-тай нойан ерді. Аууал оғлының аты

42. Темужин,¹ найман ның падшаһы анлик² бір йаша³ Тайан хан ны өлтүрді. Андын Темужин ға Чингиз хан деб⁴ атады лар. *Екинчи* оғлы Жочи Қасар атлығ ерді, ма⁶ни «Жочи Қасар» андағ, кім кут лығ, ⁶азим мундағ айтурлар. Көкрәгиниң арасыдын⁵ бір йақыдын бір йақыға екі ит йанаша йүрүр ерді. Мундағ (мундағ) та⁶риф кылур: адамны екі қолыға алыб, екі бөлер ерді. Һәр халде Чингиз хан бірлә біргә ерді.⁶ Оң хан ның урушында бисйар харб кылды. Тайан хан ның урушында [Чингиз хан] ләшкәр ниң қалб [да] ол ерді. Бисйар баһадур лық кылды. Ол йолдын Жочи Қасар атанды. Чингиз хан аны бисйар сийурған⁷ ерді. Жочи Қасар ның оғлы көб ерді. Ма руф машһур үч оғлы бар ерді: Йеку, уа Туку, Ұа Йесунгу атлығ лар, булар ның атларын Чингиз хан атады. *Йеку* алаша бойлуғ⁸ ерді, Туку андын алаша рақ ерді. *Йесунгу* узун бойлуғ⁹ ерді, қызыл мәңіз лиг ерді. Жочи Қасар дын соң улуғ оғлы Йеку атасы орнуна олтырды, Андын Йеку дін соң оғлы аның орныға харкасун олтурды. Жочи Қасар ның йана өнгін¹⁰ оғлан лары бар ерді. Алталун хатундын, қаум қурлас ерді. Андын оғул туғды Макулдар атлығ. Бу Макулдар ның екі оғлы бар ерді. Бірі ниң аты Жикидай атлығ. Аның беш оғлы бар еді. Аууал Қичан,¹¹ кумадан болды. Аның екі

43. оғлы бар ерді, Тайжу, һуладай, *екинчи* — Суту. Аның оғлы йок ерді. *Үшінчи* — Көкә. Аның оғлы йок ерді. *Төртүнчи* — Тудайа Тоқай. *Бешинчи* — Терлик. Аның

42. ¹атлығ ерді. Ол Темужин — ²әлик ³йашар ⁴төб ⁵ арасындын ⁶еді ⁷сийурғал

⁸бойлук ⁹бойлук ¹⁰өнгә ¹¹Қыпчак

үч оғлы бар ерді: Баба, Буралғай, Булад. Макулдарның булардың¹ [өңгә] оғы йашда өлді. Атлары ма^блум ермәш. Жочи Қасарның тақы бір оғлы Қаралжу атлығ ерді. Жочи Қасарның Тоқай атлығ бір қулы бар ерді. Аның бір пакиза ариғ хатуны бар ерді. Бір күн йазы да [аны] Жочи Қасар көрді, аның бірлә² сұхбат қылды. Тоқуз айдын соң ол хатун хамила келтүрді. Аны Жочи Қасар алыб, Алталун хатунға берді. Ол сақлады. Аты Қаралжу атлығ ерді. Бу Қаралжуның йеті оғлы бар ерді: Темур. Аның оғлы йоқ ерді. Салы Мунду. Аның екі оғлы бар ерді: Бүгүтай, Қурмыш. Қутукту. Аның оғлы Арслан атлығ. Салтуқа, Аның екі оғлы бар ерді. Қуржал, Жамужи. Мойдур, бір оғлы бар ерді, Үлк Темур атлығ. Қуртға, аның оғлы йоқ. Жочи Қасарның нәслинің нәсли тамам болды. *Үчинчи* Қачиун атлығ ерді. Аның хатуны, оғлы бисйар көб ерді. Ол атасы орныда, аның (оғлы) Елжидай нойан ерді. ^базим ма^бтабар ерді, уа тақы Елжидайның нәм оғланлары көб (ерді). Уали атасы орнуда турған Кадан атлығ ерді. Андын соң

44. аның оғлы атасы орнуда [олтурды] Йашыңа Қара атлығ. Қойлай хан йарлығ қылды. Елжидай нойанның уруқын хисаб қылдылар. Алты йуз нафар чықты. Аның соң[ғ]ы¹ оғлы Отчы нойа [н] ерді. *Төртүнчи* оғлы Темуге Отчигин атлығ ерді. Ма ни Темуге аты туруп, отчигин ма нида моғолның рәсмі ол туруп, кім кішігін отчигин дерлер,² йа^бни ата-анасының оты, йурты, малы, туары, қарасы, үй тірлігі кішік оғлыға қалур. Аны моғол отчигин деб айтур. Хатуны аның қаум олқунутдың ерді. Аты Сундукчин атлығ ерді. Уа бу Темуге отчигин һәр йерге тігсе ^бимаратлар, сарайлар, бағлар, кушклер салур ерді. Чингиз хан аны бисйар сәуер ерді. Аның оғланлары³ көб ерді. Атасы йуртунда Жибу атлығ ерді, аның оғланлары һәм көб ерді.⁴ Турған йерінде аның

43. ¹өңгә + ²бірлән

44. ¹соңғы

²һәм + ³Атасы... ерді — ⁴ерді — ^боғлы ⁷аның оғлы — ⁸оғлы

оғлы Тағажар атлығ ерді. Аның һәм оғлан лары көб ерді. Қайм мақамында аның оғлы Уажуал атлығ.⁵ Аның һәм оғлан лары көб ерді. Қайм мақамында аның оғлы Ужул атлығ. Аның һәм оғланлары көб ерді. Қайм мақамында аның оғлан лары дын⁶ Найар атлығ ерді. Темуге Отчигин нойан ның уруғын Қойлай хан хисаб латты. Йеті йүз нафар ерді. Бешінчі оғлы Белгүтай нойан ерді. Аның анасы башқа ерді. Дайим Чиңгиз хан ның хизматы дан айрылмады. Аның оғлан лары көб ерді. Қайм мақамында⁷ Жауту атлығ оғлы⁸ бар ерді. Уа бу Жаутуға бу сабабдын Жауту ат

45. берділер. Аның йүз хатуны бар ерді. Уа йүз оғлы бар ерді. Андағ улуғ йашады: өз хатунын,¹ өз оғлын [танымады]. Аның оғлы Нумуған атлығ ерді. Белгүтай уруғын² Қойлай хан хисаб кылдурды. Секіз йүз нафар чықты. Жочи Қасар ның уруғы кырк ерді. Андын соң секіз йүз нафар чықты. Белгүтай оғлы Жаутуның уруғы йүз ерді. Андын секіз йүз нафар чықты. Йесуге баһадур ның төрт оғлы бар ерді. Ат лары булар турур: *Чиңгиз хан, Жочи Қасар, Темуге отчигин, Белгүтай нойан.*

Дастан Чиңгиз хан ибн Йесуге баһадур. Йесуге баһадур Чиңгиз хан ның өз атасы ерді. Моғол тілі білә³ ичигә деб айтур лар. Екінчі⁴ атасы Чиңгиз хан ның Бартан баһадур, моғол тілі бірлә⁵ буркы деб айтур. Чиңгиз хан ның үчинчі атасы Қабыл хан, моғол тілі білән алиничиг теб айтур. *Чиңгиз хан ның төртүнчі атасы Тумина хан ерді, моғол тілі білә⁶ будату деб айтур. Чиңгиз хан ның бешінчі атасы Бай сонкур, моғол тілі білә⁷ укуку⁸ деб⁹ айтур. Чиңгиз хан ның алтынчы атасы Қайду хан, моғол тілі білә¹⁰ бутатай деб¹¹ айтур. Чиңгиз хан ның йетінчі атасы Дотум мәнән, моғол тілі¹² дутаку деб¹³ айтур, Чиңгиз хан ның секізінчі атасы Буданжар хан. Асталах тайты дын артуқ ермәс. Мажму⁶ын ечигин әбугин деб айтур моғол уа йана¹⁴ Чиңгиз хан ның*

45. ¹танымады + ²урукын ³білән ⁴улуғ ⁵білән ⁶білән ⁷білән ⁸укукур ⁹теб ¹⁰білән ¹¹теб ¹²білән ¹³теб

46. оғлан ларны айтур.* Чиңгиз хан ның йақын беш йүз хатуны бар ерді. Нәр бірі сі ні бірер қаум дын алыб ерді. Уа ба^бзы сы ны моғол дәстүрінче нигах қылыб ерді. Ба зы сы кума ерді уа көбрегін барча үйлайат ларны мусаххар қылыб алыб ерді.¹ Амма ол хатун лары ічінде барча сыдын улуғрақы ма^бтабар бузург хатуны беш² ерді. Мунуңдек тағзилда келтүрүб дур.³ Аууал хатуны — Бөртә фужин ерді. Коңрат ның падшаһы [Дай] нойан ның қызы ерді. Барча хатун лары дын ма табар бузург ерді. Андын төрт оғул туғды. Барча дын улуғрақ аһл а^бтабар ол ерді уа беш кыз туғурды. Аууал улуғ оғлы Жочи ерді. Тамам падшаһ лар, шаһзада лар Дешт Қыпчакда аның нәслі ерді.⁴ Андағ тақрир қылу лар. Чиңгиз хан қаум меркит бірлэ⁵ уруш қылды. Анлар ғалиб болды. Бөртә фужин Жочи ға хамила ерді. Бөртә фужин ны алыб барды лар. Ол арада Оң хан йарашу ерді. Ол хатунны Оң ханға алыб бардылар. Оң хан Чиңгиз хан ның атасы бірлэ⁵ достлығы бар ерді. Ол сабабдын Чиңгиз хан ны оғул окуынған⁶ ерді. Бу ма^бни дын аны келінім деб икрам қылды. Бек лері, қарачулары айды: Нечүн алмай сын теб айды. Оң хан бу сөзні айды.** Чиңгиз хан бу сөз дін хабар тапыб, жалайыр Сарытак нойан⁸ [ның] оғлы Сабаны Оң ханға йіберді. Бөртә Фужин ны азат қылыб жалайыр Сабаға тапшурды. Булар ^базм қылдылар.

47. Йолда хаўф хатар лық ерді. Тағлар арасында йолда Жочи туғды. Сабада бір аз ун бар ерді, аны хамыр етіб, етегіне чулғаб бешік етті. Ол ма^бни дын йолда туған үчүн атын Жочи атады лар. Екінчі оғлы — Чағатай. Аууал абатда үйлайат ларны Түркстан та Амуя дарйасыға дегәч мунуң хукмүнде ерді. Үчінчі оғлы Үгетай.

---

* Бұл жерде Қадырғали түпнұсқасының бірнеше бетін тастап кетеді.

46. ¹Бір бірісін бір қаумдын чапыб алыб ерді + ²хатун бар + ³турур ⁴тулғаб ⁵білән ⁷теб ⁶нойанның

** Бұл жерде де жок.

Чиңгиз хан дын соң он үч йашында хан болды. Кийук хан аның улуғ оғлы еді ўа Қайду нечә шаһзада лар ол йерде болды, аның нәслі туруп. Төртүнчі оғлы — Толуй, аның [лақаб] аты йеке нойан, уа Улуғ нойан ерді. Чиңгиз хан аны нөкерім теб айтур ерді. Аксар Чиңгиз хан билән әр йердә биргә ерді. Ма^бни моғол тілі билән «толуй» теб күзгүні айтур лар ерді. Меңгу хан, Қойлан хан, Һулагу хан уа Арик Буке аның оғлан лары туруп. Тему [р] хан падшаһ ислам Ғазан¹ падшаһ аның нәслі дін дуруп. Уа бу Чиңгиз хан ның төрт оғлын Чиңгиз ханның төрт күлүк теб айтур лар ерді. Төрті сi тақы²ақл ўа кау камал ўа баһадур [ерді. Анларға] ўалайат ларны бақтурған ерді. *Қызларының* аты, бу хатындын беш қыз еді. Һәр бірі сін бірәуге бірәуге берді. Мунуңдек тафсил: улуғ қызы — Фужин беги атлығ ерді. Ауўал аны Оң хан ның оғлы³ Сәнгун, аның оғлы Тусан Буқа ға айт [т] уруб ерді. Соң аңа тигмеді. Бу сабаб дын анлар арасында көңүл қалышты. Андын [соң] қаум икрас Нәкүн оғлы Буту гүрген атлығ, аңа берді. *Екинчі* қызы.

48. Чечигән атлығ ерді. Қаум ойрат ның (ойрат ның) падшаһы Қутуқа бөки¹ [атлығ] ерді. Аның оғлы Туралчы гүрген атлығ ерді, аңа берді. *Үчинчі* қызы — Алақай беги атлығ ерді. Өңүт [нің] падшаһысы Чангой атлығ ерді, аңа берді. *Төртүнчі* қызы — Томалун атлығ ерді. Қаум қоңқырат [ның]² падшаһы ның оғлы ерді Гүрген атлығ, аңа берді. *Бешінчі* қызы — Алталун атлығ ерді. Сол Алталуқан³ теб айтур ерді. Қаум олкунут Тажу гүрген нің оғлы Жаур сечен ге берді. Чиңгиз хан ның анасы ның ағасы ерді Тажу гүрген. (Чиңгиз хан) бу қызын өзгә⁴ қызларыдан артуқ сәуер ерді. *Екинчі* хатуны — Кулан хатун ерді. Қаум уһан меркит Тайраусын атлығ, (аның) қызы бар ерді.⁵ Чиңгиз ханға ел болды. Уа бу қызын Чиңгиз ханға келтүрүб берді. Бу хатундын

---

47. ¹Ғаран ²тағы ³оғлының

48. ¹атлығ+ ²Қоңқыратның ³Алталун хан ⁴өнгә ⁵ерді — ⁶хатун

бір огул туғды, Күлакан атлығ. Уа бу Күлакан нің төрт оғлы бар ерді. Улуғ оғлы — Қужа атлығ ерді. Атасы уофат табды. Атасы орнында олтурғузды. Алты мың ерні муңа берді. Уа бу Қужа ның оғлы бар ерді, Орудай атлығ. Аның оғлы Әбәуген атлығ ерді. *Үчинчи* хатун Байугән атлығ ерді. Қаум татар ерді. Андын бір огул туғды Жаууру атлығ. Ол йігіт лік де өлді. *Төртүнчи* хатун — Гүнжуту хан⁶ ерді. Хытай ның падшаһы⁷ Алтан хан ның қызы ерді. Уали хуб сурат лік ермәс ерді. Аның үчүн кім атасы улуғ падша ерді

49. Аның хурматы үчүн изат уа ақрам қылур ерді. Чиңгиз хандын ол хатун нің фарзанд табмады. Та Ариқ Букенің заманыға дегәч хайат ерді. Андын соң өлді. *Бешинчи* хатун — Йабулун¹ хатун ерді, қаум татар² Иесугәт³ атлығ. Аның қарындашы ерді. Чиңгиз хан ның барча хатун лары ічинде бу беш хатундын улуғ хатуны, ордасы йоқ ерді. Ма^блум машһур турур, тақы енгә хатун лары ічинде бір хатуны бар ерді. Керайт нің падшаһы⁴ Оң хан ның ағасы Жәкәмбир атлығ. Аның қызы Абиқа хатун ерді. Аның сінлі сі бар ерді, Бегтутмыш фужин⁵ атлығ ерді. Чиңгиз⁶ аны Жо и ға алды уа тақы бір сінлі сіні⁷ Толуй ға алды. Аты Сурқоқы беги атлығ ерді. Уа соң бу Абиқа бегині қаум урут Кәнтай нойан ға берді, малы, тірлігі, барча асбабы, хазинасы білән. Аларның қымыз іче турған алтун айағы білән бір баурчы сын алды аның йаугары теб. Андын өзгәсін Кәнтай нойан ға бахшиш қылды. Уа тақы Гурбасу хатун ерді, ол найман ның Тайан хан [ы] ның улуғ хатуны ерді. Чиңгиз хан Тайан хан ны өлтүрген дін соң ол хатунны Чиңгиз хан моғол дәстүрінче никах қылыб алды. Тақы таңқут ның падшаһы ның қызыны⁸ Чиңгиз хан ға сауқат келтүрүб берүб ерді. Аны һәм кім ерсә гә бахшиш қылды. Уа тақы Чиңгиз хан⁹ [ның] алған хатун лары һәр бірі

⁷падшаһысы

49. ¹Йауусун ²ерді+ ³Иесугән ⁴падшаһысы ⁵Бег фужин тутмыш ⁶хан+ ⁷сінлісін ⁸қызын ⁹ханның

50. бір уилайат ның һәр бір қаум ның улуғы ның кызы ерді. Нечә анлар улуғлар кызы болса, бу беш хатундын оздурмады лар. Чиңгиз хан [ның] қаум найман¹ [дын] бір кумасы бар ерді. Андын бір оғул туғды. Кічигінде уофат табды. Аты Жоржуқай атлығ ерді. Анасы ның аты ма лум ермәс. Уа тақы Чиңгиз хан ның қаум татар дын бір кумасы бар ерді, аты ма лум ермәс ерді. Андын бір оғул туғды Оржаған атлығ. Кічигінде² уофат табды. Чиңгиз хан ның оғлан лары ның атлары булар турур: Жочи, Чағатай, Үгедай, Толуй, Күлкән, аның оғлы Кужа турур, аның оғлы Орду турур. Бу оғлан лары әр бірі бір уилайат да падшаһ болдылар. Жауур, Жорчытай, Оржақан, Бу үч оғлы йашда уофат табты лар. Булардың фарзанд болмады. Чиңгиз хан ның кызлары ның атлары булар турур. Фужин (беги), қаум, икрас Нәкүн оғлы Буту гүргенге берді. Чечигән, ойрат ның падшаһы Кутука бекинің оғлы Туралчы гүргенге берді. Алақай беги, аны Өңгүт нің падшаһы Чингой гүрген нің оғлыға берді. Томалун, аны қоңқырат ның падшаһы Иәгүрген гүрген атлығ, аңа берді. Алталун, қаум олқунут Тажу гүрген [нің] оғлы Жауур сеченге берді. Ил Алти, бу кыз кума дын болған ерді. Ол уакт да уйгур ның падшаһы Иди Кут ел болуб Чиңгиз

51. хан ға қуллукға келді. Чиңгиз хан аны бешінчи оғлум болғыл теб айды. Аңа бу кызны атады. Ол заман¹ Иди Кут ның хатуны бар ерді. Бу кыз расыда болмайдур ерді. Соң заманда Үгетай хан Иди Кутға² бу кызны берді.

Тарих Чиңгиз хандын бурун аууал йад қылынды. Нух балиа-ас-салам дын берү ол заман дын соң атрак балам китиб сыз қаум да тарих йоқ ерді. Та Оғуз заманында тарих бар ерді. Һәр китаблар да байан қылулар. Андын соң қытай ның Алтан хан тарихы бар ерді.³ Уа тақы моғол ның тарихы йоқ ерді. Уа тақы султан Сабид Фаран

50. ¹наймандын ²йашқанасында

51. ¹заманда ²Кутка һәр... ерді — ³Чиңгиз... калды —

хан ның тарихы да мүжмала Нух балиа ас-салам дын берү та ибтида ижратке дегәч беш мың йыл кечті. Уа тақы ол моғол дарлакин теб айтурлар. Оғуз заманында болған қаум халк лар турур, та бу заманда һәм ат лары машһур турур. Уа тақы бижратдын соң аўуал ибтида тарих ның беш йүз кырк тоқузда тоңуз йылы зул қада айында Чиңгиз хан андын туғды. Уа тақы тарих ның беш йүз алтмыш екі сінде атасы Йесуге баһадур уофат табды. Чиңгиз хан он үч йашар ерді. Й суге ба адур дын он үч йашында қалды.¹ Чиңгиз хан тоңуз йылы да туғды. Түркі че күн хисабындан йетмиш екі йыл умр кечүрді. Уа тақы ай хисабыдан йетмиш беш йыл умр кечүрді.

52. Ай хисабыдан һәр отүз йылда бір йыл тағаут етер. Барча моғол,¹ түркі ғисабы билә² хисаб қылу³. Уа тақы Чиңгиз хан йыл ортасында туғды, йыл ортасында уофат табды. Чиңгиз хан йетмиш екі йыл кечүрді. Тоңуз йылы зулкада айында туғды, та ахир тоңуз йылы рамазан айының он төртүнчі күн тарих ның алты йүз йігірмі төртүнде уофат табды. Таба Чиңгиз хан ның атасы Йесуге баһадур қаум моғол ічинде падшаһ ерді. Аға-інісі ана бағышлы хаил уа хишм көб нөкер халқы бар ерді. Қайусын уруш билән күч қылыб өзіне мусаххар қылған ерді. Йесуге баһадур өлгендін соң барчасы таркады. Қаум тайжиут қа майил қылды. Ол заманда Чиңгиз хан он үч йашар ерді. Тақы падшаһ лық ға тігмей дур ерді. Чиңгиз хан ның анасы қаум олкунут ерді. Аты Ауалун еке атлығ. Бу оғлын тәрбит қылды. Чиңгиз хан ның атасы ның бази некөрін мани қылды. Ол заманда Чиңгиз хан ға ол йыл қаум тайжиут, өнгә аға уа інісі, қаум журйат уа меркит, татар уа ғайри һәм бірі сі бір аз захмат тигуре башлады. Уа бакрат қаум Чиңгиз хан ны ғафил тапыб, пәндә қылды лар. Хақ табала андын халас лық берді уа нечүк саадат, даулат аңа йар болуб, хал кууат тапыб,

---

52. ¹моғол — ²бірлән моғол+ ³Күн хисабдын йетмиш екі йыл умр кечүрді+

тез заманда тайжиут қаумы билэн токуш қылды.

53. Анларға үстүн болуб, бакрат қаумыны түптүз¹ [кылды], йе⁶ни йоқалди. Уа ба⁶зи қаум нарун лар, татар, меркит — барчасын бактуруб, ләшкәри артуқ болуб, кут хал табды. Та бу мадат ахрында йігірмі йети йылда ма⁶лум қойхал тамам болуб турур. Барча аның ахуалы андын соң аның хали қой болды. Мафсил қайу тілде ма⁶лум болды, уа анча ахуал уа хикайат ол йыллар ічинде мафсил ма лум турур. Уа ол екі қисм турур: бірі сi бу йыл лар дын ілгәргі аты Чиңгиз өз йерінде ерді. [Екінчиси] андын соңғы йыл ларда барчасын таби⁶ етіб мусаххар қылды.² Таб⁶а³ анчада бурун ма⁶лум аты Чиңгиз өз йерінде ерді. Он бір йыл ибтида бу мадад да он бір йыл. Толы йыл, йа ни қойан йылы нижадын соң беш йүз тоқсан бірде раби алаууал айында, ахри һукәр йыл, йа⁶ни сығыр йылы алты йүзде бірде уа ақи жумада, алахир айында мунуң дек тафсил қылынды. Толы йыл, йа⁶ни қойан йылы болғай, беш йүз тоқсан бір де ақи⁶ раби⁶ алаууал айында Чиңгиз хан бу йылда қырк бір йашар ерді. Керайт ның падшаһы Оң хан ның ағасы Жамукабу уруш болды. Уа қаум қоңқайит, керайт билән жами⁶ болды. Уа бір хилаф Оң хан билән бір болуб фитнә лар қойушурды. Кеңәшіб йурт йуртунда өлтүрүб ордаларында⁶ иаш⁶ уа⁶ ишарат ға машғул болды лар. Лу йылы беш йүз

54. тоқсан екіде уа ақи⁶ раби⁶ ал аууал айында ерді. Чиңгиз хан бу йыллар да хал ічиндін барча халда қууат тапды. Қууат тапыб йеріне тигді. Керайт падшаһы Оң хан улуғ падшаһ ерді, (падша ерді) уа ма⁶табар ерді. Анлар өз аға-іні сін өлтүрүб, бір бірін қууышуб ерді. Оң хан бір ағасын қууыб йіберді. Аның аты Иркә Қара атлығ ерді. Ол найман ның падшаһы Инанч хан ға барыб сығынды. Инанч хан¹ нәм аңа ләшкәр мадад беріб Оң ханы ны қуды.² Мамлакатын алыб Иркә Қараға бер-

53. ¹кылды — ²етті ³отуз үч йыл+

54. ¹ға... хан — ²қудурды

ді. Оң хан андын качыб Кара хытай ның падшаһы Гөөр хан ға барды. Анда һәм емин болмады. Йырағ қылыб уйгур уилайатыға³ келді. Бір нечә нөкер жама аты білә⁴ анда бір нечә мәхал қана ат қылды. Уа мунуң дек халда һарыб ачыб ач уа йалаңач харб хал білән Чиңгиз хан ға келді. ЛУ йылы ерді. Көр сәкүй науур [деген] йер де келіб қошулды лар. Чиңгиз хан ның муңа рахимы келіб уа малдын, уа ләшкәрдин муңа мадад қылды. Ол йана падшаһ лығ ға тигді. Мундын бурун бір наубат тақы Оң хан ның ағасы андын қаһар білән мамлакатын алыб муңа беріб⁵ ерді. Уа аууал Йесуге баһадур ға сығыныб ерді. Йесуге баһадур аның ағасыдын мамлакатын алыб муңа беріб ерді. Ол уактда бірі бірі білән дост болуб ерді. Бу наубат йана ахир⁶ келді. Моғай йыл, йа ни йылан йылы беш йүз

55. тоқсан үчдә уақаки *Чиңгиз хан* күзгүсін бу йыл қаум меркит нің падшаһы Токба беки білән токуш қылды. Аны сындурды. Уа һәр не чаклы андын чапыб алыб ерді. Тамамын Оң хан ға берді. Ол һәм аның білән бай болды. Мөрин йыл, йа ни йылқы йылы болғай беш йүз тоқан төртде уа ақи раби алахир айында¹ Чиңгиз хан ошбу йыл өз мақамында ерді. Нечүк андағ Оң хан қой хал болуб, кеңәч сиз барыб қаум меркит ні чапты. Токба беки нің хатунун алыб талаудын етіб алыб келді. Токба беки нің бір ағасы ның оғлын қаумы білән өзіне ел қылыб алыб келді. Қойын йыл, йа ни қой йылы болғай беш йүз тоқсан беш де уа ақи Чиңгиз бу йыл ічинде Оң хан білән біргә атланыб, найман ның падшаһы Тайан хан ның ағасы Буйруқ хан ны барыб чапты. Аның йерін Қызыл баш деб айтур лар. Аның қаумын басты. Анлар қачты лар, уилайат Кемжиут қа барды лар. Анлар ның карауылы Иди, Токлук атлығ ерді. (Қарауыл²) ол³ карауыл⁴ Чиңгиз хандын қачты. Тағға чықты. Атындын⁵

³жетіб+ ⁴білән ⁵муңа беріб — ⁶тақы+

55. ¹раби .. айында — ²қарауыл — ³йерде+ ⁴қалыб ерді. Ол карауыл+ ⁵аты дын

егәрі билән биргә йықылды. Егәрин аты бағрына алды. Өзіні тутты лар. Ол кышқысын Көксау Буйрук хан ның йарауылы ерді. Анлар андын, булар бу йақтың намаз бамда дын токуш қылды лар. Уа кечке дегәч Оң хан өз йуртында

56. от йақыб, өзі қачты. Чингиз хан дын Оң хан жуда болды. Көксау пырақ билән Буйрук хан Оң хан ның соңына түшті ўа ба^бзи ләшкәрін түшүрді, ғарт қылды. Оң хан йана қатла Чиңгиз хан дын мадад тіледі. Чиңгиз хан (мадад үчүн) төрт улуғ бегін мадад үчүн йибәрді. Тамдид қылған ләшкәр билән йибәрді. Анлар барыб Буйрук хан ны басты лар. Нәр не анлардын алыб ерді йана қайта қолға түшүрді. Алыб Оң хан ның жама^баты ға берді. Бечін йыл, йа^бни бузина йылы беш йүз тоқсан алтыда уа ақи^б раби^б алахир айында Чиңгиз хан бу йыл йазғы сын Сары қаһарда Оң хан билән кеңәч қылды лар: Уруш йарағын қылыб тайжут қа анлар билән өнгә қаумлар һәм биргә ерді. Анлар үстүне атланды, анларны басты. Анлар ның көб урук башлық ларын қаумы билән таби^б етіб, ел қылыб алыб келді. Андын соң қаум қатақин, салжиут, дурбан, татар ўа ғайри һәм жами болды лар. Чиңгиз хан билән Оң хан ға қасд еткейлер. Анлар ның халыдан жасус булар ға хабар берді. Нақаһ екі сi атфақ етіб ол жама^батның үстүне барыб, анлар ны басты, анлар ны сындурды. Уа ба^бзи ел улуғлары Оң хан ның хақында йаман кеңәч қылыб ерді. Анлар ны йаман қылды. Уа Чиңгиз хан ол қыш Оң хан дын

57. жуда ерді. Уа ба^бзи қаум тайжут, ўа татар, ўа ғайри һәм йана жами болуб Талан Науркас да уруш қылды. Уа анларны йана қачурды, ўа йана малын, тирлигін ғарат қылыб олда қылды. Тақиқу йыл, йа^бни тауық¹ йылы болғай беш йүз тоқсан йетіде уа ақи^б жумада алаууал айында Чиңгиз хан бу йылларда ўақиф болды. Қаум икирас, ўа курлас, ўа дурбан, ўа татар, уа қатақин, ўа салжиут булар Кем суы бойында йығын қылды

57. ¹тауық —

лар. Қаум хажират Самуқа сечен ні Гөр хан теб атады лар. Анлар білән урушқалы атланды. Уа бамаузи⁶ Йеті² Курқанда ерді. Самуқа сечен ні сындурды, һәм ол йерде қаум конқырат ел болды лар. Ол йерде алыб келді. *Ноқай йыл*, йа ни ит йылы болғай, беш йүз тоқсан секізде уа ақи⁶ жумада алаууал айында Чингиз қан бу йылларда урушмақға³ қаум алчы татар уа чаған-татар ға атланды. Уа шар қылдурды: барча ләшкәріне бір іш ке йетмегүнче олжаға, ғанيمات қа машғул болмаңыз теб. Ағасы Ендар Табай⁴ отчы, Қойла хан ның оғлы Алтан, Нәкүн тайши ның оғлы Кужар [Чингиз хан] сөзлеріне хилаф қылды лар, олжа алды лар. Чингиз хан аңлардын буйурды йана алыңыз, аңларниң көңүл лері ағрыды. Майил Оң хан тапа қылды лар уа фитнаны башлады лар. Бу йыл күзгісін Чиңгиз хан Оң хандын хабар тапды: найман ның падшаһы ның ағасы Буйруқ хан білән өзгә⁵ қаумлар

58. һәм аның бірлә бір болуб ермиш. Тамам ләшкәр лері білән екісі урушқалы атланды. Ол екі (сі) бір бірі бірлә¹ урушмайдурлар. Йарашыб хытай үстіне барды лар. Ол йерні Утку Бағул теб айтур лар. Бек махкам сатт бар турур. Аның арасында Моғолстан турур. Ол заманда ерді, кім Чиңгиз хан Оң хан ның оғлы Сәнгун ниң қызын өз оғлы Жочи ға тілеб ерді. Жочи ның қызын Сәнг н өз оғлы ға тілеб ерді. Ол сабабдын² бір бірі ниң ара сөз болуб, бір бірі сі білән душман лық араларында пайда болды. Оң хан ның оғлы йашурун Бамуқа сечен білән Чиңгиз хан ға қасд етмекке³ йаман кеңеш⁴ қылды. Оң хан аңлар ны мәни⁶ қылмады.

Қақай йыл, йа ни тонуз йылы болғай, беш йүз тоқсан тоқузда ўа ақи⁶ жумада алахир айында *Чиңгиз хан* бу йылларда⁵ йазғысын бу йыл өз ордасында ерді. Оң [хан] оғлы Сәнгүн үчүн хайла білән қыз тілете йіберді. Мүңлик Ичигә... Аның соңғудан Оң хан білән оғлы Сәнгүн бір болуб, ләшкәр тартыб на қаһ Чиңгиз ханның

²Йетті ³урушмаға ⁴Дарбатай ⁵өнгә

58. ¹білән — ²аның сабаблы ³етмәге ⁴кенеч ⁵бу йылларда —

үстіне барғай лар. Анлардын жасус хабар берді. Булар һәм ләшкәр тартты. Чиңгиз хан андын қачты. Бачаныб Балжиунға барды. Ол йерде булақ лары кем ерді.⁶ Бір нечә күн анда балчық лы су ічті лер. Андын⁷ [соң] өзгә⁸ йерге барды лар. Ол йердін

59. Оң хан ға уа Сәнгун ға, аның, улуғ ларыдын елчі йіберді. Бурунғы уақт да бір біріне йахшы лық қылыш ғаннн офкә сөзін айтыб йіберді йарашалы теб. Анлар йараш мады лар. Оң хан ның ба^бзи улуғ лары өзгә йанға көкүл етіб йаман кеңәш қылды лар. Андын жүда болды лар. Анлар ның ба зи сы Чингиз хан ға келіб қошулды. Ол уақт да Чиңгиз хан ның інісі Жочи Қасар Чингиз хан дын жүда ерді. Аның үйін, тірлігін, малын Оң хан чапыб алды. Андын үч уа йалаңач Чиңгиз хан ға келді. Андын соң Жочи Қасар өз тілідін Оң ханға елчі йіберді. Мен ағам ға қошулдым. Андын һеч йаманлық тапмадым, әгәр атам хан менің үйүмні йана меңә берсе ерді. Аның¹ [білән] ел болур ердім. Мунундек сөз білән Оң хан ны ғафил қылды лар. Екі сі ләшкәр тартыб Оң хан ны басты. Ол қышы² бамаузи^б Қаһара Табан атлығ йер турур. Анда қышлады, үйіне түшті. Андын ілгері қаум тайжиут ны ўа тақы өнгә қаум моғолны фатқ қылыб, өз тахтына фарман қылыб келтүрүб ерді. Уа тақы моғол улуғлары өз аға уа іні сі уа ғайри һәм Оң хан білән біргә ерді. Анлар ны мусаххар қылыб, өзіне көчүрді. Бу уақт да анларның падшаһы Оң хан ерді. Оң хан ның падшаһ лығы қадим дын берү кечіб ерді. Чингиз хан ол йерде Оң

60. хан ны өлтүрді. Тахт ўа мамлакатын ўа ләшкәрін өзіне бақтурды. Ол йыл атын Чиңгизи атады лар, уа ма^бни Чингизи ол турур, йа^бни «Гөөр хан» темәк лік болур, йа^бни қой му^баззам улуғ падша темек болур. Ол мамлакат ның адаты ол ерді, улуғ падшаһ ны Гөөр хан теб айтурлар. Бір уақтда қаум моғол нирундын уа

⁶турур ⁷соң ⁸өңгә
59. ¹білән+ ²қыш

ба зи дарлакин жами^б болды лар. Уа Жамука сечен ни Гөөр хан теб атады лар. Аңа ол ат йарашмады, мүбарак болмады, бу ма^бни дын моғол тілі билэн Чиңгиз хан атады лар. Андын бурун атасы Йесуге баһадур койған аты Темужин ерді. Тоңуз йылы атасы дын қалды, тоңуз йылы падшаһ болды. Уа тақы тоңуз йылы уофат табды. Қулқана йыл, йа ни сычқан болғай, алты йүзде уа ақи жумада алахир айында Чиңгиз хан бу йыл йазғысын қаум өнгүт Ала куш тегин Өнгут ниң падшаһы ерді. Аңа хабар йіберді. Найман ның падшаһы Тайан хан ға мадад қылмасун¹ (сун) теб. Ақа уа іні сін йығыб Чиңгиз хан уруш қылурға Тайан хан ның үстіне атланды. Тайан хан бірлә меркит ниң Тукба беки қаум қатақин уа салжиут өзгә² қаумлар аның бірлә біргә ерді. Тамамы сын Чиңгиз хан қачурды. Тайан хан ны ол уруш да өлтүрді. Нукар йыл, йа ни сығыр йылы болғаймы, алты йүз бірде уа ақи^б жумада алахир айында Чиңгиз хан бу йылларда урушмақға уилайат Қашин [ға] барды. Аны таңкут

61. теб айтур лар. Аның улуғ шаһары бар ерді, уа қал^{ба} Леги уа шаһар Лиңилауш, анлар ны алды. Уилайат таңкут ны чапыб, бисйар йесір келтүрді. Таб^{ба} анча ба^б дар нафар йер аты Чиңгиз хан йерінде ерді. Йігірмі бір йыл тама баз бада бір йыл накса ахрын болғай йігірмі екі йыл ибитда бу мададта барс йылы ерді алты йүз екіде уа ақи^б рәжәбда уа ахри тоңуз йылы алты йүз йігірмі төртде Чиңгиз хан уофат болды. Барс йыл алты йүз екіде уа ақи^б рәжәб айында. Чиңгиз хан бу йылда елліг екіде ерді. Уа нечүк аның йауқында найман ның падшаһы Тайан хан уа жам^{би} өнгін падшаһ лар аның бірлә біргә ерді. Чиңгиз хан анлар ның барчасын урушуб қачурды. Барча падшаһларны өлтүрді. Анлар ның уотанлары [н], йуртлары ерді, аңа барды. Тайан хан ның токуз пайалы ақ туқы бар ерді. Буйурды, аны тікді. Улуғ жами^бат Мунлик Ичигәнің оғлы уа Көкәчу Тәбтәңри

60. ¹қылмасын ²өнгә

атлығ. Мәрді Карим нафс ерді. Уа да^б уй карамат лық қылды. Бакрат дан бурун айтыб ерді. Худай та ала йер йүзінде падшаһ лық сеңә бергей теб, ол күн келді.² Да уй карамат лық қылды, айды кім нечүк падшаһ лар бар³ ерді. Бу иқлимда һәр бірі сін Гөөр хан деб⁴ айтур еді лер. Анлар сенің қолунда мақһүр болды лар уа сенің атың бу ма^бни дын Чиңгизи

62. ерді, йа^бни падшаһ лар падшаһы болдун, худай та^бала буйуруб турур. Сенің атың Чиңгиз хан болғай, Чиңгиз хан темек¹ падшаһлар² падшаһы темек болур. Лафз моғол білән уа Көкжүт³ теңрі мундағ⁴ ат қойды лар. Барча улуғ лар ол ма^бни ны қабул қылды лар, барча сы бу атны муқаррар қылды лар. Уа аның қуты, күчі һәр не чаклы тамам рақ хасил болды. Уа падшаһ лық жа анда болды. Андын соң ол йыл оқ Буйрук ханға токуш мақға⁵ атланды. Ол һәм қонуб олтуруб ерді. Андақ оқ басты, өлтүрді. Аның мамлакатын алды.

Тау^алы йыл, йа^бни қойан йылы болғай, алты йүз үч де уа ақи^б ражаб айында. Чиңгиз хан бу йылда ең иілік уилайат Қашин ны мусаххар қылыб ерді. Йана йана башдын йағы болды. Ол уилайат қа токуш мақға атланды. Уа тамами ол уилайатны мусаххар қылдурды уа һәм ол йыл оқ Қырқызға кіші⁷ йіберді. Елчі лері анлар ел болдылар. Ол елчі лер өзлері білән ақ саңқурлар, бөләк лер келтүрді. Анлар бу елчі лер дін йіберді.

Лу йылы⁸ алты йүз төрт де уа ақи ражаб айында. Чиңгиз хан бу йылларда йазғысын өз үйінде ерді. Қышқысын меркит нің падшаһы Тоқба бекиге атланды.⁹ Тайан хан ның оғлы Күшлүк Тоқба беки бірлә бір ерді лер. Екі ләшкәхкр токуш қылдылар. Тоқба беки ол токуш да оқ өлді. Ағасы ның оғлы качыб уилайат

63. Уйгур ға барды. Күшлүк качыб Түркстан ның хакимі қара хытай Гөөр хан ға барды.

61. ¹еліг ²келді — ³бар — ⁴теб

62. ¹ма нисы ²падша лар ның — ³Көкжу Теб+ ⁴чундақ ⁵токуш-маға ⁶Шабабның ⁷елчі ⁸йылы, йа ни аждаһа болғай+
⁹Аның бірлә+

Моғай йыл, йа ни йылан йылы болғай, алты йүз беш де уа ақи^бша^ббан айында. Чиңгиз хан бу йылда Иди Қут уйгур ның падшаһы талаб қылды, елчі лер йіберді. Ол һәм өзі елчі йіберді, ел болайын теб. Токба беки ниң¹ оғлы, аңа хабар берді.

Мөрин йыл, йа ни йылқы йылы болғай, алты йүз алтыда уа ақи^бшабан айында. Чиңгиз хан бу йылда² йазғысын үйінде ерді, күзгісін йана қатла тоқуш қылмақ-ға³ уилайат Таңкут қа атланды. Ол уилайат ның падшаһы Шидурғу⁴ атлығ ерді. Қызын муңа берді.

Қойын йыл, йа ни қой йылы болғай, алты йүз йетіде ўа ақи^бша^ббан айында. Чиңгиз хан йаз уақтда бамаузи^б Келуран да ерді. Қарлук ның [падшаһы] Арслан хан, уйгур ның [падшаһы] Иди Қут — екісі ол йерде Чиңгиз хан ға куллуқға келділер. Олжамыш қылды лар. Қаум қонқырат ерді, Токучар нойан ны екі мың атлығ білән қарауыл қойды. Күзгүсін ләшкәрі білән хытай ға барды, ўа көб шаһар лар ны алды.

Бечін йылы^б болғай алты йүз секізде ўа ақи^б рамазан айында. Чиңгиз хан бу йылларда әр бір оғлыға ләшкәр бөлүб берді. Өзі шаһар лар қабаб уилайатны хытайда маусум йүрүб уилайат ларны бисйар алды.

Тақаку йыл, йа^бни тауық йылы болғай, алты йүз тоқузда уа ақи^брамазан айында. Чиңгиз хан бу йыллар Бахдуд шаһар Жунду уа Тахтге хытайға

64. йет[т]і. Падшаһ Алтан хан улуғлары білән кеңеш¹ қылды. Мунуң білән урушалық му йа йарашалық му теб. Йарашмақлық ны охшатыб елчі йіберді. Ел болалық² теб. Өз қызы Гүнжү хатун ны Чиңгиз ханға берді. Андағ ахуал етіб соң Алтан хан шаһар Намкиңге барды. Хытай ның күн туғуш сари болур Қара Мурен ның йақасы білән кетті. Чиңгиз хан ләшкәрі шаһар Жундуні алды лар. Мал уа хазинасы анда Алтан хан

63. ¹беки ниң ағасының+ ²йылларда ³қылмаға ⁴Шидур ⁵тоқуш-маға ⁶йа^бни йүзіне+ болғай —

64. ¹кеңәч ²болайық ³сычқан йылы — ⁴йана

ның көб ерді. Барчасын кетүрді лер. Ол уилайат да көб улуглары ел болды.

Ноқай йыл, йа ни ит йылы болғай алты йүз онда уа ақи⁶ шаууал айында. Чиңгиз хан бу йыллар һәм ол уилайат Хытайда ирді. Оғлан ларын, улуг ларын ол уалайат тергәсиндегі халқны бақтурурға машғул болды.

Қақа йыл, йа⁶ни тоңуз йыли болғай, алты йүз он бірде уа ақи⁶ шаууал айында. Чиңгиз хан бу йыллар да һәм уилайат Хытайда ерді. Уа Самуқа баһадур ны ләшкәр билән ба²зи уилайат ларны алғалы йіберді. Уа Толун черби [ни] Чаған Балғасун таба йіберді. Ол уақтда көб уалайат ларны алды.

Құлқана йыл, йа ни сычқан йылы [болғай]. Чиңгиз хан бу йыллар жалайыр Муқалы гөйәңни сол қолы билән йіберді. Аууал ол шаһарлар ны алыб ерді, йана йағы болды лар. Аны йана⁴ тағы бақтурды. Һәкәр йыл, йа⁶ни сығыр йылы болғай, алты йүз он үчде уа ақи⁶ зулқа⁶да [айында]. Чиңгиз хан бу йыллар

65. Хытай уилайаты дын аслы өз йуртына тебрәді. Уа Сүбүдай баһадурны уруш қылмақға¹ қаум меркитке йіберді. Ол ләшкәр ниң арабасын темір дін йасатты, йа ни темір қаудалақта йолда, тағлы ташлы йерде араба сынмағай теб. Екі мың кіші бірлә Токучар баһадурны бокраул қылды, һәм анлар билән біргә йіберді. Анлар барды лар. Қуду Токта беки ниң ағасы ерді. Меркит ләшкәрі билән ерді. Аны булар көтерді лер. Тамамы сын, уа Бурағул нойан, уа Дурбай нойан — екісін йіберді қаум туматқа. Аууал ел болып ерді. Сон йана йағы болмыш, анлар ны барыб басты лар. Уа Бурағул нойан ол урушда өлді. Чиңгиз хан аның қалған ақлығына үкүш суһурғал² лар қылды, қалғанын йарылқады.

Барыс йыл алты йүз он төрт де уа ақи⁶ зулқа⁶да [айында]. Чиңгиз хан бу йыллар Муқалы гөйәң ни тамамы сол ләшкәрі билән уа ба зи хытай ләшкәрі ел болуб келді лер.³ Мунча ләшкәр билән Хытай уалайаты ға

65. ¹қылмаға ²суһурғал лар ³келіб ерді ⁴болур+ ⁵Қыргызға

ййберді. Хытай уалайаты дан анча уалайатлар бакын-дырыб ерді. Барчасын Мукалы гөйәңгә берді ма ни «гөйәң» лафз хытай [тілі билән] «улуғ бек» темек болур һәм улуғ падша темек⁴ Уа Жочи ны уилайат қырқыз [ға]5 ййберді. Уилайат Қырқыз йағы болуб ерді йана бактурды.

Тулы йыл, йа⁶ни қойан йылы болғай, алты йүз он беш де. *Чиңгиз хан* бу йыл лар да өз ордасында келіб, улуғ жами⁶ат айт [т] ы

66. улуғ курылтай қылды, йа ни улуғ кеңеш¹ қылды. Ләшкәр йарағын анықлаб уилайат Тажикке нийат қылыб атланды.

*Лу йыл*² болғай алты йүз он алтыда уа ақи⁶зул ахир айында. *Чиңгиз хан* бу йыллар да уилайат Тажик де ерді. Ердіш суыны йайламыш қылды. Та атын, улағын семүртті.³ Күзгүсін ол йердін тебрәді. Ол уилайат лар ның қырағында шаһар лар бар ерді. Йолда бары сын ала-ала келді. Тамам Отрарға келді. Жочи, Чағатай⁴ — буларны ол йердін Түркстан хадиндегі⁵ шаһар лар ны алыб келе кет(т)і. Өзі Толуй билән біргә Бухараға барды.

Муғай йыл алты йүз он йетіде уа ақи⁶ [зул ахир айында]. *Чиңгиз хан* бу йыллар Бухараға келіб алды һәм ошбу йыл оқ аның тегрәсіндәгі шаһар лар ны алды. Уа Самаркандны алды. Оғлан лары Отрар ны алыб, ата-сы алдыға келді лер. Уа Жочи Йаңы кент, Барчын кент — анларны алыб келді. Уа Жебе нойан, Уа Сүбүдай баһадур ны султан Мухаммад Хоразмшаһ⁷ [ның] арты-дын қудыра ййберді, та Хорасан, уа ирак қа йеткүнче. Уа Жочи, уа Чағатай, уа Угетай булар ны Хорезмға ййберді. Тақы өзі Термезд ке барды. Жайхун дын кечті. Толуй хан ны ләшкәр алдында уилайат⁸ ала-ала ййберді. Та Хорасан ға дегәч алды. Ол қышқысын аксар уилайат лар ны бактурды. Чиңгиз хан өзі Жайхундын кечіб Балхны

66. ¹кеңәч ²йа⁶ни азд йыл + ³семүртеді

⁴угетай + ⁵хадиндағы ⁶ақи зул ахир + ⁷Хоразм шахның

⁸уилайатлар

алды. Андын соң Талиқан ға келді.

67. *Мәрин йыл*, йа ни йылқы йылы болғай, алты йүз он токузда *Ұа ақи⁶михрам* айында. *Чиңгиз хан* йазғысын бу йыл Талиқан уилайат ға машғул болды. *Ұа Толуй хан* тамам шаһар лар, *Ұилайа* лар Хорасан хадинда *Ғин* тамамысын алды. *Ұа Чиңгиз хан* елчі йіберді. Күн ысығ қарам болды. Қайт сын теб, андын қай [т] ты. Йолда һәр не *Ұилайат* бар ерді. Барча сын ғарат қыла келді лер. *Ұа* тақы шаһар һератны алды *Ұа* қатл ғарат қылды. Бу уақт да *Чиңгиз хан* қал а Талиқан ны харб қылды. Ол йерде Толуй хизмәті [ге] келді. *Ұа Чағатай*, *Үгетай* анлар һәм келді лер. *Жочи* уғруқына қайтыб кетіб туруп ерді. *Ұа* һәм ол йыл хабар келді. Султан *Жалал ад-дин Ғазнин* да *Синд* дариасында *Қутуку* нойан бірлә¹ уруш қылыб *Кутуку* ны басыб туруп теб. *Чиңгиз хан* ешиткеч фи ал хал атланды. Тебрәді. Султан *Жалал ад-дин Синд* дарйасындын кечіб качыб кетті. Артыдан *Бала* нойан ны кудыра йіберді.

Қойын йыл, йа ни қой йылы болғай, алты йүз йігірмиде *Ұа ақи⁶мухаррам* айында. *Чиңгиз хан* баһар бу йыл *Синд* суы бойында ерді. *Үгетай хан* ны *Ғазнин* ға йіберді, аны алды. *Бисйар* қатл ғарат қылды. *Ұа* нечүк ауа ысығ ерді.² Аны келсүн теб хабар йіберді. Андын қайтыб келді. *Қошларыға* ата хизматыға. Ол йерде йазғысын йайлады. *Сахарада* та жалайыр *Бала* нойан ны ундустан уилайатыға

68. йіберді. Ол йақтағы тамам *Ұилайат* лар ны барыб алды. *Бечин йыл¹* болғай, алты йүз йігірмі бірде, *Ұа ақи⁶мухаррам* айында *Чиңгиз хан* бу йыл йазғысын қайт [т] ы. Ол уилайат дын өз ордусыға таба қадам қойды. Ол қыш йолда қышлады. Йазғысын йетті.

Тақақу йыл, йа ни тауық йылы³ [болғай], алты йүз йігірмі екі де, *Ұа ақи⁶сафар* айында. *Чиңгиз хан* бу йыл йазғы сын өз ордуларыға келіб түшті. Йетінчі йыл ерді, *Тажик* *Ұилайаты* ге атланғалы⁴ йетінчі йылда⁵ барчасын

68. ¹йа ни бузина + ²йетті ³болғай + ⁴атланды ⁵йазғысын +

(сын) бактырыб келді. Уа такы ол йыл ок күзгүсін уилайат Таңгутға атланды. Бурун нечә қарат ел болуб ерді йана қайта йағы болды. Ол йыл қышқы сын барыб шаһар Даршакай атлыг⁶ улуғ ма⁶зум шаһар турур. Аны алды. Аның падшаһы Шидурғу атлығ. Аның шаһары Тарқы атлығ турур, аны алды. *Ноқай йыл*, йа ни ит йылы болғай, алты йүз иігірмі төрт де уа ақи⁶сафар айын да. *Чиңгиз хан* бу йыл йазғы сын бамаузи⁶ Онкун Талан Кукук деген йерде ерді. Накаһ ахл йауық келді. Өз халын біліб өз оғлан лары ны⁷— Үгетай ўа Толуй ны талаб қылды. Анлар білән біргә халуат да олтуруб анларға ўасийат қылды. Угетай хан ны уали ал аһад қылыб өз орныға мендін соң сен болғыл теді. Анлары ға уилайат лары ға⁸ ўа үйіне, ўа улусыға⁹ қайтарды¹⁰. Йалғузун ләшкәрі білән уалайат Бигйас таба барды. Ол йерге йет[t]i ерсә,

69. уилайат Таңкут ўа Журжа падшаһы ге¹ елчі лер йіберді. Маруаридын мурасса қылған табллар жұмлә сін Чиңгиз хан ға ‘арза қылды. Андын соң Таңкут падшаһ ел болды. Йарашмаға тіледі, бір ай муһлат тіледі. Та бір ай беш кіші лер йараштурды. Андын соң чықыб келді. Чиңгиз хан¹ йүзінде хәста лық білгүрді.

Қақай йыл, йа ни тоңуз йылы болғай, алты йүз иігір-мі беш де уа ақи⁶сафар айында. *Чиңгиз хан* бу йыл ічинде йетміш үч йашында ерді. Уилайат Таңкут да уо-фат табды. Мундын ілгері ол уақтда кім оғлан лары ға ўасийат қылды ерді. Анда айтыб ерді, кім мен өлсем, ол уақи⁶а ны білгүртмеңіз, аһл Таңкутдын кезлеңіз, тағрит тутмаңыз, зарилиқ қылыб нуха қылмаңыз. Улуғ лар, ўа ләшкәр, халқы — барчасы сабр қылсун лар. Аһл Тан-кут чықыб келсе лер, барчасын өлтүрүңуз, хабар уақи⁶а һәр уилайатқа түшмесүн та улус сизнің білән ўилайа-тыңыз ге келмесін. Бимаужиб ол уақи⁶аны йашуруңуз, нечүк аһл Таңкут чықыб келсе, барча сын қылыч білән

⁶турур+ ⁷оғлар лары ⁸мүлк улус+ ⁹уа улусы ға ¹⁰өзі+
69. ¹ханның

кечүрүңүз. Менің сүңгәгimнi турған сандукны алыб, өз уйлайатыңызға йүз уруңуз. Йолда һәр кишинi йолукса өлдүрүңүз, та хабар һәр тарафка чыкмасун теб бу уасийатны кылды. Тоңуз йылы рамазан айының он төртүнчi күн тарихның алты йүз йигирми төрт де өз

70. ордусында келтүрди лер. Изһар уа ақи^бкылды лар. Аның төрт улуғ ордасы улуғ тафрит тутты лар. Өз йерінде бурун уақтда жаһат корук-и бузург табин буйуруб ерди. Ол йерде дафйн кылды лар.

71. Зикр дигәр әмрә туман уа һазара ләшкәр лерi Чиңгиз ханның. Анча бакул уа даст раст, уа даст чаб, йа ни оң қол, сол қол табаллуқ бар ерди. Өзидiн соң төртүнчi оғлы Толуй ханға қалды.¹ Уа анча өнгiн оғланлары уа ағалары, аға оғланларыға, аға сыға ел, ләшкәр бөлүб берди. Анлар махсус өттi, ма лум болды, ол табилар йүз йигирми тоқуз мың нафар. Харб анча бакул уа барунқар уа жунғар, йа ни қалб уа часын табаллуқ бар ерди. Ол мирас йолы дын Толуйға тигди. Асл Толуйны йеке Нойан теб айтур ерди. Йүз де бир мың нафар. Таб^а. Қол уа ол һазара хасс Чиңгиз ханда ерди. Тамамы чағырлады. Төрт улуғ ордусында ерди, кiм ол кiм ерсә кiм аңа та аллуқ бар ерди, Бир мың нафар. Ол заманда машһур, ма лум андағ ерди. Һазара-и хасс һәр нәчә көбрәк ерди. Та мың кiши кiм ерсә дiн артық ермәс ерди. Мың дын өксүк һәм ермәс ерди. Бу мың бегi Чиңгиз ханның ордусында, йа^{ни} орда бек лигi ол кiм ерсә ерди Чаған атлығ, шул қаум татар ерди. Таңкут уйлайат дын ерди. Он бир йашар ерди. Ол Чаған сығыр күтүб йүрүр ерди. Накаһ бир күн Чиңгиз хан муны йазыда көрди. Бир бөлөк сығырны күтүб, башына от лар, сечек лер санчыб турур. Чиңгиз хан сурды: не үчүн башыңа нишана қылыб сын теб. Ол айды: мен сығыр лар ны

72, күтер мiн, сығырлар меңә табил^бтурур. Ол башымдағы сығырларға нишана турур тедi. Бу сөз Чиңгиз ханға хуш келди. Аны ектүледi. Ахир бешiнчi оғлум болғыл

71. ¹ калды. Өнгә табил^блик болды+

теді. Бу Чаған улағ, суйсун, шул бажим дік ошбу нундек ол ордаларға, ол назараға бу үләштүрүр ерді. Бу Чаған Чиңгиз хан дын соң Үгетай хан ның хукимі билән шаһзада ларға әмир бузург ләшкәр лерге муқаддами болуб Хытай уилайатыға кетті. Ләшкәр башлығы болуб ол тарафға кетті, аны Хытай[ға] ¹ ййберген соң Бәрә атлығ бар ерді. Шул һәм қаум таңкут ерді. Аны һәм йесір етіб алыб келген ерді. Соң улуг болды. Йүз бегі, мың бегі болды. Чаған ның орныға ол мансабда болды. Бәрә Бөртә Фужин ның ордусында ерді. Йүзлер уа мыңлар мундақ тафсил қылын ды. Йүзлер бузург Чиңгиз хан да, ол Чаған нойан маблум ерді. Ол Хытайға кетті. Андын соң Бәрә нойан болды ² ерді. Йүзлер Елтемүр баурчы, шул қаум сунит, шул Бөртә Фужин ниң ордусында ерді, Йүзлер Йүрки баурчы, шул қаум дурбан. Улуғ атасы — Булад аға ³ бу йерде улуг әмрә турур. Шул Бөртә Фужин ниң ордусында ерді, Йүзлер Улдай курчы, шул қаум жалайыр, төрт ордуға башлық ерді. Йүзер Әлбәкир баурчы, шул албат уруғы, қаум керайт, шул Бөртә Фужин ордусында

73. ерді. *Йүзер Жамал хожа, шул қаум меркит, Кулан хатун ның ағасы, Йүзер Қыңқыадай, улуг ордасы Йесулун хатунда ерді. Йүзер Йесунтуа, шул қаум татар ақтачы беклігі, төрт казик ерді. Йүзер Хали, бу секіз йүз кім маблум болды, бітілді. Уа тақы екінчи йана маблум болса, аниша ал базиз улуг ордусы Бөртә Фужинге та лиқ ерді Бегташ атлығ. Хан аны Һулуғу ханға елчи лик ке ййберді. Табба анча Чиңгиз хан ның маймене уа майсара, йа ни оң қол, сол қолда тағаллуқ бар ерді. Йүз мың нафар. Маймене, йабни ләшкәри онда барчадын илгері Бурғучы нойан ерді. Уа соңун, йа ни андын соң аның орныға Бурағул нойан ерді. Отуз мың нафар. Мыңар хаса Бурғучы нойан, шул қаум арулат ерді. Барча қарачу, беклердин улуграқы ол ерді. Чиңгиз хан ның ол чора ағасы ол ерді. Андын соң түмен беклігі болды.*

72. ¹Хытайға ²болды — ³ака

Андын соң оң қолдағы ләшкәрні біледі. Үгетай хан ның заманында ўофат табды. Аның орныға Буралдай биледі. Меңгу хан заманы да Балчық Койлан хан заманында Бурғучы оғлы Елтемүр биледі. Андын соң Буралдайын Еркамыш [оғлы]. Аның оғланлары бисйар бар ерді. Тамамы қарачу улуғ ерді. Бірі сі Өзтемүр баурчы ерді. Өзі машһур ерді. Бу мамлакат (ўа) Учан оғлы

74. Бегләмиш аның нәслі турур. Тулек ке бірікті. Ол сабаб дын Сөгәй билән біргә өлтүрді. *Мыңар* Боракул нойан. Мың бегі ерді. Бурғучы нойандын соң барча улуғ қарачу лары, улуғлары бурун дан бір ўа бар ерді. Чиңгиз хан да шул қаум һуйшин Бурғучы нойан дек болуб өтті. Оң қолдағы ләшкәр де ошбундын улуғ кімсә йок ерді. Ол бокаул ерді, баурчы, керек йарағ ерді. Андын соң түмен беклігі болды. Үгетай хан заманыда аның оғлы Чупукур Қутылай ерді. Қойлай хан заманыда Турчы гүрген ерді. Кім Келміш ақа ның сіндісі Шырын атлығ, өз ағасы ның оғлы ерді. Һулағу хан ның муна¹ берді ерді. *Мыңар* Жадай нойан, қаум маңкут ерді. Андын соң Қойлай хан заманыда оғлы ның оғлы Маңкутай атлығ. Аның орнун ол биледі. Бу Жадай нойан ның хикайат [ы] өз қарындашлары да машрух уа мафсил маңкут уруғунда келүр. Қутлығ шаһ аның нәслі турур. *Мыңар* Кеңкийатай нойан, шул қаум олкунут турур. Қойлай хан заманы да оғлының оғлы Елик Буқанчай атлығ ерді. Уа Турату гүрген уа Йесур улуғ лар шуның нәслі дін турур. *Мыңар* Толун черби, шул қаум қоңкотан ерді. Мунлик Ичиге нің оғлы, кім Чиңгиз хан ның анасы Ауалун екені

75. ол алыб ерді. Тақы бір оғлы бар ерді. Аны(ң) Теб Теңрі теб айтур лар. *Мыңар* Сүкәтү черби, шул қаум қоңқұтан ерді. Толун черби нің ағасы ерді. Ма лум турур бу уилайатда Хаган хатун ның[ері] ерді Туса атлығ. Абышқа кім ханға¹ барды, шунуң нәслі турур. *Мыңар* Бала нойан, шул қаум жалайыр ерді, Қойлай хан зама-

⁷⁴ ¹ Кеңкийтай

⁷⁵ ¹ Хатунға

ныда Маду атлығ, аның орныға ол олтурды. Уа Аһин атлығ елчи бу йерге хан ға келди, аның қарындашы ерди. Уа бу йерде Нурин ақтачы, шуның қарындашлары турур. Мыңар *Арғай* Қасар нойан шул һәм қаум жалайыр ерди. Бала нойан ның ағасы ерди, ма лум ерди. Мыңар Туғрил, шул қаум сулдуш қарындашы аның *Шиду* нойан ерди. Харан баурчы улуғ бек ерди. Меңгу хан ның хизматында ерди, анлар ның қарындашлары ерди. Қойлай хан аны бу аста ол кім Ариқ Букени таһайуғ қылыб ерди. Ол йолдын аны аудурды. *Мыңар* Шидун нойан, шул қаум сулдус, ма^бруф маш ур ерди. Шунуң уруғы Қойлай хан ның хизматында ерди. Ол Қойдай хан заманыда хайат ерди. Уа ликин бағайат қартайыб өлди. Андағ кім өз келін лерін танымас ерди. Айтур лар меңә берчи теб айтур ерди. Чобан бек аның нәсли турур. *Мыңар* Шики Қутуқу, шул қаум татар ерди. Ол уакта кім татарны чабтылар. Тағ

76. арасында бір оғлан йығлар. Ол уакта Бөртә фужин фарзанд ге арзу ерди. Чингиз хан буйурды, аны ектүләңиз теб. Нечүк улуғ болды. Бөртә фужин ат койды Арикан Йеке теб айтур, йа^бни бешинчи оғлум теб. Угетай хан аны ағам тейүр ерди. Меңгу ханлар дын йоқары олтурур.¹ Ариқ Букениң булғақында өлди. *Мыңар* Дусуқа, шул қаум дурбан ерди. *Қату* нойан, аның оғлы *Йесу* Буқа гүрген, шуның барчасы оғлындын туғған лар турур. *Мыңар* Муңқал Түркан, шул қаум барин [ерди]. Уа Байан Абақа хан аһыдында ошбу йердин Бәндәлик ханға кетти. Ол йерде ләшкәр башлығы болды һәм барча оғлан лары аның ләшкәр бегі болды. *Мыңар* қаум ойрат. Анлар төрт мың ләшкәр еди лер. Мафсил ма^блум болды. Анлар ның улуғы падшаһы Қутуқа беки ерди. Нечүк ел болды. Тамам ләшкәр ойрат мундақ қа^бда да турды. Анлар ның мың бегі Хауастай. Андын соң оғлан лары болды тейүрләр. *Мыңар* Бартан курчы нойан, шул қаум барин ерди, Муңқал Түркан ниң қарындашы ерди. Анлар

---

76. ¹ерди+

екі мың ерді лер. Мың ағалары аты ма лум ермәс. Түмен машһур турур ерді. Не аксар қадим дын берү шул қаум лар ерді. Мундақ қабада турған аслы бір түмен ерді. Мыңар Балуқан қалча, қаум барулас ерді. Андағ

77. айтурлар, кім дурбан халқы білән барин һәм бір біріне йақын ерді. Шулар бір біріне бір уруғ ерді. Асл лары бір турур. Әммә бір йерде бір уруғ болуб турур еді лер. *Мыңар Тайчу гүрген, шул қаум олжунут ерді. Чингиз хан ның анасы ның ағасы ерді. Чингиз хан ның кічік қызы Алтауқанны Сауыр сечен ге айтут[т]* урды. Хиқайат [ы] аның өз йерінде келүр. *Мыңар Мукур Куран*, шул қаум адаркин [ерді], шул қыйат уруғы қаум нирун ерді, уа сабаб ол кім терш сөзлүк ерді. Бу ма ни дын аңа ат та қылды Мукур Куран теб, ғайат бийүк бойлуғ ерді. Бүкүрі оғлы ның оғлы ерді. *Мыңар Йесүн Т* уа Тарақай, шул қаум орйаңқыт, інісі Йесу Буқа тайшы, кім курчы ерді. Чингиз ханда курчы лар мың бегі ерді. Ата руғы Буканың Кәһи курчы. Курчы лық йолында мулазим уа батар бат ма^бтабар болды. Бу уйлаятқа келді. Мыңар Қадан Кәтаул, шул қаум сунит. Кетулан ның бір мыңы ны ол билүр ерді. Мыңар Муңлик ичиге, шул қаум қоңқырат. Көкчут Тәкрі нің атасы, Толун черби [нің атасы ерді]. Чингиз хан нын анасы ның ері ерді. Хиқайат аның асл тарихда машрух айтылур. Мыңар қаум Өнгүт, анлар төрт мың ерді. Анлар ның бегі Ай буқа ерді. Андын соң Алакут тегин уа Шаңгүй, шулар һәм қаум өнгүт ерді. Уа бу қаум раст

78. көңлі білән [Чингиз ханға] ел болды. Мундақ қарар да мукаррар болды. Мыңар Көки нойан уа Мүкәту Қыйал. Қыйал оғлан лары уа қаум қыйат кім бу заманда Тоқта алында турур да көб қыйат тақы шуның нәслідін турур¹ болғай. Мыңар Сахих турур. Майсара йа ни² сол қол ны моғол жунқар теб айтур. Анлар ның башлығы жалайыр Муқал гөйәң ерді. Андын соң шул қаум барин Найа нойан болды. Алтмыш екі мың нафар. Мыңар Муқа

78. ¹турур — ²ләшкәри ³қау — ⁴аны+

гөйәң шул қаум жалайыр ерді. Уа нечүк улуғ ма табар бек ерді. Көб күч берді Чиңгиз ханға. Чиңгиз тамамы ләшкәрі жалайырны ана хауалат қылды. Мыңар — мыңар та^байин қылды. Үч мың ерді қаму³ мажму^бы. Чиңгиз уа тақы кім Қара ун Жидунға йіберді. Сархад хытай турур. Хытай халқы гөйәң атады, йа^бни улуғ ма^б табар төмәк болур. Андын соң Чиңгиз хан һәм гөйәң теб айтур ерді. Соң оғлан ларын һәм гөйәң теб атады лар. Хантун нойан ны Қайду⁴ махбус ет [т]і на ка, Нумуған билән өз уилайаты ға чықты. Аның оғлан лары Жаукур Амуқ шунның нәслі дін турур. Мыңар Йесу Буқа тайшы, шул қаум орайаңкут ерді. Жалма Уһенің оғлы ерді. Чиңгиз ханда улуғ ма^бтабар еді. Ол заманда тамамы бузург әм ә улуғ а л ма табар еді. Баурчы нойан, уа Буракул нойан, уа Жалма Уһе ўа Судун нойан булар еді лер. Уа Қарауна

79. Жубан мың бегі ерді. Ағасыдын туған ерді Йесу Буқа тайши.¹ Уа тайши бу луғат хытай «улуғ бахши» темәк болур. Үгетай хан аны хирағат билән тайши атады. Уа сабаб аның бір йолы айағы дердлі болды. Аны арба билән ордусына келтүрді лер. Мыңар Кәнтай нойан уа Болчин нойан — бу екісі аға-іні ерді лер. Шул қаум орут-нирундын ерді лер. Ыа сабаб ол кім улуғ бек ерді. Раст көңлі билән Чиңгиз хан ға күч берді лер. Тамамы ләшкәр анлар ның қаумын анларға буйурды. Мың ағасы кімсә лер болды. Мажму^бы төрт мың ерділер. Чиңгиз хан бір кечә уйкусында [туш] көрді. Абиқа беги² Жақамбу ның қызы ерді, қаум керайт, кім ол хатунны Кә тай нойанға берді, тахқиқ³ қылды. Тарих да айтулур. Мыңар Буту гүрген, шул қаум Икирас ерді.⁴ Дарлакиндін ерді. Уа бу қаум қонқыратқа йауық ерді. Қызны Чиңгиз хандын алды. Андағ шархи да келүр уа нечүк ма^бтабар еді. Раст көңлі билән күч берді. Тамамы ләшкәрі икирасны Чиңгиз хан муңа хауалат қылды. Мың ағасы ны бу та^би н қылды. Барчасы үч мың ләшкәр еді лер. Анлар

79. ¹тайши ның ²бегин ³бахшиш ⁴шул+

ның атлары малум болды. *Мыңар* Йеке Кутукут нойан, шул қаум татар ерді. Улуғ беклер ерді. Уа ма табар, ағасы Жума гүрген ерді. Бір анадын екі қыз қарындашы бар ерді. Бірінің (аты) — Йесулун, екіншісінің аты Йесугәт.

80. Чингиз хан екісінде алды. Барча хатунлары дын улуғы¹ төрт² хатун³ ларының бірі⁴ ол ерді. Хикаят қаум татарда келүр. *Мыңар* Алчы нойан, Ыуку нойан, Қатай, Бүрткүдүр, Шуңкур — бу беш бек малум турур. Қаум қоңқырат ерділер. Уа Алчы, Ыуку — ағалы-інілі ерді. Аталары Дай нойан ерді, қоңқыратның падшаһы ерді. Чингиз ханның улуғ хатуны Бөртә фужин аларның қарындашы ерді. Тақы ол төрт беклер бар ерді, ағасы дан туған. Даритай оғланлары, Дай нойан ағасы. Үгетай хан уа Қойлай ханның күйеулері, аның нәслі дін турур. *Мыңар Қойулдар* сечен, шул қаум маңқут ерді, Нирун дын ерді. Аның мыңы [шул] қаумы [дын ерді], Чингиз ханда ерді *Ұа*⁶ азим ма⁶ табар еді, [Чингиз ханға] улуғ күч берді. Уа мартаба [да] Муқалы гөйәң білән олтурур ерді. Уа һеч уақт да хизмат дын хали болмады. Бу уилайат да халифа *Ұа* Мәкри табай шуның нәслі дін турур. Мың ағасы нечүк хизмат да Бурқан нойан һәм шуның нәслі дін турур. *Мыңар* Найа нойан, шул қаум барын ерді. Тамами ләшкәр ол қаумның. *Ұа* нечүк улуғ бек ерді. Раст көңлі білән Чингиз ханға ел болуб, күч берді. Чингиз хан барин ләшкәрін муңа табшурды. Мың ағасы [н] өз көңлі тиләгенче өзі йасады. Уа мажму анлар үч мың ләшкәр еділер. Муқалы гөйәндін соң сол қолның ләшкәрін ол биледі. *Мыңар*

81. Сүтү нойан, шул қаум қоңқотан ерді. Күңлик ечигенің оғлы. Ілкәрі [де] аның ахуалын шарх берілді. *Мыңар* жалайыр Тай Йесуул,¹ шул қаум жалайыр еді. Ол бу қата² Йесуул бу *Ұилайат* қа келді. Уа Қурут ні кім ліке³ пәндәлікә⁴ ханға йіберді. Арғун ханның оғлы

80. ¹улуғ ²төрт — ³хатуны ⁴бірісі

81. ¹Йесуур ²йокта ³елчи лігке» пәндәміке ⁵орда — ⁶Шул қаум

Йесу Темүрде орда⁵ беклігі ерді. Жалайыр Тай Йесуур-ның нәслідін турур. *Мыңар* Өнгүр нойан, шул қаум байаут дарлекин дін ерді. Уа бокаул баручы улуғ ерді *Чиңгиз* ханда. Күжүгүр нойан ерді.⁶ Ол һәм бокаул ерді. Соң қартайды. Бурағул нойан ның орныға олтурды. Уа нечүк улуғлуқға йетішді. Эма Өнгүр бокауллік билән кечді⁷ *Мыңар* Уқай Кәржу, шул қаум жалайыр ерділер. Бу екі сі *Чиңгиз* хан ның ата-анасын дын қала келген пәндәсі ерді.⁸ Ол жаһат дын жалайыр Мунулун хатун ны өлтүрді лер ерді.⁸ *Чиңгиз* хан тіледі, анларны әмрә бузург қылғай. Қабул қылмадылар. Айды лар: Йесуге баһадур бізге пәндә берді, ташбаны еткәйміз. Бу сабабдын бір мыңны билүр ерді. Саба атасы Сарытак нойан, шунуң нәслі дін турур⁹ ерді. *Мыңар* Сүбүдай баһадур, шул қаум орияңкит ерді. Нечүк ол өлді, оғлы Көкәчу аның мыңыны ол биледі. Уа ахуал Сүбүдай баһадур ның тарихы да һәр йерде келүр. *Мыңар* Дуклықу черби, шул қаум арулат ерді. Буурчы нойанның ағасы ерді, уа ма⁶ни Дуклықу ол турур:

82. «сөзні көб билгей», черби, йа ни «раст көңүлли, ічі ару» болғай. Уа Йайар Турқакут атлығ шул әмрә ханда еді, шуның нәслі дін турур, уа ма⁶ни бу ат хытайда ил-кәриге айтур. *Мыңар* *Одачы*, шул қаум *хойин орияңқыт ерді*. Уа ол қаум ның оғланлары бу (бу) *Одачы мыңы билән біргә йаса уа йосун улуғ ағруқ бамаузи Бурқан Қалдун турур*. Анда сақлар ерді. *Черікке бармас ерді*. *Мыңар* Белгүтай нойан, *Чиңгиз* хан ның ағасы ерді. Уа ахуал хикаят лары аның дастанында йазылған дүр, уа тарих *Чиңгиз* ханда һәр йерде машрух етілүр. *Мыңар* Шикү гүрген, шул қаум коңқырат ерді. Алчы нойан ның оғлы ерді. *Чиңгиз* хан ның қызы[н] Томалун хатун мунда ерді. (*Чиңгиз*)¹ бу төрт мың ләшкәр коңқырат дын ерді, муңа берді. Уилайат Тибетке йіберді. Һануз ол йерде турур. Уа Байаудай, кім бу йерде курчы баш-

⁷өтті ⁸өлтiрiб ерділер ⁹турур
82. ¹Чиңгиз хан+

лығы турур, шул йер дін келді. Бу ләшкәр кадимдін берү өз араларында, мың ағасы ның бегі таб йин ерді. *Мыңар* Үгәр қалча уа Қудус қалча, шул қаум барин ерді лер. Бу екі сі аға уа іні еді лер бір бірі білән (булар). Мыңар Өкәлә черби, шул қаум сунит ерді. *Мыңар* Тайсун, шул қаум жалайыр еді. Муқалы гөйәң нің ағасы еді. Тақы бір қарындашы бар ерді. Аның аты ма лум болмады. Екі мың ләшкәрні

83. билүр ерді. Мыңар Тамудар нойан, шул қаум сунит ерді. Чингиз ханда курчы ерді, [аның] оғлы бийүк бойлуғ ерді. Мулазим М. нгу¹ хан да ерді Мубарак курчы атлығ. Оғлан [ла] ры аның Сунтай нойан, аның оғлы Имкәчин уа Букдай ақтачы лар еді лер. *Мыңар* Қошакул Жосук, шул қаум жажират еді лер, нирун дын ерді. Ағалары бірлә бір қатла уа тақы хытай уилайат уа Жүржәні алды. Чингиз хан буйурды, та шул йерден моғол дын екі нафар чықарыңыз уа нечүк анлар[ны] турқаған² чыла табты лар. Аның ләшкәрін муңа берді. Аның [ләшкәрі] үч мың [ерді], сархаддыны муңа табшурды. Мундағ буйурды.³ Ма⁴ни Қошакул ол турур, кім шул һәр он дын екі ні буларға берүр ерді. Қош йа ни һәр кім уйукласа. *Мыңар* Муңқа қалча, шул қаум маңқыт ерді. Қойулдар сечен нің оғлы ерді. Ахуал анлар ның тақрир бар дур. *Мыңар* Ойар аншы, шул қаум қара хытай ерді. Уа [Чингиз ханға] ел болды. Пәндә лік ке Чингиз ханға келді. Улуғ мартаба да кечті. Шул жүмлә әмрә улуғ турур. Уа ма⁴ни аншы «түмен бегі» болғай. Уа нечүк Чингиз ханға келді, тамами қара хытай ләшкәрі он мың ерді. Ол билүр ерді. Уа бу [за] ман аның оғлан [ла] рыдан хан алында йетішкен му табар бар дур. Мың ағасы, мың бегі та⁴йин қылынды. Мыңар Туған уаншы, шул қаум журжа ерді. Бу бек ел болды. Уа бузурт му табар

84. болуб өтті (өтті). Уа тамами ләшкәрі жүржәні ол билүр ерді, он мың ләшкәрні. Өзі мың ағасы, мың бегі

83. ¹Чингиз ²турқакан ³Сөзнің+

йасады. Уа бу заманда аның оғлан лары хан ның кул-луғында бардур. Махтарам еді лер. Уа бір қарарда өз ләшкәрін билүр еді лер. *Чиңгиз хан* ның ол ләшкәрлері анча бакул, оң қол, сол қолда¹ бар ерді. Хасса өзиге таби⁶ ерді. *Чиңгиз хандын* соң худай та⁶ала йуртын, аслы үйін, ләшкәрін Толуй хан ға қалды, аңа таби болды. Бу мыңлар уа түменлер ма⁶лум болды. Машрух мафсил бітілді уа анча ⁶али худа аңа оғланлары ға, өз ағаларыға ләшкәр бөлүб берді. Бу заман башладым уа тақы харф екінчі машрух уа мафсил білмек лік қылдымыз. Инша алла та⁶ала ал ⁶азиз. Анча Игә нойандын башқа өз оғланларыға, ағасы² [оғланларыға], кічік ін [ісі] Отчигин [ге], өз анасы Ауалун еке [ге] булар қисмат қылыб, ләшкәр, ел бөлүб берді. Иігірмі сегіз мың нафар. *Таб⁶а анча*. Өз оғлан ларыға берген ма⁶лум туруп. Он алты мың нафар. Хасса аның улуғ оғлы Жочя хан төрт мың нафар.³ Мыңар Мүңгүр, шул қаум сижут ерді. Сайын хан⁴ Бату ның заманында сол қолны ол билүр ерді. Бу заманда Тоқталма хан⁵ Черкес атлығ [бар ерді], шул⁶ Тоқта да улуғ ерді. Аның оғлан лары атасы йолын биледі. *Мыңар* Кенгитай Кутан нойан, шул қаум кенгит ерді. Аның оғлы

85. Хуран¹ атлығ, шаһзада Қончи алында ерді. Шул барча улуғлардын бузург ерді аның улусында. *Мыңар* һушитай, шул әмрә² қаум һушин ерді. Шул жүмлә қарындаш лары Буурчы нойан, мыңар Байку, шул қаум һушин ерді. Уа оң қолны ол билүр ерді. *Чиңгиз ханда* бу төрт бек ма лум туруп. Төрт мың ләшкәр білән Жочиға берді. Уа бу заманда аксар ләшкәр Тоқта ның уа Байан ның бу төрт мың ләшкәрі нің нәслі туруп уа анча ахир артуқрақ көпәлді. Шул ләшкәр лердің туруп кім рус уа черкес, уа қыпчак, уа мажар, андын өнгін һәм

84. ¹та лик+ ²ағасының оғланларыға уа ағасы+ ³Сайын хан Тоқтай хан+ ⁴сайын хан — ⁵Тоқталма хан — ⁶шул

85. ¹уран ²әмрә — ³қармашты лар ⁴анларға ⁵азатлық ⁶хурматлық ⁷аңа ⁸ләшкәр —

анларға кошулушты лар. Аға уа інісінің кім анлар арасында булғақлықда бір біріне келіп қарышты лар.³ Ол сабабдын соң артуқрақ ләшкәр пайда болды. Хасса екінчі оғлы Чағатай хан төрт мың нафар. *Мыңар* Толатай Қаралжар, шул қаум барулас ерді. Аның оғлан лары Абақа ханды улуғ беклер ерді. Анлар⁴ азат лік⁵ хурмат лік⁶ ерді. Тегудар Ағул, Ихбал нойан. *Мыңар* Мүгә нойан, шул [ку] қаум [қоңқырат] ерді. Аның атасы Йесүр нойан, кім Дууа білән аны⁷ ләшкәр⁸ берді. Серхадд Хорасан ға йіберді. Ол хадд худуд Балх тегрәсінде Байғызда олтурур ерді. Аның атасы Йесүр оғлан лары көб болды Ноурузның ағасы Хажы алында дүр. Бу йерде уофат табды. Ол йерде тақы оғлан лары бар дур. Мыңар мыңар бу екі мыңны асл нусхада бітілмеген ерді. *Чингиз*

86. ханда бу екі бек (ні) ма⁶лум болды. Тақы беклер атлары ма⁶лум болмады. Әмма тамамы төрт мың ләшкәрні Чағатайға берді. Чағатай асл ләшкәр, аның оғлан лары, бу күн Дууа білән біргә ерүр. Бу төрт мың ләшкәр соң бір біріндін өсе артуқрақ көпәлді лер уа тақы ана моғол лар дын [өзгә] қаумы лар келіп соң заманда қошулды. Хисса үчүнчі оғлы Үгетай хан төрт мың нафар. *Мыңар* Илүгәй, шул қаум жалайыр ерді. Ол турур, кім Ноуруз оғлы Арғун аға, ет йегучі ерді. Бу Илүгәй нің оғлан лары турур, нечүк кім Меңгү хан падшаһ лық ға олтурды. Анда ол еді, падшаһ лық Үгетай хан ның уруғыға тігді. Ол хикайат ны бітіділер. *Мыңар* Еләк Тууа ақа, Елжигитай ерді. Шул тамғалық сүңәклі, шул қаум сулдусдын ерді. Анларның нәслі Тумай турур, кім хорасанда мың бегі ерді. Уа бу заман шул Тумандай Молай бек мың бегі ерді. *Мыңар* Дайр, шул қаум қоңкутан ерді. Шунуң жүмлә уруғы Мүңлик ичиге нің уруғы білән. Мыңар... бу мың асл насхада бітілген йоқ ерді. Чингиз ханда бу төрт бек ма⁶лум болды. Тамамы төрт ләшкәр білән Үгетай ханға барды. Нәр не чаклы өзгә қаум дын ерді. Әмм а⁶табар булар төрт мың (рур) ләшкәр турур. Нәр нечаклы Хаса ханның өзінде та⁶аллуқ бар ерді.

87. Бу төрт мың ләшкәр нiң нәслi дiн туруп. Ұа лекин ол уақтда кiм падшаһ болды, аслы анларның ⁶адат лары ол туруп. Өңгә шаһзада ларны ләшкәри бiлән өзине үндер. Анда өз оғлы Кийүк хан сөзiн тыңламай, өзгә йақға кәңүл қылды. Өз сөзiн¹ һәм тегүрмедi. Мүңкә хан ны падшаһ лық ға олтурғузды. Хасса өз ләшкәрiн аңа бақшиш қылды. Ала анча Күтәнгә та аллуқ бар ердi. Сабаб ол, кiм Мүңкә хан (хан) бiлән достлуғы бар ердi. Өңгәгә көң үл қыйамады.² Та ғайат уақтқа дегәч аның оғлан лары хан алында ердi. Үгетай хан ның уруғы ның ләшкәрiн бақшиш қылды. Қайду ның ләшкәрiн әммә Қайду ның ләшкәри ермес ердi. Ол уақтда кiм Арик Букениң булғақлығында йығылыб ердi. Андын соң башын алыб, өз ағасы Қойлай ханға барды. Қайду қачыб, аслы өз йуртына келдi. Һәр бiр көшәде тозғун болған ләшкәрнi өзине йығды, һәр тайфа дын йығылды лар. Ол үйлиятда қадимдын берү сипаһи қалыб ердi. Муңа беркiт [тi]. Ұа соң ләшкәри, кiм бу заманда аның оғланларыда туруп. Ошбу жинс шул ләшкәрдiн Чиңгиз хан берген ердi. Артуқ нәрсә бермедi. *Хисса* бешiнчi оғлы Күлкән төрт мың нафар. *Мыңар Қойлай нойан, шул қаум барулас туруп. Мыңар Тоғурил, шул қаум нукуз ердi. Бу үйлиятда Қара оғлы Жаурчы оғлы ның оғлы,*

88. аның Сүбүтай, кiм¹ [мың] бегi туруп. Шуның нәслi² туруп. Мыңар Тоғур, шул қаум нукуз ердi. Мыңар бу мың аслы нусха (да)³ бiтилмедi. Чиңгиз ханда бу төрт улуғ бек малум туруп. Төрт мың ләшкәр бiлән Күлкәнге бердi. Күлкән нiң оғлы Орудай ердi. Орудай ның үй елi⁴ Тебризде туруп. Жаурчы⁵ оғланлары аның бiлән ерүр. Таб⁶ анча кiчiг iнiсiге, ағасы, iнiсi оғланларыға уа тақы өз анасы ға берген ердi, он екi мың нафар. Хисса кiчiг iнi сi Отчигин нойан, ол төрт аға-iнi дiн кiчiгi ердi, беш мың нафар. Чиңгиз хан бу беш мың ләшкәрнi муңа бердi. Шул қаум келгинут уранар уа бiр мың

87. ¹өзiн

88. ¹мың+ ²нәслiдiн ³нусхада ⁴үй тiрлiгi ⁵Жаурчы ның ⁶нафар — ⁷бiр мың нафар —

шул қаум йесут. *Чиңгиз хан* жажират Самуқа сечен ні өлтүрді. Төрт йүз нафар ләшкәр ні Отчигин нойан ға берді. Уа бақи шул һәр қаум дын кошулды. Уа жүмле беш мың нафар⁶ ләшкәр болды. Чиңгиз хан барча қарындаш ларыдан аны артуқ дост тутар ерді. Уа ликин ахр заманда нечүк уйлāйат Тажик ке атланғанда, аны үйүнде ордаларында ләшкәрі билән салыб кетті. Уа (на) аңа андақ тўһмат болды, мутағаййир болды. Андағ машрух да аның ахуалы тарихда айтулур.

Хисса Жочи Қасарның оғланлары Чиңгиз хан ның іні сі нің оғлы Йеку, Току, Йесун ге, бір мың нафар.⁷ Чиңгиз хан шул әр йердің йығыб, бір мың ләшкәрні өз

89. іні сі Жочи Қасар ның оғлан лары ға берді. Уа хал мартабада уа анлар ның izzat тарихда айтулур. Инша алла та'ала.¹ Хисса Қачиун оғлы Илжитай хан бу мың ләшкәрні өз іні сі нің оғлы Илжитай нойан ға берді. Уа ба'зи шул қаум найман дын уа ба'зи шул өнгә қаум дын йығыб. Анлар ның улуғлары ол ләшкәр нің Ақсуу дай, уа Уржиғаш гөйәң ерді. Уа ба'зи улуғ лар тақы өнгә қаум дын Орийанқийт, анларның атлары ма'лум ермәс. Чиңгиз хан Илжитай нойан ны барча қарындаш лары да [н]² муны дусрақ тутар ерді. Аның үчүн ол адл рақ, тарбийат лы рақ ерді. Атасы Қачиун йігіт лік де өлді. Аның аты артуқ чықмады. Уа ликин Илжидай 'азим ма табар уа машһүр ерді. Хисса Чиңгиз хан [ның]³ анасы Ауалун еке, үч мың нафар. Чиңгиз хан да бу ләшкәр улуғ лары барчасы анасы⁴ билән біргә келген ерді. Шул қаум қуралас уа олкунут [дын]. Бу үч мың нафарны анасы Ауалун еке ға берді. Анлар ның атлары ма лум ермәс. Чиңгиз хан да нечүк⁵ бу улуғлар ма лум ерді. Ләшкәр лері билән машрух бітілді. Оғлан ларыға берген жама'ат лар ма'лум болды, кім йарлығ буйурды. Чиңгиз хан: «Бу улуғ лар ны сізлерге бердім, оғланларым, сізлер һануз йашсыз. Уа тақы кім гүнәһ лық болса лар

89. ¹инша алла та ала — ²қарындаш лары ның оғланларыда +
³хан ның ⁴анасы — ⁵да нечүк —

90. сен¹ анла [р] ны өз көңлүң бирлә² өлтүрме гил меңә кенешмегүнче.³ Мендін соң бір біріңиз билән кеңеш⁴ етиңиз. Анча да маўжиб төреңизге көре йахшы сураб иш ниң түбіге⁵ йеткүрүңүз. Ол халда бу насихат ны буйурды. Ол хазр да барча эврә⁶улуғ лары бақыб олтуруб ерди лер. Анлар раст көңли билән қуллукда болдылар. Әгәр гүнәһ етсе лер, айғақ билән кеңеш⁶ қылсаңыз, анлар ның гүнәһы раушан болғай, та көңүл лерінде инкар айта билмегей лер. Ўа мукирр ўа му⁶тариф болғай лар, кім анлар ның муахазат сабаб гүнә турур. Шул улуғ ғасб ўа таһауур шул ләшкәрдин чықғай, качан Чингиз хан тамами ләшкәрін, йуртларын, ордаларын та⁶йин буйурды. Кічиг оғлы Толуй хан ға берди. Аның аты Йеке нойан ерди, уа мажму⁶улуғ лар му⁶табар лар он қолдағы, сол қолдағы⁷ жүмләсін ол биледи. Анлар ның атларын битиген ерди, ўа тақы улуғ лары ләшкәр ниң атлары ма⁶лум болмады. Тамами мулазим ердилер. Аның ўофатыдын соң, қа⁶да билән мулазMAT Сойурқокты беги улуғ хатун [ы] ерди, ана мулазMAT лик⁸ қылды. Оғлан лары Мүңкә хан, уа Қойлай хан, уа Һулагу хан, уа Арик Буке ге дегәч көрдилер. Нечүк Үгетай ханда ерди, шул жүмлә ләшкәрләр Йеке Нойан ның оғлан ларына қалды. Толадай бек баурчы ерди. Елукей нойан [ның] ині си ерди Шул қаум сунит [ны], бір мың

91. ләшкәр [i билән], екі мың [ләшкәри билән] шул қаум сулдусны өз көңлү билән, шаһзада лар дын, улуғ лар дын кеңеш сиз өз оғлы Күтән ге берди. Чингиз ханда улуғ эврә лер мулазим еди. Уа Сойурқокты беги шаһзадалар билән оқ қалды лар. Шики Кутуку, шул қаум татар, кім Чингиз хан аны бешинчи оғлум теб айтыб ерди. Уа Судун нойан, шул қаум сулдус. Уждай нойан, шул қаум мақут, уа Мыңасар қурчы, шул қаум жалайыр, ўа Бутачин қурчы, шул қаум йесут, ўа Қойлай қурчы, шул қаум байаут, ўа Йесур қурчы, шул қаум қоңқытан, ўа

90. ¹сиз ²бирлән ³кеңәчмәгүнчә ⁴кеңәч ⁵түбинә ⁶кеңәч ⁷сол қолдағы ⁸мулазMAT лык

тақы улуғлары — мың беклері, атғақ билән Сойурқоқты беги хизматын да келіб, Меңгу хан ағасы дын ағырыб арз қылды: кім бу ләшкәр сулдус уа сунит бізге та'аллуқ ерді лер, бу заман Үгетай хан өз оғлы Күтән ге беріб, Чиңгиз хан бахшиш қылған бізгә тигіб еді. Біз нечүк андын кечелім, аның фарманың нечүк хиләф қыла-лым. Бу ма'ни дын хазрат Үгетай ханға барз қылғум туруп. Та буйурусыз. Сойурқоқты беги жауаб айды: кім сізнің раст туруп сөзүңүз, уа ликин шу ануа'дын бізлер андын кім турупмыз, та бунуң дек әткізелім. Бз ден соң. Хан дур ол, Хаким лық һәр не чаклы сауаб билсе буйур-ғай. Уа нечүк [Сойурқоқты беги] улуғ'акл билән андағ кифайат буйурды, тамами хазр әмрә'б улуғлар тек турды лар. Бу ма'нидын сабаб

92. Күтән арасында Толуй хан ның оғлан лары дост-луқы тамам пайда болды. Ол уақт да Үгетай хан ның уруғы душман лық билән Чиңгиз хандын Күтән өңгә йанға көңүл қылмады. Лачурм Меңгу хан соң Күтән ге ләшкәр лер бахшиш¹ [қылды]. Андын соң Күтән бір қарарда турды. Андағ шарх берілді. Андын соңра Қойлай хан (соң) андағ аның оғлан ларыға ләшкәр берді. Анлар раст көңүл бірлә² мулазMAT қылдылар. Уа бу заман аның уруғы Олжайту ханның хизматын да ерділер. Ма'һуд'адат ләшкәр [ин] өзлері билүрлер. Уа барча ужу-дын шараит билән тақдимға тигүрді лер, уа тамами ләшкәр Йеке нойанда бар ерді, йа'ни Толуй ға та'аллуқ ерді. Бу муддат да Қойлай хан ның хизматында ерділер. Йеке нойан ның оғлы ерді хан уақт да бу заман жүмләсі куллуқ да Темүр хан да ерді. Ошбу нундағ ләшкәш лер Чиңгиз хан өз қарындаш лары, іні сі, ағасы, оғлан ларыға, бешінчі оғлан [ы] Күлкән, өз анасы Ауалун еке ге беріб ерді. Тамами сы бу күн ханда туруп лар. Уа әгәр ба'зи ләшкәр лер, кім бар ол уақт да кім булғаклык билән, сабаб билән заруратдын Түркстан хадинда Маур ан һаһр да қалыб ерді лер. Шулар асул мыңары билән

92. ¹бахшиш қылды + ²билән

мундаг қарарда хан алында ерді лер уа тағайат бір йерін-
дін өсе өсе бурунғы хадинға келді, көпэлді. Уа бу йыл
лар кім Қойлай

93. хан Хытай мамлакаты уа Нигиас, уа Қаражан,
уа Журжа, уа Таңкут, уа Тибет кім бағайат кең уйлайат
турур, тамам йырағ дын һәр не чаклы асаин¹ бар, аны
мусаххар қылды лар, һәр уақт да ба^бзины шул ша зада
лар кім мулазим ерді лер, тамамисыға ләшкәр лер беріб,
ол уйлайат қа фатх қылмақ үчүн ошбу уйлайат дын
ма^блум йіберді. Уа нечүк мусахар қылды лар ерсе, ан-
ларны анда оқ охшатыб, ол мамлакат ма^бин сурды.²
Та һәм ол йерде турды лар, йа^бни сакин болды лар.
Уа бу заманда қа^бида билән ол уйлайат да болғай лар.
Аныңдаг шарх тарихда келү [р]³. Уа ба^бзи тақы ләшкәр
лер бар ерді. Хисаб сыз тақы сархадд Хытай, кім Моғол-
стан ның йурты кім бу текрәде бір біріне биуста ерді.
Мауази йайлақы, қышлақы берілді. Уа ләшкәр бисйар
ғайатсыз бар ерді. Уа тамами сахаралар да уа тағлар
да ерділер.⁴ Қышқысын уа йазғысын Қытайда уа Журжа-
да, уа Моғолстан йақалаб, қонуб, йайлаб олтурур ерді
лер. Уа мажму^б ол ләшкәр лер кім ма^блум ерді, шул
Йеке нойан дын мирас оғлан лары Мүңке хан, уа Қойлай
хан, уа Нулагу хан, уа Арик Буке дегәч тигді. Уа ликин
анлар ның ба^бадат лары андаг турур, қачан һәр кім шуның
нәслі лері болса, қайусы улуғ болса, ол билүр. Аның хуки-
мінде болғай лар. Уа нечүк Мүңке хан атасы ның йуртын
ол биледі. Андын соң ханлық муңа муқаррар болды.
Тиледі кім Иран

94. замин уйлайаты ны мусаххар қылғай. Чиңгиз хан
ба^бһдында Угетай хан ны аның илиқ бикрат қа улуғ лар
билән қошуб ләшкәр билән йіберді. Уа дар ахир Журма-
ғун ны соң ләшкәр билән тамаға йіберді лер. Тамами сын
мустахлас мусаххар қылыб ерділер. Хануз халифа Бағ-
дад, кім асл падшаһлар ерділер. Уа Салатин Рум, ата-
бек лер Шираз, уа мулук Шам, уа Миср, уа малах да

93. ¹асбабы ²буйурды ³келүр ⁴уа+

йағы ерді лер. Аның ұйла́йат ларын соң алыб ерді. Анлардын андек ауаза білән шунуң қолыдын ачқынды. Чиңгиз хан ның уруғында өз қарындаш лары ічінде ағанисі уа шаһзада лар арасында һулагу хан ның лары асәр маһабат ўа сийасат ўа шауқат ўа даулат аның бар ерді. Иттиғақ көрүб кеңәш қылыб, ма ни қылыб орғурдылар. Качаң ләшкәр игәм жаһат тамаға Иран заминге йіберді лер. Ўа анча ба Сали нойан һәм тамаға таба байырды.¹ Ўйла́йат Кашмир² худуд Бадахшан ўа Балхны тамами ушбу лар һулагу ханда болғай. Шул мажмуғы ләшкәр лер тақы шунча бар ерді. Йеке Нойанның уруғунда бар ерді (ерді).³ Уа анча ша задалар тамамасы [н]⁴ шул он ондын екі екі кім ерсәни чықарды лар. Хисаб айтылар, андағ кім шул асли кім⁵ бар ерді, кәм болмады. Жүмләсини Байху лы һула [гу] ханға берді лер. Та бу ўйла́йат қа келді лер. Мундағ оқ қылдылар. Ўа нечүк мусаххар етиб уилайатлар ны ләшкәр лер білән биргә йүрүб аның оғлан лары білән

95. бу сабаб дын шул он ондын екі екі кімсә ни һәр қайсы шул аға ині лері өз оғлан лары ны хисаб қа чықармады лар. Анлар туғмаларын ўа тақы жалд кім ерсә лерін қылды лар. Ўа әмрә бузург қарындашлары өз оғланларын кім лайық түмен беклігі ўа мың беклігі етиб, му^байян [етіб]¹ йіберді лер. Уа тамами сын ләшкәр білән һулагу ханға кошуб йіберді лер Иран заминге. Ол бек лердін туғқан жүмләсі түмен бегі ўа мың бегі ўа йүз бегі болды лар. Андағ кім әгәр қарачу улуғлары² Чиңгиз хан заманыда бар ерді. Анлар ның уруғы бу күн һулагу хан ның хизматын да ерді лер. Һәр бірі сі өз йолунча мансуб ўа маўсумда ерділер. Ўа бу заманда анлар көбрек уруғы ошал атасының йолунда ерді лер. Ўа һәр улуғлар оғлы бар ерді, кім бу йерде анлар ның қарындашлары ерүр. Бу күн Темүр хан ның куллуғунда туруп уа тақы шаһзадалар ол йерде улуғ му^бтабар

94. ¹барды ²уа+ ³ерді — ⁴кім — ⁵тамамасы

95. ¹етіб+²улуғлар

ләшкәр улуғы ерді лер. Шул даулат сиз ликден өзлери батин андишалар қылыб өнгә йақға көкүл берді лер. Күнақар болды лар, шул мартаба дын имаратдын түшти лер. Үа ликин маўжуд ерді лер. Үа бунундек сабабда зикр берилді. Мажму^б ләшкәр бу күн шул Амуяа дар-йасы йақасын дан та худуд Миср Үа Самға дегәч бар ерді. Тамами сын байху хасс Һулагу ханда болғай.

96. Ким ерсә аның уруғы дын болса қайим мақамында ол тахт та^баллуқ бар болғай. Үа бу заман анлар дын бәрісі падшаһ ислам халд улла султанада ерді лер. Ләшкәрі кім ^бали худа хасса атасы Арғунда та^баллуқ бар ерді. Шул улуғлар Абақа хан заманында болғай. Һәр бірі ра^ббат ихтийары бірлә өз оғланларын, өз іні лерін нөкер лик біргә Байжус Арғун хан ға беріб ерді лер. Үа анча Абақа(н)¹ бу йолдын ичу беріб ерді. Үа анча һәм Абақа хан заманы да падшаһ ислам Ғаран хан йашқына ерді. Бахчуй² муңа берді. Үа та бу заманда һәр кім ерсә шул әмрә лер соң ^барз қылды лар. Іні лерін, өз аға ларын³ падшаһ ислам Ғаран ханның³ оғлы Алчуға берді лер. Үа анча бу заманда жаһат кәбтәули Үа мулазMAT хасс шул туғма лар моғол кім бази гән лер дин шул атраф жанаб дын сатыб алыб келтүрүб ерді лер. Ба^бзи әмрә^ккеңеч қылды лар. Шул нечә хисабқа келмеді лер. Шул өз мыңы дан жа ат кәбтәули лик ке берді лер. Тамами ^бали худа інжу хасс падшаһ ислам халд мүлк де ерді лер. Ахуәл моғол ләшкәр лері анча тағайат⁴ уақт қа дегәч ма^блум болуб өтүб ерді лер,⁵ кім қаламда мундағ келді Үа бисйар болғай, кім соң өзүн мадат Үа кауф мундағ хасил болмады, соң нечүк мәлум қыла алғай⁶ Аны алчак лық билә қылғай.⁷ Инша алла ал^базиз. *Хикайат Чиңгиз хан*. Чиңгиз хан⁸ оғланларыға Үасийат

97. қылды. Нечүк улуғлар дын йырақ болуб бір көшеде екі оғлы билән біргә олтуруб көб насихат лар¹ айды.

96. ¹Абақа хан ²Байхой ³оғлан ларын ⁴ханға аның ⁴тағайат — ⁵етті ⁶алғайлар ⁷қылғайлар ⁸Чиңгиз хан —

Ай оғланларым, аңлаңыз, сізлер бу дүниа дын² сафар қылмақ уакты меңә тиіб³ туруп. Меңә қут йазданы дын уа тийд асманыдын⁴ мамлакаты кең туруп. Шул уйлайат ларым ның ортасындан һәр тараф қа бір йыллық йол болғай. Аңа дегәч менім⁵ хукмум де болғай. Жаһат оғланларым сизнің үчүн туруп. Мендін соң сизге қалғай. Ай оғлан ларым менім⁶ уасийат ларым⁷ сизлер ге⁸ ол туруп, кім душман ларға даф⁶ болуңуз, достлар ға йахшы лық тигүрүңуз. Бір қылык лығ.⁹ бір йүзлүк¹⁰ болуңуз. Та рузгеріңиз, наз уа ни⁶мат билән өткей шул мүлкүңүзде артуқсы алла¹¹ та⁶ала ни⁶мат¹² бергей (бергей).¹³ Мендін соң улус да Үгетай ны уали ал ба⁶һәд қылыңыз, падшаһ лық қа олтуртуңуз, барча аның хукмумун де болуңуз. Үкүш насихат қылды. Тамам насихат дын соң буйурды: Сіздер мамлакат леріңиз ге, улусуңыз ге барыңыз, уйлайатыңыз мубаттал уа маһмал туруп. Мен [i]¹⁴ тілемесмін үйде өлмекни. Бу жаһат айт [т] ым намусым¹⁵ бірлә йүрүрмін. Сізлер кім мен дін соң мен¹⁶ буйурған йасақны бузмаңыз, өзге¹⁷ амал чықармаңыз уа тақы Чағатай бу йерде хазр түгүл дүр. Менің уасийатым ны аңт түрүңуз. Мубада кім мен кечкен дін сож менің сөзүмни тақы мүлк де тамашамиши қылыңыз.¹⁸ Сізлер һәм андағ болуңуз.

98. Ол халат да бу сөзләр ни тамам қылған¹ [соң] һәр екі оғлы билән, бір бірі билән кучақлашты лар. Уа⁶да қылдылар. Йана анларны қайтарды. Өз улус мамлакат лері не йиберді. Өз ләшкері билән Нигиас таба йүзленді.

Чиңгиз хан буйуруб туруп, кім ерәнлер ниң оғлан лары атасы ның билігини тыңламасалар, уа іни лер ағалары ның сөзіне илтифат қылмасалар, ерлері хатун ларыға инанмасалар, хатун лары ері ниң буйуруғунча йүр-

97. ¹насихат ²өтмек + ³йауық келиб ⁴асманы ⁵менің ⁶менін ⁷уасийатым ⁸сиз ге ⁹қылыклы ¹⁰йүзлү ¹¹хақ ¹²әрәкет ¹³бергей — ¹⁴Мен ¹⁵билән ¹⁶мен — ¹⁷өнгә ¹⁸өтиңіз

98. ¹соң +

меселер, ўа қайын лары келін лерін қабыл қылмасалар, ўа келін лер қайын ларын хурмат етмеселер, улуғ лар кічік лерні исырамыш (исырамыш) қылмасалар, ўа кічік лер улуғ ларның насихатын сақламаса лар, ўа бузург лернің көңлі қулларның көңліге та^бйин рақ² турғайлар. Ўа ерлігіні өз қолыдан ачқундурмасалар³ ўа кім ерсәні йахшы көрсе лер, уа тақы аһл ўилāйатны ўа йағы қылмасалар, ўа тақубат (қылмасалар) бермеселер, ўа йосун йасақ йолунда бақл ўа кифайат тапмасалар, бу сабиб дын ол арада халқ лар уғры, өтрүкчі ўа йағы⁴ харами лар андағ кім ерсәлер пайда болғай, кімерсе⁵ өз мақамында йол бермегей, йа^бни талаб алыб кетмегей. Ўа аты, улағы ўа келеурме туар қарасы анларның асайыш таба алмағай. Лā чурм андағ атлары арыб,⁶ терісі қатыб өлгей. Мунуң дек қаум тартиб сіз ерді лер. Анларға

99. емін лік, тынч лық, фарағат уа асайыш лық йоқ ерді. Бу махалла да нечүк Чиңгиз хан пайда болды. Аның фарманыға келді лер. Анларның қатығ йасақ ларын анлар өзікі қылды,¹ йасамыш қылды. Анча дāнā лары, баһадур лары бар ерді. Анларны ләшкәр улуғы етіб йүргүзді. Ўа анча жалд жалак тапыб уғруқ қолға берді. Галлабāн ет [т]і уа надан ларны қамчы бірлән² уруб, кічік ліге түшүрүб, қойчы етіб,³ чопан лық ға йіберді. Бу сабаб дын аның іші күндін күнге улуғлук қа тігді. Ошал асмандын, бакрат худаи та^бала дын насрат аңа берді. Йер йүзінде аңа мадад, даулат пайда болмыш. Йайлақлары, аның йері бишқ қа ўа жырқамыш болды лар. Ўа қышлақ ларында, муафик уа мутабик түшті лер.⁴ Бағзил худаи⁵ улуғлукны бу ма^бнидын тапдым ўа бу білік лер ні⁶ өз бақлам⁷ бірлә⁸ истинбат қылдым.⁹ Бу сабаб дын асайыш уа байш ўа жырғамышы бізге болды. Та бу ғайат қа тігді. Ошбун дын сон та беш йүз мыңдағы он мың йыл эғәр фарзанд ларым

²йақынырақ ³ачқунмасалар ⁴йағылар ⁵ерсәлерге ⁶һарыб
99. ¹қылыб ²бірлән ³етті ⁴Уа нечүк+ ⁵бузург, йа ни+ ⁶шул+
⁷ақлым дын ⁸бірлә — ⁹қылынды ¹⁰ханлықка

ужудка келген лер, хан лык¹⁰ [ка] олтур ғайлар. Мунундағ йосун уа йасақ Чиңгиз хан ның кім шул хулф һәр не ерсә мумтаз түшти. Муңа көр ысқаланғай ана іш чықармағай һәм шул асмандын мадад, даўлат анларға пайда болғай уа бусте җайш қа жырқамыш болғай лар. Уа ху-дай жиһанны анларға сойурғамыш қылғай.

100. Ёа халқ балам анларға дуҗа қылғай. бумры узак болғай ўа ниҗмат көб болғай. Мен хасанат сийасатун дамат рабасутун ишарат мунундағ мағни турур. Тақы айтыб турур. Оғландарымда көб¹ падшаһ лар² мендін соң ужуд қа келгей лер. Улуғ³ ўа баһлуанлар ўа бек лер, кім анлар алында болғай лар, йасақны қатығ тутмағай. Падшаһ ның іші мазлазул уа мунқати⁶ болғай. Чиңгиз хан ның арзусын талап етпей⁴ келгей. Тақы айтыб турур. Түмен бегі ўа мың бегі ўа йүз бегі качан йыл аууалында, ахрында келгей лер Чиңгиз ханның білігін тыңлағай ўа йана кеткей. Мәғәр анлар артуқсы ләшкәр пайда қылғай. Уа анлар кім өз йуртларында олтуруб турур. Білікни ешитмеді, анларның халы мисалы таш болғай көб⁵ [су] астында қалғай. Ийа камалге келтүрмей атқан оқ болғай, набадид болғай. Андағ кім ерсә пишуа лық да олтура алмағай. Тақы айтыб турур. Һәр кім ерсә өз үйүни раст қылса, мүлкни һәм раст қылғай. Һәр кім ерсә ол кім ерсәни⁶ йасамыш етсе лайық аңа болғай, кім мың беклік ни, тақы түмен беклік ни муңа⁷ бергей лер. Уа йасамыш қылғай. Тақы айтыб турур. Һәр кім ерсә өз ічині пак қылса, мүлкни һәм шул ағзыдын пак қылғай. Тақы айтыб турур. Һәр он бегі онысыны өзі дек йасамыш етмесе, аны оғлы, хатуны билән күнәкар қалдым, шул он ның бірі сі

101. жаһат беклік ке ихтийар қылдым. Ёа йүз бегі, ўа мың бегі, ўа түмен бегі мунундақ¹ керек. Тақы айтыб турур. Һәр сөз кім бар үш дана билә² кеңешмек³ керек. Һәр³ [йерде] аны айтғанын⁴ еткіл. Уа ала муңа и тамад

100. ¹бисйар ²кім+³улуглар ⁴етіб ⁵су+⁶андағ шарт билә+

101. ¹мунда ок ²билән ³атғак етмек ³йерде+⁴айтқанын ⁵сөзіне

болмаса, өз сөзүңнi тақы даналар нын сөзиге⁵ кийас еткiл. Эгәр муафиқ түшсе айткен лерi⁶ һәр кез келмей қалмас. *Тақы айтыб турур.* Һәр кiм ерсә улуғ лар алдыға барса, та ол уақтқа дегәч һич сөзлемегей. Ұа тақы кiм ол улуғ саўал айтмағүнге аңа көре кийас етiб⁷ аның саўалыға мутабиқ билә⁸ жауаб айғай. Эгәр андын iлгәри сөз айтса, эгәр тыңласа фабиһа Ұа улла темүр қызғанда керек. *Тақы айтыб турур.* Һәр ат, кiм семүз лiк де йахшы йүгүрүр, Ұа йарым етлi Ұа арық һәм аныңдек йүгүрүр. Ол атны йахшы теб айтурлар. Әмма ат кiм бу халда йүгүрүр. Ошбу нүндек ач халда йахшы йүгүрүр. Аны йахшы теб аймас. *Тақы айтыб турур.* Әмрә⁶улуғ кiм сурур болғай, Ұа тамами ләшкәри андағ керек. Кiм⁹ нечук кiм аңа атланса, өз атларыға ма ин қылғай. Нечүк кiм¹⁰ урушқа атланған тек аты Ұа ауазасы өзiнiң ма⁶ин йүргүзгей. Ұа дайим худай та ала дын ду⁶а хайр тiлегей. Ұа көңүл бағлаб арайышны секiз йақтың тiкелей. Та қут ны худай қадим бiр йерде туруб төрт тараф¹¹ тутғай. *Тақы айтыб турур.* Халқ арасында нечук кiчiг бузағудек тек турғай уа тақы уруш уақтында мисал¹² ач

102. ши карған да жаһад iшке зарлық билә келгей. *Тақы айтыб турур.* Һәр сөз кiм айтса лар Ұа күман алса, кiм сөз қатық турур. Аны эгәр хадыға төгүре етселер, уа эгәр һазл билән¹ сөз узатмақлық етмегей. *Тақы айтыб турур.* Кiм ерсә өзiнi нечук билсе тақы бiреуiнi шундағ билгей. *Тақы айтыб турур.* Йер-күн нi өзiнде ермес теб билгей барча йерде өзi дек еранлар билән көргей.² [Хатуны] андағ болса³, ерлерi⁴ аңға йа черiк ке кетiб ерсә, хатунлар⁵ үйүн, асбабын йарашуқ қылғай. Андағ кiм нечук елчi йа мейман болса, аның үйүне келiб қонғай. Барча нәрсе дiн тартиб лi көргей лер. Ұа ашыны йахшы еткей, мейман ны йахшы қонақлағай. Ла

⁶айтканы ⁷бiрлә ⁸билә — ⁹қачан — ¹⁰нечук кiм+

¹¹тарафны ¹²харғ

102. ¹йана ²хатун+ ³керек, нечук+ ⁴ерi ⁵хатунлар — ⁶аның — ⁷аманлықты

чурм ерінің йахшы атыны пайда қылғай. Аның⁶ аты бийүкке чыққай, нечүк тағ үстіне чық [қ]ан дек, йахшы ерлі, йахшы хатунлы теб ма лум болғай. Ұа әгәр хатуны йаман фи ллік насбас болса, йол сыз уа тадбир сиз болса, ерінің йамандығы⁷ ошбундын ма⁴лум болғай. Ұа әгәр хатуны йаман филлік нәсбас болса, йол сыз ұа тадбир сиз болса, ерінің йзманлығы⁷ ошбундын ма⁴лум болғай. Мисал машһур турур... *Тақы айтыб турур.* Бір уақт да булғақ лық да андағ барур ерді, кім Даракай Уаһа шул қаум катагинға барур ерді. Кім булғақ лық дан кетіб, өзі бірлә екі нөкері ерді, йырақ дын екі атлығ ны көрді лер, нөкерлері ерді лер. Нечүк биз үчеу, анларны қуалы, чапыб барыб сокалым теді. Ол айды, кім

103. биз анлар ны нечүк көрдүміз, анлар һәм бизни аныңдақ көрді лер. Шаид ол екі атлық қамчы соқыб қачқайлар. Соңра ма⁴ин ұа махқиқ болды, кім ол екінің бірі сі. Темүр Ауаһа ерді. Шул қаум татар ұа курб беш йүз ерні шул нөкер лері билән өзі бір йылғада тосуб турур ерді. Өзлерін көрсетіб, та нечүк ол үч атлығ лар ана қасд еткей, қачуруб¹ кууб келгей. Ұа бамдад нөкерлері билән анлар ны тутғай. Ол ма ни тапыб қачты, ұа йігірмі нөкер тақы ол заман хаўали болуб буларға бірікті ұа жүмләсі чықыб келді. Мақсуд ол кім ихтийат қылмақ шылар да уа ачыб турур. *Тақы айтыб турур.* Биз аңға атландук... ұа бисйар көб тағ өгүзін өлтүрдүк. Уа ләшкәр бірлә атланыб ұа бисйар йағыны һаләк қылдук. Нечүк құдай та⁴ала йол берді ерсә, ұа аның дақ муйассир болмыш унутған да өнгәгә көңүл қылған лар ны. *Тақы айтыб турур.* Қалған лар да һич кім Йесунбай дақ һич баһадур болмағай. Һәз лерде аның дек ерсә мисал тақы біреу болмағай. Ликин шул машақат сафар рәнжін билмегей. Шул сусақ лық дын, ачлық дан өзі хабарсыз болғай. Тақы кім ерсә шул нөкер лері ұа ләшкәр лері аның бірлә биргә болса лар. Барчасыны тақы тахмал қанық ларны өзі дек билгей, Анлар тақат ұа таб келтүре

103. ¹качыб

алмағай лар. Бу сабаб дын ашуа лік ләшкәр башлығы бола алмағай уа кім ерсә шайастан ләшкәр

104. башлығы ерсә, качан шул ач¹дын, сусағ лык дын хабар лы болғай. Тақы біреу лері нің халын муңа көре кийас еткей. Уа йолда хисат билән йүргей, артуқ йүрмегей. Качан ләшкәр ач уа сусағ лык етсә лер, туар қара, ат улағы һарығай. *Тақы айтыб турур.* Андағ кім базирген лер бизге алтун билә суқуған тон лар уа таңсуқлар, йахшы нәрсе лер ні алыб келүр лер. Файда етмек еמידі үчүн ол мат²лар, қамаш лар билән бағайыб қой көңүл лік болғай лар. Әмрә ләшкәр соң андағ керек, кім оғлан ларыға аттыр ғай, атқа чаптур ғай, тутушмақны йахшы билдүр гей. Анлар ны муңугдек іш де азмайыш етүгей, уа андағ болғай, болғай машһур, уа баһадур болуб йүргей лер. Качан аныңдек ол базирген лер қой көңүлли болды лар, ол һөнер ні билді лер. *Тақы айтыб турур:* биздің соң бизнің уруғумыз қабалар билән (билән) ақша толдурғай, йахшы тон лар кигей лер уа ни³мат лар чабар уа ширин йегей лер, йахшы сурат лық атлар ға мінгей лер, уа хуб йүзлүк, көрклүк хатун лар ны алғай лар. Айтмағай лар, кім буларны бизнің аталарымыз, ағаларымыз жами⁴ қылған ерді лер теб. Уа бизні ол улуғ күн унутмақлық еткей. *Тақы айтыб турур.* Ер шарап уа тарсунхор болса, нечүк маст, есрүк болса, көре алмағай, не нәрсе турур еркін теб. Нечүк аңа оқусалар, тыңламағай уа тілсіз¹ (уа тілсіз) дил²

105. болғай. Уа нечүк аңа сөз айтса лар, жауаб бере алмағай. Уа нечүк кім ерсә есрүк болды ерсә, ол хәлат да (ол хәлат да) өлген болғай. Әгәр тілесе туруб олтырайын тесе, раст олтыра алмағай. Аның дек кім ерсәні башыға захм еткен болғай. Аның үчүн мадһуш матхир лыққа қалғай, уа шараб, уа тарсунның⁵ ақлға уа һөнер ге файда сы болмағай. Уа халқ арасында йахшы һәм болмағай, йаман ішлерні еткей. Тартышмақлық, олтүрмеклік пайда³ [болғай]. Бу йосунлуқ ердә шул нәрселер

104. ¹тілсіздек ²уа тілсіз дил — ³болғай+

білсе, уа һөнерлері⁴— бәрі йоғалғай.⁵ Шунуң дек кім ерсә һәр екісін ма⁶ин йоқалтқай. Аш уа ишланни отдын келтүрүб, суға батурғай. Әгәр падшаһ кім ерсә шараб уа тарсунға харис болса, аның улуғ іш лері, уа білік лері, уа йосунлары му⁶аззам жидамыш алмағай. Бек болған кім ерсә шараб уа тарсунға х⁶арис болса, аның ішлері мыңлары ны уа йүзлерні, уа онларны йасамышы ете алмағай. Ахрыға йетмегей. Ар кашиктү қачан шараб ічмек ликке х⁶арис болса, ол кімсә улуғ қатық урусдамышы еткей, йа⁶ни балай б⁶азим муңатігкей.⁶ Қарачу ер кім ерсә, йа ни амма шараб ічмекмікке х⁶арис болсалар, ат уа күлли уа һәр не чаклы бар ерсә, анлар ның жүмләсіні тамам еткей уа муфлис болғай. Хизматкаран кім ерсә ічмекке х⁶арис болса, биуста рузкар анларны му⁶аззиб уа мушаууаш бар.

106. Бу шараб, тарсур маст еткучіні көңүл йүзі билән көрмес уа йахшыларны уа мундақ маст қылур лар. Айтмас лар: йаман турур йа йахшы. Қолыны маст етсе, та¹ тутмақ, алмақ һөнер дін қалғай. Уа айағыны маст қылсалар, та шул харакат келмек дін қалғай. Уа көңлүні маст етсе, та кеңеш андишасыны жауаб айта алмағай. Уа жүмлә х⁶ау⁶ас уйл⁶айат адрак ны шул ішлер дін йығылғай. Әгәр шуны очмек дін чарасы болмаса, андағ керек, кім бір айда үч қатла маст болғай. Нечүк шул үч дін өтсе, хата болғай. Әгәр бір айда екі қатла маст болса, йахшырақ. Уа әгәр бір қатла [маст] болса, бәрі дін йахшырақ. Уа әгір өзі ічмесе, андын йахшы сы йоқ. Уа ол нәфс кім маст болмақны өзі қайдан тапқай. Әгәр тапса азиз ерді. *Тақы айтыб турур.* Чиңгиз хан ол уақт да, кім азимат мамалик Хытай ға қылды. Алтун хан ға урушмаға атланды. Бимаужиб кім ма⁶һуд ол ерді, дабин лар йоқары тағ үстінде ерді, таш йумаланды, қоғуш йерлердін бу саф ға² келіб түшті. Қойақ ның чек лері ачылды, тізі ге келді. Айды: ай, бар худаиға қадим дын берү, сен билүрсін уа

105. ⁴кім ⁵барылғай ⁶еткей

106. ¹шул+ ²йаныға

ака сін кім ілгәрі дін. Алтан хан фитналик қылған ерді. Ұа хасумат ны башлаған ол ерді. Өкин Тарқак Ұа Һамбақай ханны қаум татар аны тутуб аңа алыб барды лар. Ақаларым менің атамның

107. жадд ерді лер. Күна сыз өлтүрді. Ұа мен қасас айтқам. Анлар ның қанын талаб қылур мын. Әгәр білсең кім бу андишамны менің хатим турур. Шул йоқартын қут-насрат, мың¹ мадад йібергіл Ұа фарман бергіл. Та шул үстүміздегі малаик лар Ұа адамлар Ұа пери лери Ұа дийулар мың² мадад йібергіл³ Ұа фарман бергіл. Та шул⁴ му Ұауанат меңә көрсүн лер Ұа би тазарру⁵ һәр не тамамрақ арзусыны нийаз қылыб бу мунажат ны қылды. Андын соң атланыб тебрәдә Ұа бу аста садик нийат билән раст Алтанхан кім андағ падшаһ ерді, шуқат лық Ұа Ұазамаат ерді Ұа қасрат ләшкәр Ұа бастат уилайат Ұа хасийат қала баның наһайаты йоқ зафар тапты. Ол мамлакат⁵ уилайат аның⁶ оғлан лары⁷ муслим болды. Тақы айтыб турур. Чингиз хан бір уақт да бийүк қыр⁸ бар ерді. Аны Алтан қыры теб айтурлар ерді.⁹ Бийук арқа ерді. Анда келіб түшді. Жан жанға,¹⁰ атраф жанаб қа, ордалары ға Ұа хайл чашлиға назар қылды. Корчылар ға буйурды. Турған лар муңуғдек бу қырдақ болуб қара болсун лар, Ұа хатун лар, Ұа келін лер, Ұа қыз лар, кім андағ қызыл от түслүк жайнай турур ерді лер. Һамише менің нийатым ол турур, кім ілгергі шакар суйургамышыны анларның ағзыларыға шырын қылдым. Ұа¹¹ соңғы йүргүзүб анлар ға алтун лы тонлар билән келтүрдүм. Ұа анларны йахшы ахта атларға міндіріб, йолда йүргүзүм. Ұа тәтті¹² ариқ

108. ақын сулардын ічір дим. Ұа туар қарасын анларның йахшы от луқ-су луқ йерлерде отқаздым.¹ Ошал кечә болсун йолларны ихтийач қылдым. От іткен лер²

107. ¹меңә ²меңә ³болғайлар ⁴фарман беріл. Та шул — ⁵мамлакат — ⁶мамлакаты аның+ ⁷оғлан ларын алыб соңра+ ⁸қыры ⁹ерді — йа ни+ ¹⁰йан йаны ¹¹ілгергі Ұа+ ¹²татлы

108. ¹откардым ²тікән лер ³анларның ⁴қонар йерлерінде ⁵тікәннi

бар ерді. Анлар³ йуртларында⁴ буйурдум та анлар дын йырак етіңіз деп, от іткен ні⁵ кетеріңіз теб. *Тақы айтыб турур.* Әгәр шул бізнің уругдын біреу йасақ, кім муқаррар турур, бір наубат хилаф етсе, аны тіліңіз, білән насихат етіңіз. Ұа әгәр екі наубат махалфат етсе йана тілеңіз, балиғ көрүнүз. Үчүнчі қатла аны бамаузибдур Балжин Қолжурға йіберіңіз. Нечүк ол йерге барса, Ұа йана келсе, өзіні білгей Ұа әгәр та адаб тапмаса, аны бәнди зинданға буйуруңуз. Әгәр шул йердін чықыб келсе, адаб тапғай Ұа ақлын сақтағай. Уала жүмлә аға Ұа іні жами болғайлар. Ұа кеңешміші⁶ еткейлер. Ұа маслихат аны көргей. *Тақы айтыб турур.* Түмен бегі, Ұа мың бегі, Ұа йүз бегі андағ керек кім⁷ һәр бірі өз ләшкәріні андағ йасамышы қылғайлар забт⁸ андағ болғай, кім һәр Ұақт да, кім аның фарманыға Ұа хукумыға йеткей. Кечәні күндүз қылыб, айтмай атланғай. *Тақы айтыб турур.* һәр ер фарзанд, кім Баркужин Тукум Ұа Онан Келурән де туғса, би иршәд Ұа һидаят, Ұа азмайш артуқ мардана уа баһадур болғай. Ұа дана, уа зирак болғай. Ұа һәр қыз, кім ол йерде туғса, би машшәта Ұа гүлғуна та³, йа^{ни} йахшы Ұа хуб йүзлүк болғай. Уа бу үлгү шундын жалд бурунғыдын

109. бері ерді. *Тақы айтыб турур.* Бір уақтда Муқалы гөйәңні ләшкәр білән Никиас таба йіберді. Йетмиш екі қал^а ны ол уилайат да алды. Ұа елчі йіберді. Қуллук білән Чиңгиз ханға Ұа ошал халдан начүк уилайатлар фатх қылғанын хабар берді. Ұа сауал қылды, кім бізге ичазат бар му йа йоқ му. Йарлығына ермиш йа қайталық му, йа тақы қал^алар ны алалық му теб. Нечүк елчі қайтыб келді. Муқалы гөйәң сурды, нечүк қуллуғумызны Чиңгиз ханға тігүрдүн. Менің сөзімні арз қылдың, не айды. Ол елчі айды¹: баш бармағын башмышы қылды. Сурды, кім менің соң бармағыны қойды. [Елчі] айды: кім Муқалиға қойғыл теб. Баһар за ермес мін. Та өлгүнче күч бердім уа са и уа ижтаһад тамамын көрдүм. Ұа тақы

⁶кеңешміші ⁷кім — ⁸забт —

109. ¹Ал елчі айды — *надо: тосуб ²йахшы — ³шикарлык ⁴уа+

буйурды, тақы кім лер бармағыны қойды, ошандық оқ бармақ ларын қойды лар. Шул йолдын айды. Баурчы уа Бурағул уа Қойлай, [уа] Чилағун, уа Карачар, уа Чадай, уа Бадай, уа Қышлық — бу жамаатқа буйурды бармақларыңыз қойуңуз теб. Айды: мендін ілгерісоң муғауин уа му⁶ азад уа күч бергенлер ба исти⁶ дад уа оқны йахшы² атмачы лар, күтэл ат бағлатқан лар, уа қушқа шикарлік³ қылған лар, қуш чүйгенлер, иі йүгүрткен лер — барча лары анлар ерді лер. *Тақы айтыб турур.* Күнлер де бір күн Бала Қалжа, кім шул му⁶ табаран әмрә ерді. Ушбундақ буйурды, кім сені сәхиб шукат⁴ баһадур теб айтур лар, шул ала⁶ мат.

110. фатх сенің колуңға нечүк заһир болуб турур. Жауаб буйурды, кім бурунлар тахт мамлакат ге олтурмас дын бурун бір наубат йалғузун йол білән келүр ердім. Алты ер йолумда босуб* бір чукарда меңә қасд етті лер.¹ Мені (i)² нечүк анларға йақын келдім ерсә, жүмләсі бір дәмде оқны йамғур тек³ қылды лар. Тамамы сы ның оқлары хата болды.⁴ Уа һич қа сы меңә тігмеді, уа мен қылыч бірлә⁵ анларны алак қылдым. Ол йердін саламат кечтім ерсә, менің йолумда өлгенлер ниң алты ахта аты һич кім ерсәсіз тізгінін баса-баса йүрүр. Алтысыны әм алыб келтүрдүм. *Тақы айтыб турур.* Бір наубат Бурғучы білән келүр ердім. Он екі кім ерсә тағ⁶ үстінде йолны алыб турур ерді лер. Уа Бурғучы менің соңумда келүр ерді. Аң интазар қылмадым, уа и⁶ тамад бір кууат уа шауқат көрүб, анларға хамла қылдым. Анлар һәр он екісі иттиғақ білән оқны ат [т]ы лар. Чақа чуқ етіб менің оқым һәм анларға рауан барды. Барчасыны⁷ атқан оқлары дан нақаһ бір оқ⁸ ағзымға тігді уа йықылдым. Уа шул қатық захм дын биһушылық қылдым.⁹ Аның дек¹⁰ халда Бурғучы йетішті уа мені көрді, кім шул захмлық болуб йатур ердім. Айағымны йерге сыйпадым уа нечүк йолдақ болды. Ол халда ысық субы да қылды,

110. ¹еткей лер ²мен ³йамғур дақ ⁴қылды лар ⁵білән
⁶тағ ның ⁷барча сы ның ⁸келіб — ⁹болдум ¹⁰аның дақ

тағар ғар қылдым. Хулқумумда қан уйушуб ерді, қайтардым. Жан кетіб ерді йана

111. келді. Уа чын харакат¹ заһир болды. Турдум уа йана хайла қылдым. Шул менің салабатымдын қорукты лар. Тағдын өзлерін ташлаб халак болды лар. Уа жан берділер. Уа саба тарханлық Бурғучы нойанның уруғыға ол туруп. Андағ ол уакт да мунундек сағи қылды. *Тақы айтыб туруп.* Чиңгиз хан йігіт заманыда ерте уйқудын турды. Ерсә² чәкүлінде³ бір нечә қыл лар ақарыб туруп ерді. Жама⁴ат муқаррабин сауал қылдылар: кім ай падшаһ жууан бахт сен хануз йаш игеч қарылық ға тігмей туруп. Сенің чәкүлінде⁴ шул ақ нишанасы не дін⁵ заһир болды. Жауаб айды, кім нечүк худаи та⁶ала тіледі, кім мені муқаддам уа миһтар түменат уа хазарһа қылды, йа⁶ни⁶ улуғ ларның уа мыңлар, түмен лернің башлығы қылды. Уа туқ даулат меңә болды, баламат қары кім нишаны улуғлуқ тыр уа⁷ меңә пайда болды.⁸

Дастан Угетай хан бин Чиңгиз хан

Угетай хан Чиңгиз ханның үчүнчі оғлы ерді. Өзідін соң ол хан болды. Угетай ханның оғлан лары уа оғлы ның оғлан лары булар туруп атлары. Угетай хан ның йеті оғлы бар ерді. Аууал оғлы Гүйүк хан туруп. Гүйүк хан ның үч оғлы бар ерді. Атлары булар туруп. Хожа Оғул, Нағу, Нуку; булар Оқумыш хатундын туған туруп. Хожа Оғул ның үч оғлы бар ерді: Түкме, Түкменің төрт оғлы

112. бар ерді: Шуймут, Йесуген, Олжауген, Абачы. Бусужу, аның оғлы йок ерді, Абукаң — екі оғлы бар ерді: Жауту, Көке Темүр. Нағу, һәм Оқумыш хатундын туғуб ерді. Аның бір оғлы бар ерді Чапат атлығ. укуның он оғлы бар ерді. Атлары бу туруп: Орлас, аның үч оғлы

111. ¹хикаят ²ерсә — ³кәкүлінде ⁴кәкүлінде ⁵нечүк ⁶башлык түмен лер бегі уа мың лар бегі қылды ⁷тыр уа — ⁸Тақы айтыб туруп

бар ерді: Тарма била, Ариба доржи, Күнгеі. Қомсу, аның оғлы Такудар,¹ Күнчүк, аның оғлы ма⁶ лум ермес. Дубчы², аның оғлы Көрин атлығ; Тобшин, аның³ оғлы⁴ Жошкат атлығ, Иркаман, Тагу, Сабуқа, Такиши. Дарабуң, Игирдай. Гүйүк хан ның нәслі тамам болды.

Екінші оғлы Үгетай ханның Күтән. Күтән ның үч оғлы бар ерді, атлары булар турур: Мүнкәту Күтән, аның оғлы Йесу Буқа атлығ *Чыңтемүр*, аның оғланлары ның аты ма лум ермес. *Үчүнші оғлы Үгетай ханның Күчү*, бу оғлы бисйар ақл лық ерді. Хан аны бисйар сәуер ерді. Өз орныға уали ал а ад қылыб.⁵ атасы хайатында уофат қылды.⁶ Бу Күчүннің үч оғлы бар ерді, атлары булар турур: Ширамун, Булаучы, Суса. *Төртүнші оғлы Үгетай ханның Қарачар.* Бу Қарачар ның бір оғлы бар ерді. Аның аты Туксақ атлығ ерді. *Бешінші оғлы Үгетай ханның Қашы.* Бу Қашы ның ма нисы Чингиз хан Таңкут уилайатын барыб алды. Бу қашы ол уақт да туғды. Аның үчүн Қашы атады

113. Моғол Таңкут ны Қашы теб айтурлар ерді. Ол заманда бу Қашы ічгүчі шарабхор бисйар харис ерді. Йігіт лік де уофат болды. Аның бір оғлы бар ерді, Сәгәнә хатундын туған, Қайду атлығ ерді. Бу Қайду ның қырк оғлы бар ерді теб айтур, ба зилар йігірмі төрт теб айтурлар, уали кім ма лум маш ур оғлан лары булар турур: *Чанар*, аның йе ті оғлы бар ерді. Бөрі Темүр, Олжай Темүр, Кутлук Темүр, Чачакту, Токтемүр, Чер чі, Уладай. Йаңычар, *Орус.* Онжин хатундын туған ерді. Бу Орус ның екі оғлы бар ерді: Алғой, Ғулачу, *Сарабан.*¹ Аның екі оғлы бар ерді: Бүзүнтай, Бучыр. Тудаур, Курил² *Иесуқа Буке,*⁴ Ику Буқа, Ли бахши. *Алтынчы оғлы Үгетай ханның Қадан Оғул.* Бу Қадан Оғул ның анасы кума ерді Иргәнә атлығ.⁵ Бу Қадан Оғул ның йеті оғлы бар ерді. Дурсачы⁶ аның екі оғлы бар ерді: Суса, Ас-

112. ¹атлығ — ²Дурчы ³бір — ⁴бор ерді — ⁵ерді — ⁶болды

113. ¹Тудаур — ²Тудаур, Крил — ⁴Буқа ⁵ерді — ⁶Дурчы ⁷Қах-ба ⁸атлығ ерді — ⁹булар турур —

каба, Қапхак⁷ аның оғлы Қурил атлығ; Қадан Обүк, аның екі оғлы бар ерді: Ла ури, Мұбаракша: Ийә, аның екі оғлы бар ерді: Үзүктемүр, Иштемүр; Йесур, аның оғлы ма лум ермес: Курмышы, аның оғлы ма лум ермес; Ажикы, аның оғлы Үрүк Темүр.⁸ Бу Ажикы оғлы Үрүк Темүрнің он бір оғлы бар ерді. Атлары:⁹ Көрәсбе, Тоқлук Бука, Қутлуғ Хожа, Қутлуғ Темүр, Абачы, Күчтемүр Чын Булад, Арғун, Мухамед али.

114. Уа тақы Иштемүрнің оғлы Ғали хожа атлығ ерді.¹ Йетінчи оғлы Үгетай хан(ның)² Мелик. Бу Меликнің анасы қума ерді. Үгетай ханның ордасында Даншиманд хажиб³ аны сақлаб ерді. Бу Меликнің алты оғлы бар ерді. Атлары булар турур: Туман, Туған Чар, аның оғлы Алты Куртақа атлығ ерді. Турчар,⁴ аның оғлы Тоқчар атлық ерді; Туған Бука, аның оғлы Үлүктү атлығ ерді. Туған Қутлығ Туғмыш, аның оғлы⁵ Туқлук атлығ, аның оғлы Тузун атлығ.⁶ Үгетай ханның нәслі тамам болды.

Дастан Жочи хан бин Чиңгиз хан

Жочи хан Чиңгиз ханның улуғ оғлы ерді. Барча оғланларыдын Фужин беги атлығ қыз мундын улуғ ерді. Қаум қоңқырат Иди нойанның қызы Бөрте фужин дын төрт оғул, беш қыз ерді лер.⁷ Чиңгиз хан Оң ханның ағасы Жақамбуның қызыны Жочи ханға алыб берді,⁸ аты Бегтутмыш хатун ерді. Жочи хандын⁹ барча хатунлары дын¹⁰ [улуғ] хатуны ол ерді. Жочи хандын⁹ барча хатунлары дын¹⁰ [улуғ] хатуны ол ерді. Хатуны, кумасы бисйар ерді. Оғланлары көб ерді. Оғлының оғланларының хисабы йоқ ерді. Наһайатсыз болуб өсті Андағ рауайат қылурлар, кім Жочи ханның қырк оғлы бар ерді теб айтурлар, нәбирәсінің хисабы йоқ ерді. Андағ кім

114. ¹Уа тақы Иштемүрнің оғлы Ғали хожа атлығ ерді — ²ханның ³сахиб ⁴Турчил ⁵бор ерді + ⁶ерді + ⁷Аууал улуғ оғлы Жочи

ма лум машһур¹¹ Жочи хан ның он төрт оғлының
 115. атларыны бітүдүк, муфассал мундағ турур. Ау-
 ўал — Орда, екінчі — Бату, үчінчі — Берке, төртүнчі —
 Беркечар, бешінчі — Шейсан, алтынчы — Таңқут, йетін-
 чі — Бууал, секізінчі — Чилаукун, токузунчы Саңқур,
 онунчы — Чимбай, он бірінчі — Мухаммад, он екінчі —
 Удур, он үчүнчі — Тоқатемүр, он төртүнчі — Саңгум.¹
 Жочи ханның [оғлы] Орда. Бу Орда Жочи хан ның
 улуғ оғлы ерді. Қаум қоңқырат Сартақ атлығ хатун Жочи
 хан[ның]² улуғ хатуны ерді. Бу Орда³ андын туғды.⁴
 Жочи хан[ның] ләшкәрі нің йарымын билүр ерді. Муңа
 та аллуқ ерді. Ўа тақы йарымыны Бату билүр ерді.⁵ Төрт
 іні сі ләшкәр нің сол қолы ны билүр ерді. Удур Тоқа-
 темүр, Саңқур, Саңгум сол қолны билүр ерді лер. Уа
 бу Орда ның үч улуғ хатуны бар ерді. Аууал бірі сі нің аты
 Жуке хатун ерді, қаум қоңқырат ерді. Екінчі сі — То-
 бақана хатун, ол һәм қаум қоңқырат ерді. Үчінчі сі нің
 аты..., ол һәм қаум қоңқырат ерді. Атасы Өкә Чийан
 атлығ ерді, анасы⁶ өлгендін⁷ бу хатун ны алыб ерді.
 Уа қумалары бисйар ерді. Уа бу хатун лардын йеті оғул
 туғды⁸ Сартақай, Қулы, Қурмыш, Қоңқыран, Чурмақай,
 Қутуқу, Һулагу. Бу йеті оғул ның оғлан ларын, нәбирә-
 лерін бір-бір машрух ўа муфассал болунды. Аууал Орда
 ның оғлы — Сартақ ай. Бу Сартақтай қаум қоңқырат
 Жуке хатундын туған ерді. Бу Сартақтай ның төрт

116. улуғ хатуны бар ерді уа нечә қумасы һәм
 бар ерді. Һулагу хан ның хатуны Қуту хатун ның сінлі
 сі ерді. Мунуң хатуны Һужиан атлығ ерді (атлығ ерді)¹
 Бу хатундын бір оғул туғды Қойчи атлығ. Бу Қойчи
 Улус Орда ның орныда хақим ол ерді. Бу Қойчи бисйар
 семіз ерді. Һіч жануар ат көтере алмас ерді. Арба билән
 йүрүр ерді. Бір күн сачары уйқуға барып ерді, сачаб
 өлді. Ўа бу Қойчи ның төрт улуғ хатуны бар ерді.
 Аууал улуғы — Нукулукан хатун, қаум қоңқырат ерді.

115. хан ерді+ ⁸ерді ⁹хан ның ¹⁰ улуғ+ ¹¹лары маскур оғлы+
¹Аууал оғлы+ ²хан ның ³бу Орда — ⁴Бу Орда+ ⁵ерді —

Екінчі сі — Нукулун хатун, қаум меркит ерді. Үчүнчі сінің аты Жиңтум хатун, қаум қоңқырат ерді. Төртүнчі сі — Таркужин хатун, қаум хажират² Уа бу Қойчиның төрт улуғ оғлы бар ерді: Байан, Бачқыртай, Чаған Бақа, Мақудай. Муның оғлан ларын, нәбира лерін мундағ тафсил қылынды. *Аууал Қойчиның оғлы Байан*. Бу Байан ның төрт оғлы бар ерді. Атлары булар³ турур: Шади, қаум қоңқырат Мүкәнің қызы Илкан хатун дын туғды. *Саты Буқа*, Аркулун хатундын туғды. Таңана, Алтачу хатундын туғды. Салжитутай, муның анасы малум ермес. *Қойчи[ның] екінчі оғлы Бачқыртай*. Бу Бачқыртай қаум меркит Нукулун хатундын туғды. Уа бу Бачқыртай ның хатуны қаум керейт ерді. Көклун хатун, андын бір оғул бар ерді. Аның

117. аты Бератай. *Қойчиның үчүнчі оғлы Чаған Буқа*. Бу Чаған Буқа Жиңтум¹ хатундын туған ерді. Муның хатуны Сурамыш атлығ ерді, қаум керейт+ ерді, Түстемүр дегеннің² қызы ерді. Андын оғул туғды Өтеке³ атлығ. *Қойчиның төртүнчі оғлы Мақудай*. Уа бу Мақудай қаум хажират Таркужин хатундын туғды. Аның һич оғлы болмады. Қойчиның атасы Сартақай уруғы тамам болды. *Орданың екінчі оғлы Қулы*. Бу Қулы андағ ерді, кім Һулагу хан Иран заминге⁴ барғанда таһир жанаб дағы шаһзада ларны ләшкері билән жиһат өзіне болуш лүкға⁵ үндеді. Улус Орда бу Қулыны Иран заминге ләшкәр билән йебірді. Уа ма зиндан бәдһастан Хоразм йолыдын қайтыб чықыб келді. Аның нечә хатуны бар ерді. Бірінің аты — Идикун атлығ, қаум қоңқырат ерді. Екінчісінің аты — Қадақан атлығ, уа бірісі Көксі атлығ. Уа бу Қулының беш оғлы бар ерді. Мундағ тафсил қылынды: Тумакан, Туман, Мыңқан, Айачы, Мусулман. Бу беш оғлының оғлан ларын бірін-бірін шарх берілді. *Қулының аууал оғлы Тумақан*. Уа бу

116 ⁶атасы ⁷сон ⁸аууас

117 ¹атлы ⁷ерді — ерді+³бу

¹Жиндуи ²деген ³Иртеке ⁴заминға ⁵болуш лүк

Тумақан [ның] ⁶ үч улуғ хатуны бар ерді. Аууал бірі сі қаум татар [дын] Булған атлығ, Сақал нойан ның қызы ерді. Екінчиси — Буралун хатун, үшінчиси — Олжай атлығ

118. кума ерді. Бу хатунлардын үч оғул туғды. Мундағ тафсил қылынды: Жарук, аның хатуны [ның] аты Ойакур, [қаум] қыпчак [ерді], андын екі оғул туғды: Ноқай Саталмыш, Мубарек. [Бу Мубарек] Буралун хатун дын туғды. Бу Мубарек нің екі оғлы бар ерді: Ел Буқа, Тура Темүр. Күчүк. Олжуатлығ кума дын туғуб ерді. *Қулы ның екінчи оғлы Туман.* Бу Туман Идик н хатундын туғуб ерді. Уа нечә хатуны, кумасы бар ерді. Барча сындын улуғ хатуны аның Буралун атлығ хатун ерді. Андын йеті оғул туғды. Мундағ тартиб өзә: Ақ Гүйүк, Данишменд, Куртағычы, Қутлукбуқа, Қутлуктемүр, Елтемүр, Иабалак. Бу беш — алты оғул дын өзгә оғлы йок ерді. Ақ Гүйүк, Данишменд, Куртағачы, Қутлуктемүр — бу төртисінің анасы малум ермес. Қутлукбуқа Буралун хатундын туған турур. Елтемүр кумадын туған турур. *Қулы ның төртүнчи оғлы Айачы.* Бу Айачы ның хатун лары малум ермес. Куркур оғлы Қутлук Буқаның қызыдын бір оғул туғды. Аты Қаран атлығ ерді. *Қулы ның бешинчи¹ оғлы Мусулман.* Бу Мусулман Қадақан хатундын туғуб ерді. Аның хатун лары бисйар ерді. Бір хатуны, аның аты Орда Текин атлығ ерді, қаум найман ерді. Бу Мусулман ның төрт оғлы бар ерді. Мундағ тафсил үзә Жаууту, Йапалат, Хожа.

119. Илийас. Илийас¹ Орда Текин хатундын туғуб ерді. *Орда ның үчүнчи оғлы² Қурмыш.* Қурамыш ның оғлы йок ерді. Хатуны аның малум ермес. Орданың төртүнчи оғлы³ Қоңқыран.⁴ Бу Қоңқыран Орда дын соң сол улусны ол биледі. Аның оғлы йок ерді. *Орда ның*

118. ¹Бешинчи Қулы ның

119. ¹Илийас — ²үчүнчи оғлы Орда ның ³Төртүнчи оғлы Орда ның Қоңқырат ⁵Бешинчи оғлы Орда ның ⁶Алтынчы оғлы Орда ның ⁷Йетинчи оғлы Орда ның ⁸хатун+ ⁹Аууал оғлы Нулагу нің ¹⁰Аууал+ ¹¹булардын ¹²кылынды —

беишнчи оғлы⁵ Журмақай. Бу Журмақай ның эм оғлы йок ерди. Уа хатуны һәм маълум ермес. Орда ның алтынчы оғлы⁵ Қутукой. Бу Қутукой ның һәм фарзанды маълум ермес. Орда ның йетинчи оғлы⁷ Һулагу. Бу Һулагу ниң еки хатуны бар ерди. Бири ниң аты Сулуқан хатун ерди. Екинчиси ниң аты Түр Барчын,⁸ қаум қыпчақлардын ерди. Уа муның еки оғлы бар ерди. Бири си ниң аты Темүр Буқа, екнчи си ниң аты Олқуту атлығ ерди. Һулагу ниң аууал оғлы⁹ Темүр Буқа. Бу Һулагу ниң төрт улуғ хатуны бар ерди.¹⁰ Улуғ хатуны қаум қонқырат Иесу нойан ның қызы ерди Көкчин хатун [атлығ]. Екинчи си қаум арғунлар Қозы Қочқарның қызы Арғун текин хатун [ерди]. Үчүнчи си — Қутучин хатун. Төртүнчи си — Байалун хатун, қаум қонқырат [дын ерди]. Һулагу хан ның хатуны Қуту хатунның сиңлиси ерди. Буларды[ң]¹¹ башқа кумалары бар ерди. Бу хатун лар дын маълум алты оғул туғды. Мундағ тартиб үзә қылынды.¹² Көблүк, [ол Көблүк] Көкчин хатун дын туғды, Тоқа темүр —

120. Арғун текин хатундын туғды. Чаңукаут — Қутучин хатундын туғды. Буқатемүр — Байалун хатундын туғды. Сасы — Қутучин хатундын туғды. Ушанан, ол һәм Көкчин хатундын туғды. Һулагу ниң екнчи оғлы¹ Ол қуту. Бу улагу ниң төрт оғлы бар ерди. Мундағ тафсил қылынды: Үч Қуртуқа, Беш Қуртуқа, Буқатемүр, Дарк. Жочи хан ның оғлы Орда ның нәсли² тамам болды. Баун алла таала минһу. Екинчи оғлы Жочи хан ның Бату. Бу Бату қаум қонқырат Елчи нойан ның қызы Қочы хатундын туғуб ерди. Бу Батуны Сайн хан теб айтур лар. Азим муғабар уа мумкин ерди. Жочи хан ның йуртында улус ләшкәрни ол билүр ерди. Таумры тамам болғунча, Чиңгиз хан ның төрт оғлы өлгендин соң барча ағани, оғланлары аның бирлә ерди. Анлар арасында азим хурмат тутар ерди лер. Һич ким ерса бу кеңеш³ кылғанда, аның сөзидин чықмас ерди лер. Билк тамам шаһзадалар аңа матиерди лер. Уа нечүк Үгетай хан ны падшаһлык қа

120. ¹Екинчи оғлы Һулагу ниң ²уруғы + ³кеңеш ⁴ләшкәр ⁵кетиб —

олтурғузғанда андын бурун Чиңгиз хан ның хукумі-йарлығы билән Жочи хан ләшкәрі¹ билән атланыб кетиб⁵ ерді. Шамал тарафындағы уилайат ларны бақтура шул Ибир Сибир уа Булар, Дашт Қыпчак, уа Башғурд, уа Орус, Немич көрәл, Қырым уа Черкес та Дербанд хадиға дегәч моғоллар аны Темүр қаһла

121. теб айтурлар. Аңа дегәч алды. Жочи дын соң бул улус лар Бату ның фарманыда ерді. Өз ағасы ның оғлы Мөңгухан, аның ағасы Гүйүк хан ның өз оғлы, ағасы Түчак-булар башлық уа тақы улуғлар Сүбүдай баһадур, Жебе нойан бу черікни башлаб бу уилайат қа келді лер. Барчасы Батуға йығылды лар. Бату булар билән шамал тарафындағы көб уилайат ларны бақтурды. Тарих алты йүз отуз үчде ерді,¹ мечін йылы ерді. Уа ақи⁶ жумада алахир айында² уа йазғысын алты йүз отуз йеті де, қойан йыл баһар уақты да Гүйүк хан билән Мөңгу хан йарлығы билән Толуй хан хазратыға қайтыб кетті лер. Соң муддат йана Бату уилайат лар ачты³ уа мамлакат лар бисйар алды. Аның уруғы Һунузға дегәч алур. Уа Бату ның улуғ хатуны бар ерді. Уа қумасы бисйар ерді. Бу хатунлардын төрт оғул туғды. Атлары бу турур:⁴ Сартак, Туқан, Абуқан, Улақчы. Бу төрт оғлан лары ның уруғын һәр бірін башқа-башқа шарх берілді. *Батуның аууал оғлы Сартак*. Бату ның улуғ хатуны дын туғуб ерді. Бу Сартак ның һич оғлы йоқ ерді. *Батуның екінчи⁵ оғлы Туқан*. Бу Туқан ның беш оғлы бар ерді. Бундағ тартиб үзә Тарбу, Мөңке Темүр, Туда Мөңке, Токтунука, Үгечи. Айтурлар, кім бу оғлан ларыдын башқа тақы оғлы бар ерді теб. Аты ма⁶лум ермес. Тафсил бу беш

122. оғлы ны йаздук.¹ *Туқанның аууал² оғлы Тарбу*. Бу Тарбу ның хатун лары, қумалары бар ерді. Амма

121. ¹кім + ²шамал тарафындағы көб уилайат ларны мусаххар қылды + ³ачты — ⁴атлары бу турур — ⁵Екінчи Батуның

122. ¹йазудук ²Аууал Туқан ның ³бу ⁴Екінчи оғлы Туқан ның ⁵туғуб ⁶ақа ның ⁷ерді

атлары ма⁶лум ермес. Тарбу ның екі оғлы бар ерді. Атлары булар³ туруп: Тола Бука, аның оғлы ма лум ермес; Күнчүк, аның бір оғлы бар ерді, аты Йүз Бука. *Туқанның екінчи оғлы*⁴ Мөңке Темүр. Бу Мөңке Темүрнің хатунлары, кумалары бар ерді. Үч улуғ хатунының атлары ма⁶лум туруп. Аўуал хатуны — қаум қоңқырат Олжай хатун ерді. Екінчи — Султан хатун, қаум үйшин ерді. Үчүнчи — Қуту хатун. Бу хатунлардын он оғул бар ерді. Мундағ тафсил үзә. Алқой — Олжай хатундын туғыб ерді, Абачы, Тудакан — Султан хатундын туғуб ерді, Туркүк — Қуту хатундын туғуб ерді, Тоқтай — Олжай хатундын туғмыш⁵ ерді, Келмиш ағаның⁶ қызы ерді. Мөңгу ханның хатуны Салжыдай гүргеннің сіндісі ерді. Бу заман Жочи ханның улусында падша Тоқтай ерді. Аның хатуны бар ерді. Бірінің аты — Болуған хатун, екінчисінің аты — Түкүлче хатун, қаум қоңқырат ерділер.⁷ Булардын үч оғул бар ерді. Мундағ тафсил үзә. Атлары бу туруп: Йабарыш, Иксар, Түклүбука, Сарай Бука, улақай. Аның бір оғлы бар ерді. Аты Улус Бука. Қадам, Қудукан. Аның оғлы бар ерді. Аты — Күнкас Туғрилча. Аның

123. оғлы Өзбек хан. Өзбек оғлы Жаныбек хан. Туқан оғлы Мөңке Темүрнің он оғлының нәслі тамам болды. *Үчүнчи оғлы Туқанның Туда Мөңгу*. Бу Туда Мөңгунің екі хатуны бар ерді. Улуғының аты Ирықач¹ хатун, қаум қоңқырат ерді. Екінчи сіннің аты Тура Қутлығ хатун, қаум алчы татар ерді. Анлардын үч оғул туғды. Мундағ тафсил үзә. Өз Мөңгу — Артқач хатундын туғуб ерді. Аның бір оғлы бар ерді Хытай Чок атлығ; Чичектү — Тура Қутлығ хатундын туғуб ерді; Тобатай. *Төртүнчи оғлы Туқанның Тоқтунуқа*. Уа бу Тоқтунуқаның хатуны² [ның], атлары ма⁶лум ермес. Екі оғлы бар ерді. Мундағ тафсил үзә: Бабуч, Түгел Бука. *Бешінчи оғлы Туқаның Үгечи*. Бу Үгечінің оғлы йок ерді. *Батуның үчүнчи оғлы*³ Абуқан. Бу Абуқаның

123. ¹Ирытқач ²хатунының ³Үчүнчи оғлы Батуның ⁴бисйар+

хатун лары, кума лары¹ көб ерді. Амма йеті оғлы бар ерді. Мундағ тафсил⁵ үзә: Барак, Булат,⁶ уа Тутуч, уа Қадақа, Ахмед, Сабир, Доңуз. *Батуның төртүнчі оғлы Улақчы*. Бу Улақчы ның хатун лары ма⁶лум [емес]. Оғлы йоқ ерді. Жочи хан ның екінчі оғлы Бату ның нәслі тамам болды. Уа алла ал маста⁶ан. *Жочи хан ның үчүнчі оғлы Берке*. Бу Берке нің іч оғлы йоқ ерді. Мунуң хикайат лары Һулагу ханда, Абақанда, өңгә йерлерде келур. Инша алла та⁶ала. *Жочи хан ның төртүнчі*

124. *оғлы¹ Беркечар*. Уа бу Беркечар ның хатун лары, кума лары бар ерді. Амма екі оғлы бар ерді. Мундағ тафсил үзә:² Көкчу, бу Көкчу нің төрт оғлы бар ерді. Атлары бу турур: Инчил Темүр, йылқычы, Докда, Тоқтемүр. Екінчі сі Йесу Буқа. Бу Иесу Буканың бір оғлы бар ерді. Аты Сарай Буқа. Жочи ханның төртүнчі оғлы Беркечар ның уруғы тамам болды. *Жочи хан ның бешінчі оғлы³ Сейбан*. Бу Сейбан⁴ [ның] хатуны, кумасы көб ерді. Амма он екі оғлы бар ерді. Атлары мундағ тафсил үзә: Байнал, Айачы, Сайлқан, Байанчар, Мажар, Қойнчы, Баһадур, Қадақ, Балақ, Черик, Мерген, Қуртуқа. Бу он екі оғул ның оғлан ларын, нәбирәлерін һали хадаға дегәч мафсил қылды. *Сейбанның аууал⁵ оғлы Байна*. Бу Байнал ның үч оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә, атлары бу турун. *Ийлақ Темүр*, Бектемүр, Беш Буқа. *Сейбай[ның] екінчі⁶ оғлы Баһадур*. Бу Баһадур ның екі оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә: Қутлуг Буканың оғлан лары ма⁶лум ермес; Жочи Буқа, бу Жочи Буканың төрт оғлы бар ерді. Атлары бу турур: Бадакул, Бектемүр, Байанчар, Иайасу Буқа, *Сейбан (ның) үчүнчі оғлы⁷ Қадақ*. Бу Қадақ ның бір оғлы бар ерді, аты Тола Буқа. Уа Бу Тола Буқа ның екі оғлы бар ерді.⁸ Маңку-

⁵тартиб+ ⁶Бударад ⁷Төртүнчі оғлы Бату ның

124. ¹Төртүнчі оғлы Жочи хан ның ²Аууал ³Бешінчі оғлы Жочи ханның ⁴Сейбанның ⁵Аууал Сейбанның ⁶Екінчі Сейбан ның ⁷үчүнчі оғлы Сейбан ның ⁸улуғы ның аты+ ⁹кічіңі нің аты+ ¹⁰атлыг+

тай,⁹ Түмен Темүр. Уа бу Түмен Темүр нің оғлы бар ерді, аты Учукан.¹⁰ *Сейбан ның түртү* —

125. *нчі оғлы*¹ Балақан. Уа бу Балақан ның үч оғлы бар ерді. Атлары бу турур: Туры, Түкан, Тоқдай. Уа бу Тоқдай ны муртад Тоқдай уа тама Тоқдай теб айтур ерді лер. Аның қышлақы Терек суы таба ерді, та мадит Дарбенд ге дегәч. Та ләшкәр башлығы қараул ерді. Уа бу Тоқдай ның үч оғлы бар ерді.² Бақырча, Күнчүк, Жауқан. *Сейбан ның бешінчі оғлы*³ Черик. Уа бу Черик нің бір оғлы бар ерді. Аты Тоқтемүр. *Сейбан ның алтынчы оғлы*⁴ Мерген. Уа бу Мерген нің екі оғлы бар ерді⁵ Тоқатемүр, Елбуқа. *Сейбан ның йетінчі оғлы*⁶ Қуртуқа. Уа бу Қуртуқа ның бір оғлы бар ерді. Аты Кинас.⁷ *Сейбан ның секізінчі оғлы*⁸ Айачы. Бу Айачы ның бір оғлы бар ерді Учқар⁹ атлығ. *Сейбанның тоқузунчы оғлы*¹⁰ Сабылқан. Бу Сабылқан ның бір оғлы бар ерді Қутулғтемүр атлығ. Уа бу Қутулғтемүр нің йеті оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә: Буралтай, Бектемүр, Буралғы, Отман, Сатбак, Йесу Буқа, Темүрбай.¹¹ *Сейбан ның онунчы*¹² оғлы Байанчар. Бу Байанчар ның бір оғлы бар ерді: Абуқан Түрген. Бу Абуқан Түрген нің бір оғлы бар ерді. Туғанчар атлығ. *Сейбан ның он бірінчі*¹³ оғлы Мажар. Бу Мажар ның бір оғлы бар ерді Турчы атлығ. *Сейбан ның он екінчі*¹⁴ оғлы Қойнчы. Бу Қойнчы ның һіч оғлы йоқ ерді. Жочи хан ның бешінчі оғлы Сейбан уруғы тамам болды. *Жочи хан ның*

126. *алтынчы оғлы Таңқут*. Бу Таңқут ның екі оғлы бар ерді. Мундағ тафсил қылынды: Сүбүктай, Тоқуз. Бу екі оғул ның уруғы ма лум, мундағ маужаб турур. *Таңқут ның аууал оғлы Сүбүктай*. Сүбүктай ның екі оғлы

125. ¹Төртүнчі оғлы Сейбан ның ²мундағ тафсил қылынды ³Бешінчі ⁴оғлы Сейбанның ⁴Алтынчы оғлы Сейбанның ⁵мундағ тафсил қылынды+ ⁶Йетінчі оғлы Сейбанның ⁷атлығ+ ⁸Секізінчі оғлы Сейбанның ⁹Учқур ¹⁰Тоқузунчы оғлы Сейбанның ¹¹Темүрмай ¹²Онунчы Сейбанның ¹³Он бірінчі Сейбанның ¹⁴Он екінчі Сейбанның

бар ерді. Мундағ тартиб үзә: Мажар, Аның бір оғлы бар ерді, аты Күрүк. Кичик Қойнчы. Аның төрт оғлы бар ерді. *Мундағ тартиб үзә:* Бурачар, Күчтемүр, Ештан, Дурату. *Таңқут ның екінчи оғлы Тоқуз.* Бу Тоқуз ның үч оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә: Қали ма, Арслан, Буралғы. Жочи хан ның алтынчы оғлы Таңқут¹ ның уруғы тамам болды. *Жочи хан ның йетінчи оғлы Бууал.* Бу Бууалның екі оғлы бар ерді. Атлары бу туруп:² Татар,³ Мыңқагдар. Бу екі оғлы ның уруғын мундағ тафсил қылынды. *Бууал ның аууал оғлы Татар.* Уа бу Татар ның бір оғлы бар ерді Ноқай атлығ. Уа бу Ноқай ның үч оғлы бар ерді. Мундағ тафсил үзә: Жауке, Йүке, Туры. *Бууал ның екінчи оғлы Мыңқагдар.* Уа бу Мыңқагдар ның тоқуз оғлы бар ерді. Мундағ тафсил⁴ үзә: Тоқар, аның оғлы бар ерді Укурди Буқа, [атлығ]; Бекруз, Тудакан, Тоқлубай. Абуқан, аның екі оғлы бар ерді: (аның екі оғлы бар ерді). Тоқуч, Ахмед. Өзбек, аның оғлы йоқ ерді; Сасық, аның бір оғлы бар ерді Басар атлығ; Орыс, аның оғлы йоқ

127. ерді. Оруң Қуртуқа, Тоқлужа, Елбасмыш, аның һәм оғлы йоқ ерді. Жочи хан ның йетінчи оғлы Бууал ның уруғы тамам болды. *Жочи хан ның секізинчи оғлы Чилауқун.* Бу Чилауқун ның оғлы йоқ ерді. *Жочи хан ны тоқузунчы оғлы Чыңқур.* Бу Чыңқур ның үч оғлы бар ерді. Анлар ның атлары, оғлы ның оғлан лары ның атлары мундағ маужаб білә мафсил қылынды. Аууал оғлы — Йесу Буқа, аның беш оғлы бар ерді, атлары мундағ: Буралғы, Көплүк, Тудакан, Тудажу, Ажинчы. Екінчи оғлы Ширамун, аның үч оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә: Хоразми, анасы Булужин хатун, қаум татар; Жакуту, анасы Қутлуқан хатун, қаум сулдус; Байрам, анасы Қулда уа кума ерді. *Үчүнчи оғлы — Мажар.* Аның үч оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә қылынды. Орусак, Байан, Байку.¹ Жочи хан ның тоқузунчы оғлы Чыңқур

---

126. ерді, аның+ ²бу туруп — аууалғы ның аты+ ³екінчисінің аты ⁴уа тартиб+

ның уруғы тамам болды. *Жочи хан ның онунчы оғлы Чымбай*. Уа бу Чымбай ның хатуны, кума лары бисйар² ерді. Амма екі оғлы бар ерді. Атлары бу туруп: *Һинду*, *Тудаур*. Анлар ның оғланларын, уруғын мундағ тафсил қылынды. Аууал оғлы Чымбай ның *Һинду*. Бу *Һинду* ның бір оғлы бар ерді: *Йаку*³ Уа бу *Йаку* нің үч оғлы бар ерді:⁴ *Жалайыргай*, *Қундалан*, *Манқутай*, *Тақачу*. Уа бу *Йаку* Чымбай өлгендін

128. соң екі йыл падшаһ лық қылды. Андын соң *Токтай* өлтүрді. *Чымбай ның екінчи оғлы Тудаур*. Бу *Тудаур* ның екі оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә, атлары бу туруп: *Мажар*, аның үч оғлы бар ерді. Мундағ тафсил қылынды: *Мелик*, *Хожа*, *Қуртақачу*; *Тарийачы*. Аның оғлы йоқ ерді. *Жочи хан ның онунчы оғлы Чимбай ның уруғы тамам болды. Жочи хан ның он бірінчи оғлы Мухаммед*. Аның уруғы ма⁶лум ермес.² *Жочи хан ның он екінчи оғлы Удур*. Бу *Удур*[ның] бір оғлы бар ерді. *Қарачар* атлығ. Уа бу *Қарачар* ның беш оғлы бар ерді. Мундағ тафсил қылынды. Аууал² *Қуртуқа*. Бу *Қуртуқа* ның анасы *Ел тутмыш* хатун ерді, қаум тулас. Уа бу *Қуртуқа* ның бір оғлы бар ерді, аты *Усас*, екінчи³ *Тузчы*, бу *Тузчы* ның бір оғлы бар ерді. Ананда атлығ үчүнчи оғлы *Апрышқа*. Аның оғлы йоқ ерді. Төртүнчи *Әмкен*. Бу *Әмкен* нің оғлы йоқ ерді. Бешінчи⁴ *Түкәл*. *Жочи хан ның он екінчи [оғлы] Удур* ның уруғы тамам болды. *Жочи*⁵ *хан ның он үчүнчи оғлы Тоқа Темүр*. Уа бу *Тоқа Темүр* нің төрт оғлы бар ерді. Атлары⁷ мундағ тафсил⁸ қылынды⁹. *Байтемүр*, аның үч оғлы бар ерді. *Тоқанчар*, *Белқучы*,¹⁰ *Көкәчу*.¹¹ *Байан*, аның оғлы екі ерді: *Қазан*, *Даншманд*. *Үчүнчи Оруң*, аның төрт оғул ерді: *Ачық*, аның оғлы.

127. ¹Байкур ²көб + ³атлығ + ⁴мундағ тафсил, тартиб үзә +

128. ¹Жочи хан ның он бірінчи оғлы Мухаммед. Аның уруғы ма⁶лум ермес — ²оғлы Қарачар ның + ³оғлы Қарачарның + ⁴Қарачар ның оғлы + ⁵Жочи — ⁶Анлар ның ⁷уа нәбирәлерінің атлары + ⁸уа тартиб үзә ⁹аууал — ¹⁰Йылқучы ¹¹Екінчи —

129. Бахтийар, Азыклы. Аның үч оғлы [ы бар ерді] 6адил Такучы, Анбарчы. Қарақиз Аның үч оғул [ы бар ерді]; Иаңба, Керейче, Шабаку. Сарыча. Аның бір оғул [ы бар ерді], аты Кучек. Төртүнчі Кен Темүр. Аның екі оғул [ы бар ерді]: Қожа Қара, Абай. Буларның оғланлары йок ерді. Жочы ханның он төртүнчі оғлы Сиңқум. Уа бу Сиңқумнің іч оғлы йок ерді. Жочи ханның бу он төрт оғлының атларын, оғлы оғланларыны — барчасыны бір-бір¹ мафсил бітідім. Тамам.

Дастан Чағатай хан би Чиңгиз хан Оғланлары, оғлының оғланлары та ғайат уақтқа дегәч урук болуб кечті лер. Чағатай ханның алты оғлы бар ерді. Атлары бу туруп: Муа Түкан, Мусы Ийә, Билкас, Сарман, Йесун, Меңке, Байдар. Уа шарх тафсил бу алты оғулның уруғы ма⁴лум бимаужаб туруп. Бір-бір жүда-жүда қаламда келді. *Чағатай ханның аууал оғлы Муа Тукан.* Бу Муа Тукан Йесулун хатун дын туғуб ерді. Аның төрт оғлы бар ерді. Мундағ тартиб үзә: Байжу, Бөри, Йесун Тауа, Қара Нулагу. Бу төрт оғулның һәр оғланларын, нәбирәлерін² мундағ маужаб да мафсил қылынды: Муа Түканнің аууал оғлы Байжу. Уа бу Байжуның оғлы бар ерді Тудан атлығ. Уа бу Тудан³ [ның] оғлы Бужу атлығ, уа Бужу оғлы

130. 6абдулла атлығ. *Муа Түканнің екінчі оғлы Бори.* Уа бу Бөринің беш оғлы бар ерді. Мундағ тафсил уа тартиб үзә қылынды. Қадақы, Сибан, аның төрт оғлы бар ерді, мундағ тартиб үзә: Талбаку.¹ Аның үч оғлы бар ерді: Темүр, Орадай, Туман. Току,² аның екі оғлы бар ерді: Зулқар найин, али. Буқа Темүр, аның екі оғлы бар ерді: Үрүк Темүр, Олчай Ачықы. Аның екі оғлы бар ерді: Үрүк, аның екі оғлы бар ерді: Йол Бука, Ғаран, Изшил Турқан. Ахмад, аның екі оғлы бар ерді: Баба, аның үч оғлы бар ерді: Һабил Темүр, Қабил Темүр, Йулдуз Темүр. Сақы, Абуқан. Апишқа Аның бір оғлы

129. ¹бір-бір — ²нәбирәлерін + ³Туданның

130. ¹Талбақур ²Тоқур ³тафсил ⁴атлығ ⁵аның оғлы ма⁴лум ермес +

бар ерді: Урук. *Муа Тукан нің үчүнчі оғлы Иасун Тауа.*

Бу Йасун Тауа ның үч оғлы бар ерді. Мундағ тартиб³ үзә: Мумин, оның екі оғлы бар ерді: Йайа Үрүк, аның оғлы бар ерді: Билген Темүр.⁴ Борақ, аның беш оғлы бар ерді: Тоқатай, Уладай, Бузма Дауа, Бектемүр. Басар. *Муа Тукан нің төртүнчі оғлы Қара Һулагу*, Бу Қара Һулагу нің [бір] оғлы бар ерді Мұбаракшаһ атлығ. Уа бу Мұбаракшаһ ның беш оғлы бар ерді. Мундағ тафсил қылынды: Олжай Буқа. Аның оғлы Қутлығ шаһ атлығ ерді. Буралғы,⁵ урқудак, Йисун Булад, Қадақ. Атасы Муа Түкан орныға Қара Һулагу уали ал⁶аһд болды. *Чағатай хан ның екінчі*

131. *оғлы Мучы Ийа.* Бу Мучы Ийа нің анасы канизак ерді. Йесулун хатун ның ордусында ерді. Ол канизакдін туғуб ерді. Аның он бір оғлы бар ерді:¹ Тикши, аның оғлы Байдақан атлығ. Аның² төрт оғлы бар ерді: Туған, Олкуту, Тауриқ. Бірі ма³лум[м] ермес. Тағудур, аның үч оғлы бар ерді: умар, аның екі оғлы бар ерді: Қатлығ Темүр, Игүтемүр, Мубаракшаһ, Суқату, Ахмад, Тамудар, Қойан, Чечектү. Аның екі оғлы бар ерді: Шадба, Қушмақ Исак, аның екі оғлы бар ерді: Қайбуқа, Уладай. Туған Бүкбуқа. *Чағатай ханның үчүнчі оғлы Билкас, Чағатай хан ның төртүнчі оғлы Сарман.* Уа бу Сарман³ [ның] екі оғлы бар ерді.⁴ Атлары: Қушайқы, Беки.⁵ *Чағатай хан ның бешінчі оғлы Йесу Мөңке. Чағатай хан ның алтынчы оғлы Байдар.* Уа бу Байдар ның оғлы бар ерді. Алғой атлығ. Уа бу Алғой ның үч оғлы бар ерді. Қабан, Жочи, Тоқатемүр. Уа бу Тоқатемүрнің екі оғлы бар ерді: Есун Бүке, Ағрукчы. Алғой оғлы Жочи ның он беш оғлы бар ерді. Атлары бу турур: Токта,⁶ Басар, Дүкүлас, Анхил Буқа, Нумқулы, Буйутнаш, Ақбуқа, Сати, Қутаймыш, Дауд, Камбудурчы, Чегин Темүр; Жирғудай, Мықташ, Қунчикдоржи. Чағатай хан ның нәслі тамам болды.

131. ¹Мундағ тафсил қылынды + ²аның — бу Байдақан ның
³Сарман ның ⁴Анларның + ⁵Йанги ⁶Тоқа

Дастан Толуй хан бин Чиңгиз хан

132. Бу Толуй хан ның он оғлы бар ерді. Уа хатун лары, уа Кума лары көб ерді. Улуғ хатуны Сойур қоқты беги ерді. Оңхан ағасы Жакамбука ның қызы ерді. Толуй хан ның он оғлы¹ мундағ тафсил қылынды:² Мөңке³ Жүрика,⁴ Қутуқту,⁵ Қойлай,⁶ Һулагу,⁷ Ариқ Бүке,⁸ Бужак,⁹ Мүке,¹⁰ Йесугайтай,¹¹ Сүбүктай. Бу он онлан ларын атларын йазылды. Емді аның оғлан ларын, нәбира лерін, уруғын мундағ тафсил қылынды: Толуй хан ның аууал оғлы Мөңке. Бу Мөңке Сойурқоқты бегидін туғды. Нечә йыл лар падшаһ лық¹² қылды.¹³ Аның уруғын соң айтурмыз. Толуй хан ның екінчи оғлы Жүрика. Бу Жүрика йігітлік де өлді. Аның оғлы йоқ ерді. Толуй хан ның үчүнчи оғлы Қутуқту. Бу Қутуқту ның оғлы йоқ ерді. Бір қызы бар ерді. Кәлмиш ақа [атлығ], қаум қоңқырат Салжыдай гүргенге берді. Толуй хан ның төртүнчи оғлы Қойлай хан. Бу Қойлай хан Сойурқоқты бегидін туғуб ерді. Ол һәм падшаһ лық биледі. Аның оғлан ларын соң айғаймыз. Толуй хан ның бешінчи оғлы Һулагу.¹⁴ Ол һәм Сойурқоқты бегидін туғуғ ерді. Иран заминда падшаһлық қылды. Улуғ падша сахиб қиран ерді. Ол уилайат лар да барча мамлакат лар ны ол бақтурды. Иран замин Чабан таба. Аның һәм уруғын соң айғаймыз. Толуй хан ның алтынчы оғлы Ариқ

133. Бүке. Бу әм улуғ хатун дын туғуб ерді. Аның беш оғлы бар ерді. Мундақ тафсил қылынды: аууал Йубу Буқур. Аның беш оғлы бар ерді. улагу, Алты Тока, Олжа, Олжа Темүр, Орла. Екінчи — Мелик Темүр. Аның алты оғлы бар ерді: Һуккан, Ажықы, Йесун, Тууға, Баһадур Таба, Ойурдаймахмуд. Үчүнчи — Қутуқа. төртүнчи — Тамачи. Тамачи ның екі оғлы бар ерді: Байан Багин, Найру Буқа. Аның беш оғлы бар ерді.

---

132. ¹оғлын ²екінчи + ³*үчинчи + ⁴үчүнчи + ⁵төртүнчи + ⁶бешінчи + ⁷алтынчы + ⁸йетінчи + ⁹секізінчи + ¹⁰токузунчы + ¹¹онунчы + ¹²ханлық + ¹³биледі ¹⁴хан +

Шишкай, Байан, Абукан, Ура Темүр, Куртука. *Толуй хан ның йетінчи оғлы Бужак*. Бу Бужак ның хатуны, қумалары¹ көб ерді. Бу хатун лары дын бір оғул туғды. Атасы орнуда ол ерді. Аты Сэбүксар деб айтур ерді лер. Ол жаһат дін аның йүз оғлы бар ерді. Аның оғлан лары Темүр хан катында ерді. Атлары ма^блум ермес. Ба^зисы² атлары бу туруп: Сайн Бук, аның екі оғлы бар ерді: Данишманд, Илаудар. Жауту, аның оғлы бар ерді: Тура Темүр. Тикши, аның оғлы йок. Тобсиз, аның төрт оғлы бар ерді. Балтачар, Саут, Бектай, Бурайғы. *Толуй хан ның секізінчи оғлы Мүке*. Бу Мүке нің үч оғлы бар ерді. Мундағ йазылды: Аиңтум, Ебуген, Булад. Чиңтумның екі оғлы бар ерді: Фазан, Хытай. *Толуй хан ның тоқузунчы оғлы Сүйүктай*. Бу Сүбүктай ның оғлы Тоқатемүр. Бу Тоқатемүр ^базым баһадур

134. ерді, атқычыл мерген ерді. *Онунчы оғлы Толуй¹* (хан ның) Субуктай. Толуй хан ның он оғлы ның нәслі тамам.²

Дастан Гүйүк хан ибн Үгетай хан Төрегуне³ хатундын туғуб ерді. Үгетай хан ның улуғ оғлы ерді. Гүйүк хан ның хатун дары, қумалары көп⁴ [ерді]. Барча хатун лары дын улуғы Оғул Қаймыш атлығ ерді. Уа Гүйүк хан ның үч оғлы бар ерді. Бірі⁵ — Хожа Оғул,⁶ уа бірі⁷ — Нақой,⁸ Бу екі сі Оғул Қаймыш хатундын туғуб ерді. Уа бу Нақой⁹ оғлы Чапат атлығ ерді. Уа бірі¹⁰ Іуқу Тукма атлығ ерді. Уа бу Тукма ның оғлы әм Тукма атлығ ерді. Уа Хожа Оғулның оғлан лары ма^блум ермес атлары.¹¹ Гүйүк хан ның нәслі тамам.¹²

133. ¹бисйар ²ба ^бзисының

134. ¹хан ның + ²болды + ³Төргүз ⁴бисйар бар + ⁵улуғы ның атын ⁶атлығ + ⁷екіншісінің аты ⁸атлығ + ⁹Нақой ның ¹⁰Үчіншісінің аты ¹¹атлары — ¹²болды + ¹³қумалары ¹⁴көб + ¹⁵улуғы ның аты + ¹⁶екіншісінің аты + ¹⁷турур +

**Дастан Мөңке хан ибн Толуй
хан ибн Чиңгиз хан**

Мөңке хан Толуй хан ның улуғ оғлы ерді. Сойурқоқты беги дін туғуб ерді. Мөңке хан ның хатун лары, қума лары¹³ бисйар¹⁴ ерді Барча дын улуғ хатуны Кутукту хатун ерді, қаум икирас [дын]. Буту гүрген оғлы Олудай, аның қызы ерді. Бу хатун дын екі оғул туғды. Улуғы¹⁵ Балту, кічігі¹⁶ Оруңташ.¹⁷ Уа бу Оруңташ ның екі оғлы бар ерді. Улуғы

135. Сараман, кічігі Наумаған. Уа бу улуғ хатун дын бір қызы бар ерді. Байалун атлығ. Бу Байалун ны Жау Курчын ның оғлы ға берді. Екінчі улуғ хатуны бар ерді, аты Окул Тутмыш атлығ, қаум ойрат ерді. Уа бу хатун дын оғлы йоқ ерді. Екі қызы бар ерді. Улуғының аты — Шырын, кічігі нің аты Бичика уа Шырын ны Тайчу гүрген нің оғлы ға берді. Шырын өлген дін соң Бичика ны берді. Уа тақы екі йахшы қумасы бар ерді. Бірі¹ Йабау-чын, қаум бауаит.² Андын бір оғлу туғды Ширеки атлығ. Бу Ширеки (нің) екі оғлы бар ерді. Аууал Тура Темүр, Тоқан Темүр. Бу Тоқан Темүр нің оғлы ар ерді. Аууал Тура Темүр, Тоқан Темүр. Бу Тоқан Темүр нің оғлы бар ерді Улус Буқа атлығ. Екінчі қумасы ның аты Үгүйти атлығ, елчигин сүңәк ерді. Бу қума дын бір оғул бар ерді. Есутай атлығ. Уа бу Есутай ның төрт оғлы бар ерді. Мундағ атлары: Олжай, Һулагчу, Һинтум, Олжай Буқа. Мөңке хан ның уруғы тамам болды.

**Дастан Қубылай⁴ хан бин Толуй
хан бин Чиңгиз хан**

Қубылай³ хан ның хатун лары уа қума лары көб ерді. Барча хатун лары дын улуғы қаум қоңқырат ның падшаһы Алчы нойан ның қызы ерді Чабун хатун атлығ. Қубылай⁴ хан дын екі оғул туғды. Атлары мундағ таф-

---

135. ¹бірі нің аты+ ²ерді+ ³Қойлай ⁴Қойлай

сил қылды: аууал оған Кубылай хан ның — Доржы Бу Доржи Чабун

136. хатун дын туғуб ерді. Аның оғлы бар ерді Инде атлығ. Ол Абахан дын йашқа улуғ ерді. Дайима мабул рәнжур ерді. Уа мундағ алат білән өлді. Екінчі оғлы Кубылай⁴ хан ның Жимким, аслы ның аты Жим ерді. Мунуң улуғ хатуны Тайхой атлығ [атлығ]¹ ерді. Уа бази лар айтур лар: мунуң һәм анасы Чабун хатун турур. Тайхой аның екінчі аты турур, ма ни Тайхой «хан анасы» темек болур. Уа Жим Ким йігіт лікде өлді. Андын үч оғул қалды.² Мундағ тафсил үзә: аууал Кәмбала, аның үч оғлы бар ерді, мундағ [тафсил үзә]: Хоңтай, Далкен, Буқа. Екінчі Тарма бала. Аның һәм үч оғлы бар ерді: Хайшаң, Имке, Барма. Үчүнчі — Темүр хан. Бу заманда хан ол турур. Аны соң Олжайту хан теб айды лар. Бу Олжайту хан һәм мусулман ерді. Бір оғлы бар ерді, аты Тайши, йана бір оғлы бар ерді Таға Булат атлығ. Үчүнчі Кубылай хан ның (оғлы) Меңлуқан. Бу һәм Чабун хатун дын туғуб ерді. Аның улуғ хатуны бар ерді. Ату Қуту,³ қаум қоңқырат. Алчы нойан ның оғлыдын туғуб ерді. Аның үч оғлы бар ерді. Мундағ тафсил үзә: Арслан Буқа, Алтун Буқа, Анинда. Бу Анинда мусулман ерді. Ол қаум білән йағы ерді. Ол ма ни дын Анинда ат қойыды. Уилайат Таңкут аның буйруғунда ерді. Аның бір оғлы бар ерді Урактемүр атлығ, бір қызы бар ерді, аты

137. маблум ермес. Төртүнчі Кубылай¹ хан ның оғлы Нумуған. Бу һәм Чабун [н]² хатун дын туғуб ерді. Аның хикайат лары көб³ турур. һәр бірі сі өз маузада келүр. Бу Нумуған ның екі қызы бар ерді, атлары маблум ермес. Бешінчі оғлы Кубылай⁴ хан ның Қурыдай. Бу Қурыдай Қурқчин хатун дын туғуб ерді, меркит сүңәк лік ерді. Кубылай⁵ барча хатун дын бурун алыб ерді. Тукба бекинің қарындашы Қуту ның қызы ерді. Алтынчы оғлы Кубылай⁶ хан ның һукачи, қаум дурбан [Дурбачин]

136. ¹атлығ — ²қалды — ³Қутой

137. ¹Қойлай ²Чабун ³бисйар ⁴Қойлай ⁵Қойлай хан ⁶Қойлай

хатундын туғды. Уилайат Қара Жаңны аңа беріб ерді. Күнлер де бір күн дифә марғи аби зиадты алыб дур. Аны ханға тегүрді лер. Ханға йетміш ағач урурды. Тәтлі еті аның парә-парә болды. Андын оқ өлді. Аның бір оғлы бар ерді. Темүр Уақан атлығ ерді. Атасының уилайат Қара Жаңны аңа беріб ерді.⁷ Аның үч оғлы бар ерді. Атлары бу турур: Тос Бука, Туғлуқ, Булад. *Йетінчи* оғлы Кубылай⁸ хан ның Ағрукчи. Уа бу Дур Бачин хатун дын туғуб ерді. Хан уилайат Тибет ні беріб ерді. Аның екі оғлы бар ерді. Аууал Темүр Бука ның екі оғлы бар ерді.⁹ Саскийе,¹⁰ Жошбак. Ихбал Бука, Ағрукчи дын соң уилайат Тибет ні бу Темүр Букаға берді лер. *Секізінчи* оғлы Кубылай¹¹ хан¹² [ның] Абачы. Бу Абачы ның анасы Һушжин атлығ

138. ерді. Қаум үшін Бурақур нойан ның қызы ерді. Бу Абачи хатун алды, нечә муддат кечді, фарзанд болмады. *Тоқузунчы* оғлы Кубылай¹ ханның Көкәчу Мунуң анасы қаум Һушин Айачы ушжин атлығ ерді. Бурун уақт да Нумуған білән ләшкәр білән атланыб, Қайду урушыға барды лар. Аны Нумуған білән тутуб, соң муддат да ханға йіберді лер. *Онунчы* оғлы Кубылай² хан ның Кутук Темүр. Мунуң анасы ма лум ермес. Йігірмі йашарда уофат тапты. Хатуны бар ерді. Оғул болмады. *Он бірінчи* оғлы Кубылай² хан ның Тоқан. Ол Баба хатундын туғуб ерді, қаум байауут Бурақчин қызы. Бір оғлы бар ерді. Аты аның Чаң атлығ. Аның уилайат маужиб теб айтурлар. Шаһар мазим турур. Аның аты Жинжу қурб, он түмен уилайат болғай, хан аңа берді³.

⁷берді ⁸Қойлай ⁹Аты ¹⁰екіншісі ¹¹Қойлай ¹²хан ның

138. ¹Қойлай ²Қойлай ³Он екінчи оғлы Қойлай хан ның һәм ма лум ермес. Қойлай хан ның нәслі тамам болды+ ⁴Қойлай ⁵хатуны Көкчин+

Дастан Темүр хан бин Жимким хан бин Кубылай⁴
хан бин Толуй хан бин Чиңгиз хан

Бу Темүр хан Кубылай⁴ хан ның оғлы ның оғлы ерді. Соң Олжайту хан теб айды лар. Уа бисйар йыл лар сайа⁶ адл уа инсаф уа бір каф халайқ пайында болсун. Уа бу Олжайту хан ның хатун лары, кума лары бисйар көб ерді. Жимким нің улуғ⁵ хатуныдын туғуб ерді. Уа тақы хатуны, кумасы көб ерді. Та ғайатқа дегәч анлар ның атлары ма⁶лум ермес.

139. Амма улуғ хатуны Болуқан хатун ерді. Ондын бір оғул туғды. Дисы Тайши,¹ Қоң тайши теб соң айдылар. Екінчі оғлы тақы бар ерді. Макла Байлан² атлығ. Темүрқанның дастан³ тамам болды.

Дастан Нулагу хан⁴ (бин) Толуй хан
бин Чиңгиз хан

Шарх тафсил хатунлары ның атлары. Нулагу хан ның хатун лары көб ерді. Уа йесирлер дін бисйар алыб ерді. Анча анлар ның атлары ма⁶лум туруп мундағ: улуғ хатуны Дакур хатун туруп, керайт сүңгәклі ерді. Оң ханның оғлы Ойку ның қызы ерді. Атасы бірлә⁵ біргә айгенде, өзгә⁶ хатунлары дын улуғы ол ерді. Андын соң атасы Толуй хандын башқа йүргенде, Амуяа дарйасын кечкендін көб хатунлар алды. Нулагу хан иран заминда падшаһлық қылды. Нулагу хан ның он төрт оғлы, йеті қызы бар ерді. Анларның атлары барчасы ның оғлы ның оғлыға дегәч қалимда мундағ келді. Аууал Нулагу хан ның оғлы Абақа хан. Бу Абақа хан Йесунчин хатундын туғуб ерді. Атасы білән Моғолстандан Иран Замин[ға] біргә келді. Жүмлә қарындаш ларыдан улуғрақ, артуқрақ ол ерді. Соң атасы орныға ол ал⁶анду

139. ¹атлығ. Екінчі оғлы+ ²Балан ³Темүр хан ның дастаны —
⁴бин+ ⁵білән ⁶өңгә

падшаһлық ол би[ле]ді. Аның хикайаты соң келүр, айгаймыз. *Екінчи* оғлы Һулагу хан ның Жумқур. Бу

140. Жумқур Көрік хатындын туғуб ерді. Уилайат Моғолстанда Абақа хандын бір ай соң туғуб ерді. Аның екі хатун[н]ы¹ бар ерді. Улуғы Нулун хатун ерді Гүйүк хан ның ағасы Буқа Темүр нің қызы ерді. Екінчиси Жаурчы хатун ерді. Болуған хатун ның улуғ екечі сі ерді. Анлар дын екі оғул болды. Мундағ тафсил үзә: Жушкаб, кумадын туғуб ерді. Жаурчы хатун, йасақдын алыб ерді. Кеңшу, кумадын туғуб ерді. Аның оғлы Шер Әмун атлығ,² ол хайат туруп. Жумуқур ның қызлары булар туруп. Улуғы Әрғудақ атлығ, Нулун хатундын туғуб ерді. Аны Сүйүнчак аға³ ның оғлы Шади гүргенге берді. Аның оғлан лары бар ерді: Хабиш атлығ, екі қызы бар ерді. Бірі сі Күнхашкаб атлығ. Ол султан ислам Олжайту хан ның аууалғы алған хатуны ол ерді. Екінчі сі кумадын туғуб ерді Елқатығ атлығ. Аны султан Ахмад алды. *Үчүнчи* оғлы⁴ Һулагу хан ның (оғлы) Йушмут. Бу Йушмут кумадын туғуб ерді. Қутуй хатун ның ордасында ерді. Аты Нуқачин екечі атлығ ерді хытайлар сүңәклі ерді. Андын үч оғул туғды. Мундағ [тафсил үзә]:⁵ Кара Ноқай, Занбу, Сүке. *Төртүнчи оғлу Һулагу хан ның Текшин. Бу Текшин Қутуй хатундын туғуб ерді. Ыллат истирха машана ерді. Үкү⁶ табиб ларға бактурды,*

141. Һич Ылаж болмады. Ыақибат аламир. Андын ок уофат тапты. Бу Текшин Жумқур өлгендін соң Нулун хатунны алыб ерді. Андын оғул туғды Тобун атлығ. Бу Нулун хатун ның Жумқурдын туған бір қызы бар ерді. Ордаяс атлығ. Соң аны Орғудақ атады лар. Аны Шади гүргенге беріб ерді.¹ Соң Ыариб ның оғлы алды. Андын оғлан лары бар ерді. *Бешінчи* оғлы Һулагу хан ның Тарақай. Бу Тарақай кумадын туғуб ерді. Аты Бурақчин атлығ ерді, Қутуй хатун ның ордасында туғуб ерді. Уилайат Моғолстан дын көчүб келе турғанда, Иран йолунда

140. ¹хатуны ²ерді+ ³ақа ⁴оғлы — ⁵тафсил қылынды+ ⁶Үкүш

141. ¹ерділер.

Сақа туры, анда уофат тапты. Аның оғлан лары Қутуй хатун білән бір йерге келді. Аның оғлы бар ерді. Байду атлығ. Кечату хатун дын соң нечә йыл лар мүлк де тамачамыш қылды. Уа сурат халда өз йерінде келүр. Бу Байдуның оғлы бар ерді Қычхақ² атлығ. Атасы білән бірге өлді Екінчи оғлы йтна бар ерді Шаһ алам атлығ. Уа бір қызы Туладай Идачи Махмуд атлығ. Байдуның анасы Қаракчин атлығ ерді. Тарақайның қызы бар ерді Әшил атлығ. Аны Абдулла аға³ның оғлы Токтемүрге берді. Алтынчы оғлы Нулагу ханның Тобасын. Бу [Тобасын] Нукачин дын туғуб ерді.⁴ Аның оғлы бар ерді (бар ерді)⁵ Саты атлығ. Йетінчи оғлы Нулагу ханның Тағудар Ахмад. Бу Ахмад Қутуй хатун дын

142. туғуб ерді. Аууал аның аты Тағудар ерді. Абақа хан дын соң падшаһ болды. Аның оғлан лары өз дастаны да келүр, соң айғаймыз. Секізинчи оғлы Нулагу ханның Ажай. Бу Ажай кумадын туғуб ерді Ариқа екечи атлығ. Таңиз гүрген¹ қызы ерді. Қутуй хатунның ордусында ерді. Нулагу хан Иран заминге келгенде, Қутуй хатунның ордасын башлаб маин көчүрүр ерді. Нулагу хан дын он күн соң уофат тапты. Аның оғлы бар ерді Елдар атлығ. Аны а д падшаһ ислам Халдулла Рум текрәсинде өлдүрді. Тоқузунчы оғлы Нулагу ханның Қоңқуртай. Мунуң² нәм анасы кума ерді, аты Ажучы екечи, Дукуз хатунның ордусында ерді. Муддат соң башына буқтақ салынды. Уа бағайат қары болды. Нечә йыллар дын соң уофат тапты. Уа бу Қоңқуртайның алты оғлы бар ерді. Мундағ³ (тафсил үзә): Есентемүр. Аның оғлы Булад атлығ; Елдар, аның оғлы Ақтемүр атлығ, Черіктемүр, Таштемүр, Ашигтемүр, Керей, Есентемүр харында атанды. Елдар бір кечә ағасы білән аһд падшаһ исламға сабаб махалғат⁴ көңүлде бар ерді. Ол сабабдын падша ислам аны өлдүрді. Уа тағы оғлан лары Керей, Черіктемүр, андын өзгәсі йашқынасында өлді. Онунчы оғлы

---

²Қыбчак ³ақа ⁴Йешут білән анасы бір ерді ⁵бар ерді —
142. ¹гүргеннің ²Буның ³тафсил қылынды ⁴Махалған лык

Һулагу хан ның Бабасудар. Буның анасы қума ерді Ойаш-
чин атлығ, Қутгуй хатун ның

143. ордасында ерді, қурлаут сүңәклі ерді. Қараң ның қарындашы ерді. Андын бір қыз туғды. Буқай гүрген нің оғлы Басин Буқа гүргенге берді. Ол ері өлгендін соң, бір йыл, екі айдын соң бір оғул туғды, Хабис атады лар. Уа Йасударға охшатыб нисбат қылды лар. *Он бірінчи* оғлы Һулагу хан ның Меңгүтемүр. Бу Олжай хатун дын туғуб ерді. Тарих ның алты йүз еліг төрт де шаууал айы ның екісінде йәкшәнбе кечәсі анадын туғды. Тарих алты йүз сексен бірде тали⁶ жүзада мухаррам айының он алтысында йәкшәнбә күн уофат тапты. Муддат умры⁶ йігірмі алты йыл, екі ай умр⁶ кечүрді. Аның үч оғлы бар ерді. Мундағ тафсил үзә: Анбарчы. Аның екі оғлы бар ерді. Һәр бірі сі бір анадын туғуб ерді. Есент мүр, Қончы. Тайчу, аның бір оғлы бар ерді. Фаран хан аһдында йаман көңүл бағлады. Ол сабаб дын өлтүрді. Тақы бір оғлы бар ерді Булад атлығ, Керей, аның оғлы бар ерді, аты маблум ермес, йашқынасында¹ Кечату а дында уофат болды. Бу оғлан лар² анасы Алынақ екечі атлығ.³ Меңгүтемүрнің үч хатуны бар ерді. Улуғ⁴ Олжай хатун — Буқа Темүр нің қызы ерді. Екінчі сі Атшы Терген атабек нің қызы ерді. Анасы Гөрдучин Сүйін ерді. Үчүнчиси Тучин хатун ерді. Дурйай нойан ның

144. қызы ерді. Амма Меңгүтемүр нің қызлары бисйар¹ ерді. Бірі сі барча² улуғ шаһзада Гөрдучин турур. Ол аны султан Кәрман Жалаладдин ға сойурғамыш қылды. Ол өлген³ соң Буралғы оғлы Сатылмыш бек ке тіледі. Соңратын аға оғлы Тағайға берді. Тақы қызы бар ерді, Әлкин атлығ (Сутай атлығ)⁴ Сутай бек ақтачы ға берді. Тақы бірі Қутлуғ атлығ, Тарақай гүргенге берді. Ол қызы өлген⁵ соң Туладай идачыны берді. Меңгүтемүрнің улуғ хатуны Олжай ерді. Андын соң Атиш ха-

143. ¹өлді+ ²оғланлар ның ³ерді+ ⁴улуғы

144. ¹көб+ ²барчасы дын ³өлген дін ⁴Сутай атлығ — ⁵өлген дін
⁶хан ның ⁷атлығ+ ⁸ерді+ ⁹буқтак ¹⁰Бунуң

тун Атабек ниң қызы ның қызы ны Махмуд шаһға айт [т] урды. *Он екінчи* Һулагу хан⁶ [ның] оғлы Һулагу. Анасы кума ерді. Дукуз хатун ның ордусында ерді. Ел екеч⁷ ерді, конқырат сүйеклі⁸ [ерді]. Ахр ол башына бұғнақ⁹ салынды. Андын төрт оғул бар ерді, үч қызы бар ерді. Сұлайман, атасыдан соң кечті. Күчүк, Мырза дын уофат болды. Хожа мутауаффа болды. Кутлук Бука, ол соң өлді. *Он үчүнчи* Һулагу хан ның оғлы Шибаучы, Һулагу еке дін соң туғуб ерді. Абака хан дын ілгері уа ол қыш оқ уофат болды. *Он төртүнчи* Һулагу хан ның оғлы Тағай Темүр. Мунуң¹⁰ анасы кума ерді. Кутуй хатун ның ордусында ерді. Андын екі оғул туғды. Мундағ тафсил үзә: Курамыш, аның беш оғлы бар ерді: Хачи Һулагу хан ның

145. оғлан лары ның атлары уа нәбирәлері ниң атлары маблум болды. Машрух мафсил қалемде келді. Бу заман башладым. Аның қызларын, күйеулерін мафсил бітидім тартиб билән. Амма Һулагу хан ның йети қызы бар ерді. Мундағ тафсил қылынды. Аууал қызы Нулунған ақа. Бу Гүйүк хатун дын туғуб ерді. Аны қаум татар Жочи оғлы Чума гүргенге берді. *Екінчи* қызы Чами. Бу Олжай хатун дын туғуб ерді. Екечі сі Булунған ақа уофат болды. Аны балдызлай Чума гүргенге берді. *Үчүнчи*¹ — Мәңлүкән. Бу Олжай хатун дын туғуб ерді. Қаум ойрат Бука Темүр оғлы Чақыр гүргенге берді. *Төртүнчи* қызы Тадукан, аның анасы кума ерді. Дуңуз хатундын ордусында ерді. Аны қаум ойрат Тангиз гүргенге берді. Өлгендін соң оғул Сулаймыш алды. Бу заман Тангиз ниң оғлы ның оғлы Чужук гүрген алды. *Бешинчи* қызы Тарақай, Абрақан екечі дін туғуб ерді. Қаум конқырат Муса гүргенге берді. Чиңгиз хан қызыдын туған² ерді. Өзі данишманд ерді, аты Буғайтемүр ерді. Данишманд лық адебі бар (бар)³ ерді. Бу ма ни дын Муса атады лар. *Алтынчы* қызы Қутлуқан. Бу Меңлүкеч екечідін туғуб ерді. Аны қаум дурбан Орғаны нойан

145. ¹қызы+²туғуб ³бар —

нын оғлы Бука гүргенге берді. Бу Бука дын соң оғлы Таукал алды. *Йетінші* қызы Баба, Олжай хатундын

146. туғуб ерді. Қаум ойрат Аргун ақаның оғлы Лакзай гүргенге берді. Һулагу хан ның оғлан лары, қыз лары — жүмләсі, аның нәслі тамам болды, мундағ тафсил қылынды.¹

Дастан Абақа хан бин Һулагу хан бин Толуй хан бин Чингиз хан

Такриб біз қауар аның *Ұа* шарх *Ұа* тафсил хатун [н] лары, оғлан лары, қыз лары *Ұа* нәбирә лері тағайатқа дегәч уруғ болуб кечті лер. Мундағ тартиб үзә: Абақа хан Һулагу хан ның улуг оғлы ерді. Қаум сулдус Йесунчин хатун дын туғуб ерді. Аның хатуны, кумасы көб ерді. Һулагу хан өлгендін соң, Олжай хатунны алды (алды²) *Ұа* Тукси хатун, кім Һулагу хан ның кумасы ерді. Аны өзіне тутты. Туқуз ха [т] н ның орныға башына буғтақ салынды, хатун болды. Тақы барча дын ілгәрі Дурачи хатун ерді, ол өлді. Нуқадан хатунны алды. Қаум татардын, аның орныға олтурғуз да *Ұа* нечүк ол кечті. Елтузмыш хатунны алды. Қутлуғтемүр гүрген нің қызы ерді. Сіңлісі *Ұа* Тарақай гүрген қаум қонқырат ерді. Аның орныға олтурғузды. Андын соң Падшаһ хатун ны алды. Султан Қатиб Аладин Мухаммад хан Керман ның қызы ерді. Анасы Йесунчин хатун ның орныға олтурғузды. Андын соң³ Марати хатун ерді, андын

147. соң Булған хатун қарындаш лары дын ерді. Буқай йарғучы ның қызы ерді, аны алды. Бисйар сәуер ерді. Марати хатун булардын артуқ ерді. Тақы Танаба хатун ерді. Малик Истамбул сулбус теб айтурлар. Аның қызы ерді. Уа тақы жүмлә кумалар дын аның біреусі Қаймыш екечі ерді. Уа бірі сі кумасы Көкей Тағанчук аның апасы ерді. Тақы бір кумасы Булғачин екечі, тақы бір кумасы Болучин екечі. Уа тақы бір кумасы Ширин

146. ¹мундағ тафсил қылынды — ²алды —

екечи. Бу заман Булад ақа ның хатуны туруп. Тақы бірі Илтай екечі уа бисйар тақы бар ерді. Анлар ның атлары ма⁶лум ермес. Зикр оғлан лары, қыз лары, күйеу лері. Абақа хан ның екі оғлы бар ерді. Екі сі һәм падшаһ болды лар. Бір оғлы Арғун хан ерді. Аның анасы Қалмыш хатун ерді. Атасы дын соң хан болды. Екінчі оғлы Кечату хан ерді. Ағасы Арғун хандын соң падшаһ¹ болды. Кечату хан ның анасы Нуқадан хатун ерді. Уа шарх тафсил оғланлары ның уа нәбирәлері нің һәр бірі өз дастаны да тіләсе келүр. Амма қызлары Абақа хан ның йеті ерді. Мундағ тафсил тартиб үзә: *аууал* Йолқунлуқ, *Тудай* хатундын туғуб ерді, аны Бабилчытай қошчыға берді. *Екінчі* Тағай, аның һәм анасы Тудай ерді. Ахмад ке атады лар. Қончақал ның ағасы ерді. Андын соң Толадай ға атады лар. Андын соң өлді. *Үчүнчі* Малике, Болған хатундын

148. туғуб ерді. Аны Буқай оғлы Таған Буқа ға берді лер. *Төртүнчі* Тағанчук, Кәук хатун дын туғуб ерді. Аны Арғун ақаның оғлы Наурузға берді. Алты йүз тоқсанда өлді. *Бешінчі* Ел Қутлуқ. Аның анасы Болучин екечі ерді. Аны ⁶аратбай гүргенге бердді. *Алтынчы* Олжатай. Аның анасы һәм Болучин туруп. *Йетінчі* Научин. Аның анасы Маратай хатун ердді. Абақа хан ның нәслі тамам болды.

Дастан Тағудар Ахмад бин Һулагу хан бин Толуй хан бин Чиңгиз хан

Соң алар падшаһ болды. Аның атын Султан Ахмад теб атады лар. Аууал аның шарх хатун лары ның, оғлан лары ның, қызлары ның уа нәбирә лері нің та ғайат уақтақа дегәч уруғ болуб өтті лер. Тақы күйеу лерін һәм айдым. Амма Ахмад Һулагу хан ның йетінчі оғлы ерді. Шул Қутуй хатун дын туғуб ерді. Аның хатун лары, кума лары көб ерді. Хатунлары арасында улуғрақы,

147. ¹хан

бузурҗрегі Нүкүз хатун ерді. Шул қаум қонқырат ерді. Андын соң Армәни хатун ны алды. Ол һәм қаум қонқырат ерді. Андын соң Байаткин ні алды. Хасин ақаның қызы ерді. Андын соң Тудаку хатун ны айырды. Муса гүрген нің қызы ерді. Андын соң Ел Қутл ғ ны алды. Кәйу қызы ерді. Туғурчак ның анасы ерді. Таһмат билән аны Карсуйға ташлады. Андын соң Тудай

149. хатун ны алды. Оғлан лары үч ерді. Мунда¹ *Қабланчы*. Ошбу Армәни хатун дын туғуб ерді. *Арсланчы*. Аның һәм анасы Армәни хатун ерді. *Нуқачар*. Мунуң анасы кума ерді. Қоркучын дын туғуб ерді Аммә қызлары алты ерді. Мундағ тафсил үзә: *улуғы* ның аты Күжүк, Тәкүз хатундын туғуб ерді. Аны Алынақ қа берді. *Екинчиси* Күнчик, аның анасы Армәни хатун ерді. Аны Ер Нахин бекке берді. Үчүнчү Чәчәк, ол һәм Армәни хатун дын туғуб ерді. Аны Дурйай нойан ның оғлы Турачуға берді. *Төртүнчи си* — Майну. Ол һәм Армәни хатундын туғуб ерді. Аны Керей баурчы² оғлы ханданға берді. *Бешинчи* — Сайалун, шул Тудаку хатундын туғуб ерді. Аны Қарачаға берді. Үзүк хатун ның орда беклігі ерді. *Алтынчы*³ — шул кумадын⁴ туғмыш ерді. Келтурмыш атлығ кумасы.⁵ Қоркучин атлығ. Буқу оғлы Шади гүргенге берді. Түмен беклігі ерді. Шади ның ағасы Туған атлығ ерді. Тагудар Ахмад ның нәсли тамам болды.

Дастан Арғун хан бин Абақа хан бин Һулагу хан бин Толуй хан бин Чиңгиз хан

Аууал тақрир Арғун хан насаб бузур гуяр аның шархы уа тафсил оғлан лары уа нәбирә лері аның та ғайат [ға дегәч] болуб өтті лер. Уа зикр күйеу лері. Аммә Арғун хан Абақа хан ның улуғ оғлы ерді. Шул

149. ¹мундағ тафсил үзә ²баурчы ның ³Келтурмыш+ ⁴кума Қоркучин атлығ, андын туғуб ерді+ ⁵туғмыш ерді. Келтурмыш атлығ кумасы

150. Окумыш хатундын туғуб ерді. Аның хатун лары, кума лары бар ерді. Барчасыдын ілгәрі Қутлуғ хатун ерді.¹ Тенгиз гүрген нің қызы,² оны тіледі. Ол өлді. Аның ағасы Суламыш ның қызы Олжатай ны тіледі. Хануз йаш ерді. Буған тигмей туруб (тигмей туруб)³ андын соң Өрүк хатун ны алды. Сарыча ның қызы ерді. Ер Начин бек нің қарындашы. Сарыча қаум керайт ерді. Андын соң Сулжук хатун ерді. Султан Рагин Алдын Рум ның қызы ерді. Андын соңра Болуған хатун ерді. Абақа хан ның улуғ хатуны ерді. Уофат болғач,⁴ аны өзі туту [т]ы.⁵ Болуған хатун орныға Айтай нойан ның оғлы Отаман ның қызыны алды. Бу заманда тіләсе бар туруп. Андын соң кумалардын, атасы ның кумасы дын Тудай хатун ны алды. Мәртай хатун ның орныға олтурғузды. Тақы Қалтак [ы] екечі уа тақы Қутой атлығ Хасин ақаның оғлы Қутлуғ Буқа ның қызы ерді. Уа тақы Өргәна екечі Абақа хан ның көб кума лары дын ілгәрі, эмма оғланлары төрт, мундақ тафсил [үзә]: *аууал оғлы* — Фаран хан. Қалтак егечі дін туғуб ерді. *Екінчи оғлы* Йабу Темүр, Өрүк хатундын туғуб ерді. *Үчүнчи оғлы* Олжайту Султан Мухаммад. Аның әм анасы Өрүк хатун ерді. Ол падшаһ уақт туруп. *Төртүнчи оғлы* ытай Оғул, Қутлуғ хатундын

151. туғуб ерді. Бурун аты Сәңрген атлығ ерді. *Аууал қызы* — Олжатай. Аның анасы Өрүк хатун туруп. Ол аны Қончақал ға атады. Андын соң Ақбуқаға берді. Бузма, аның оғлы Хасан бек де бар дур. *Екінчи қызы* — Олжатемүр. Аның һәм анасы Өрүк хатун туруп. Аны ол Түгәлгә берді. Андын соң Қутлуғша нойанда, аның елінде өлді. *Үчүнчи қызы* — Қутлуғтемүр. Ол әм Өрүк хатун дын туғуб берді. Ерге бермегенде уофат табды Бағдада. *Төртүнчи қызы* — шул Болуған хатун дын туғды, уофат табды. Арғун хан ның уруғы, нәслі тамам болды.

150. ¹ерді — ²ерді + ³тигмей туруб —

⁴уофат болғач — ⁵Уа нечүк уофат болғач +

151. ¹соң +

**Дастан Кечәту хан бин Абақа хан
бин Нулагу хан бин Толуй хан бин Чиңгиз хан**

Ол тақрир насаб аның шархы да тафсил хатун лары, оғлан лары, қыз лары уа нәбирә ләрі аның тағайат қа дегәч уруғ болуб өтті лер. Уа йана күйеу лерін һәм айдым. Аммә Кечәту Абақа хан ның екінчи оғлы ерді. Шул Нуқадан хатундын туғуб ерді. Қаум татар уа бахшы лар аны Ер Начин атады лар. Аның хатун лары, қума лары көб ерді. Ол айшаны тіледі. Илге нойан ның оғлы Тоғу ның қызы ерді. Андын соң Дондуй хатун ны алды. Жалайыр Илге нойан ның оғлы Ақбуқаның қызы ерді. Андын соң Ел түрмиш хатун ерді. Қаум қонқырат Қутлуғтемүр.

152. гүрген ниң қызы ерді. Андын¹ Падшаһ хатун ерді. Қатб Алдын Султан Керман ның қызы ерді. Андын соң Өрүк хатун, Сарыча қаум керайт ның қызы ерді. Андын соң Булқан хатун ерді. Уа қумасы бар ерді. Тай атлығ. Тақы бір қумасы [бар ерді] Исин атлығ. Беклеміш ниң қызы ерді, қаум орлат ерді. Үч оғлы бар ерді. Улуғы² Алафуң атлығ.³ Анасы Дондуй хатун ерді. Екінчисі Ираншаһ атлығ. Үчүн си Чың Булат атлығ ерді. Шул Булған хатун дын туғуб ерді. Қызлары төрт ерді. Бірі Ула Қутлуғ атлығ ерді. Аны арбатай гүргенге берді. Екінчи си Ел Қутлуғ атлығ ерді. Аны Қутлуғ Шаһбек ке берді. Үчүнчи си һәм Ара Қутлуғ атлығ ерді. Бу үч қызы айша хатундын туғуб ерді. Шул Дондуй хатундын һәм қызы бар ерді. Кечәту хан ның нәсли тамам болды.

**Дастан Ғаран хан бин Арғун хан бин Абақа хан
бин Нулагу хан бин Толуй хан
бин Чиңгиз хан**

Уа аммә зикр хатунлары, оғлан лары (н) аның. Ғаран хан аууалл башда Йеді Құртқа хатун ны алды.

152. ¹улуғы ның аты — ³ерді ⁴Токлук

Мөңгү Темүр гүргеннің қызы ерді. Шул қаум сулдус ерді. Тоқ⁴ шаһның анасы ерді, Мүбаракшаһның қарындашы ерді. Мүбаракшаһ Чағатай ханның нәслі ерді. Андын

153. соң Булған хатун, Тасуке бинің қызы ерді. Анасы Арғун ақаның қызы ерді. Андын соң Ашил хатунны алды. Токтемүр бекнің қызы ерді. Түмен беклігі ерді. Букай йарғучының оғлы ерді. Андын соң Көкәчі хатун ерді. Аны Моғұлстандын келтүрүб ерді. Бу Булған хатунны Доқуз хатун Тоқиз¹ хатунның орныға (орнуға²) олтурғузды. Андын соң бу Булған хатун оғул туғурды Алчу атлығ. Йашқынасында кечті. Уа қызы бар ерді. Алчай Қутлуғ атлығ. Аны өз ағасының оғлыға атады. Андын соң Дондуй хатунны алды. Андын соң Қарамунны айтурды. Абатай нойан оғлы Қутлуғ Темүрнің қызы ерді. Аны Көкәчі хатунның орнуға олтурғузды. Бу туруп зикр хатунлары падшаһ ислам кім шарх берілді. Фарзандлары мунда ишарат болды. Алчу Олжа Қутлуғ Фараен ханның нәслі тамам болды.

Тарихның алты йүз тоқсан төрт де падшаһ ислам Фаран хан банурда ислам иман келтүрді. Мачзур шайх зада Садраддин Абрахим хамуй ба тамами әмрә атғақ қылыб, барча Ғумум халқ мусулманлық ға ружуғ қылыб, қалмә⁴ ухид еділер. Уа жүмләсі мусулман болдылар. Аууал ай ічинде той қылдылар уа Ғжама ат сәдәт дайим ӯа машайиғны өлтүрді ӯа буйурды. Анларға сидқан берді ӯа дарбаб ӯа Ғимарат, мәжид, ӯа мадраса ӯа ханқаһат,

154. ӯа баууаб албар ахкам бамалғат асдар буйурды ӯа нечүк маһ рамазан келді. Барча машайиғ имата ат ӯа Ғибадат қамашғул болды ӯа бір қәфа Ғақла ортуқлу ермес туруп. Ислам ӯа иман падшаһ ислам ерсиз садик ӯа ихлас билән баужуд Ғатамат. ӯа шаўқат падшаһы ӯа камал қудрат фәрман руйаны ахбар ислам келтүрділер. Фаран барча әмрә⁴ аның шайхзада Садрад-

153. ¹Тоқи ²орнуға

диннің қолын алдылар. Садик ихлас бірлән иман ислам келтүрүб¹ мусулманн болды лар.²

Дастан Орус хан

Соң заманда ол кім йад қылынды. Чиңгиз хан оғланларыға ләшкәр болүб берді. һәр бірісіға төрт мык ләшкәр хасса қылыб ерді. Аууал Жочи ге төрт мың ләшкәр беріб ерді. Ол Еділ бойында өтті. Андын Жочи ның ләшкәрі тамамы сы екінчі оғлы Батуға қалды. Ол Батуны Сайн хан деб³ айтурлар. Ол Сайын хан тамамы шамал тарафындағы уилайатларны, Ібір-Сібірні, бул[ғ]ар⁴, башғурдны, орус ўа черкес, немч көрәл, Қырымд, Дашт Қыпчақ ны та темүр қапуға дегәч мунуң фарманында ерді. Өзі Еділ бойында уофат тапды. Андын би мартаба мартаба билән улус Тоқтаға ханға қылды. Тоқтаға ол замада ноқай билән хәрб келші,⁵ нечә уақт лар Ноқай билән тоқуш қылды. Балахир Ноқайны сындурды. Он йеті кім

155. ерсә билән Ноқай қачты. (Келер) башғурд таба, өзі захм лық ерді, йолду Орус тутты. Орусқа айды: Мен Ноқаймын теді. Орус тут[т]ы. Тоқтайға алыб келе¹ турур ерді. Йолда оқ өлді. Ол Тоқтаға² нечә йыллар падшаһлық, қылды Еділ бойында. Андын соң Тоқтаға өлді. Аның нәслі дін һич кім қалмады. Бачқыр Тоқбуға беки луғ әмрә³ бек болды. Андын Хоразми бек болды. Муса

154. ¹келтүрді ²мусулман болдылар — ³теб ⁴булгар ⁵келті

155. ¹келе — ²Тоқтайға ³ерді. Аууал улусны ол биледі. Қыйат Истай билән чин иут Алатай Иран заминге барыб Тагрилчы оғлы Өзбекні алыб келіб ханлық қа олтурғузды. Бачқыр Тоқбуғаны өлтүрділер. Өзбек хан нечә йыллар Еділ бойында падшаһлық қылдылар. Аның оғлы Жаныбек хан болды. Өзбек хан ның орнуға олтурды. Нечә йыллар һәм падшаһ лық қылдылар. Екі сiнiң падшаһлығы еліг йыл кечті. Тамшы лар жаны хан уофат тапқандын соң һәр қайсы сы һәр жанабқа таркады. Жаныбек хан ның уилайатын Фетка Ноуақырат келіб бүзды. Ол тағырқада оқ Орус хан Алатаг қа ләшкәр кет-

білә Йамғурчы бір анадын туған ерді. Андын соң Йамғурчы ның оғлы Ағыш бек болды. Улусны ол биледі. Андын асан бек болды. Аммә улусны Алчағыр мырза биледі. Хасан бек дін соң Муса бек нің оғлы Шейдак бек болды. Андын Шейх Мамай мырза улусны биледі. Аммә өзі бек болмады. Андын соң Йусуф бек болды. Муса бек нің оғлы ерді. Андын Муса бек оғлы Исма ил бек болды. Соң бек лік Исмаил уруғыдын та бу заманға дегәч таймады. Аммә өзгәлері мартабадын түшді.

[т]і. Ол заманда Жаныбек хандын соң қыят Истай оғлы Чарқатлу барча улусны ол биледі. Чарқатлуны Орус хан өлтүрді. Орыс хан ны барчалары ағалары аны падша лық қа олтурғузды. Андын Орус бамаузи худар Алатағ да сакин болды. Ол йер бисйар атим баланд тағ болғай. Ұа марғазар уа абчашы бисйар болғай. Ол тағдын нағайатсыз сулар пайда болғай. Шаһар Талашқыры анда болғай. Шаһар Отрар Сайрам жадыға йақын болғай. Чутласы Ысық көл таклик уа шукат уа баһадур болай. Мағлум машһур турур. Орус хан нечә йыллар ро мунида падшаһлық биледі. Балахар шамал тарафында Кәштим деген йерде уофат тапты. Аның оғлы Қуйурчук султан ерді. Атасыдан соң улусын ол биледі. Ол заманда Кашғар уилайаты билән адауаты бар ердү. Бу Қуйурчук султан ны атасыдын соң падшаһ лық қа олтурғуздылар. Қуйурчук хан теб айдылар. Аның оғлы Барақ атлығ ерді. Атасыдан соң падшаһ болды. Барча улусын өзіне табиқылдурды. Қуйурчук хан дын соң аны хан көтерділер. Барақ хан теб айтур. Қой мағабар қазим уа баһадур алып ерді. Бір жанаб дағы уилайатларны өзіне мусаххар қылды. Балахир Еділ маузида Жайық бойунда Сарайчык хударында Қас Ноуруз урусында уофат болды. Аның оғлы Кічі Жаныбек хан теб айтур ерділер. Бу Жаныбек хан атасы ның улусын ол биледі. Аның оғланлары көб ерді. Рауайат қылулар қарқ ені сі бар тамшылар ағлам аммә мағлум мазкур намдар уа машһур оғланларны уа нәбирә лерні мундағ мафсил қылынды. Амма машһур болған оғланлар болар турур: Қасым хан, Қанбар султан. Бу екі сі нің анасы бір ерді. Үсек хан, Йәдік хан, бу екі сі нін анасы бір ерді. Баууш, Буйдаш, бу кісі нін [анасы] бір ерді. Қожаш хан, бу анадын йалғуз ерді. Андын халас болуб нечә йыл лар өткендін соң Тамир бек ні ләшкәрі билән башлаб келіб Токтамыш хан ны қачурды. Тамир бек ибат дын Токтамыш хан қачты шамал тарафыға.

Дастан Тоқтамыш хан

Бу Тоқтамыш хан Еділ маузи¹да өт[т]і. Тайхожа улан ның оғлы ерді. Аның хикаят лары һәр халда ма²лум машһур турур. Қутлу Қыйа оғлы Едіге Күчүк аның чорасы ерді. Һәр уақт да андын көңүл қалышыб, Едіге Күчүк ке қаһар қылыб олдурайын теді.

Дастан Хажы Мухаммад хан бин Бек Қондур улан

Ол уақтда ерді, кім Қадырберді хан билән Едіге бек тоқуш қылды лар. Жайық дан чықған Елек суы турур. Андын [йоқары]үч бөрте чыкар. Ол үч бөртенің орта бөртесінде Қадырберді хан билән Едіге бек қатығ санчыш қылдылар. Ол уақт да Хажы Мухаммед улан ерді. Бір (үйләйат бір)

156. үйләйат қа өтүб барур ерді. Өзі йолақ баһадур бойлуқ сынлығ ерді. Оқлары узун (узун) ерді. Андын Едіге бек ке а¹лам берді лер. Аны Едіге өз алдыға Чарлады. Қайдын келіб, қайда барурсын теді. Ол айды. Мен көрәл үйләйаты ға барурмын теді. Едіге айды: сен¹ менім² бірлә³ болғыл. Тәңрі ішімні оңарса,⁴ мен сені ханлайын теді. Ол қабул қылды. Ол йолда Ҳажы Мухаммед уланни ләшкәрге муқаддам қылды. Бисйар урушты, Қадырберді хан ны алтунлығ қуллуғын кесе атты. Андын барыб бір көшеде йықылды. Аны Нуқас Алтан баһадур барыб өлтүрді. Асли Өзбекйа арасында сөз бу турур. Андағ аймашлар: Едіге бек һәм уофат болды. Мансур бек болды. Ҳажы Мухаммед улан ны Мансур бек ханланды.⁵ Бірі хан, бірі бек болуб йүрүр ерді. Хикаятда машһур турур. Өзбекйа арасында Мансур бек ні Барак хан өлтүрді. Андын соң бір күн Хажы Мухаммед хан ны һәм Барак хан өлтүрді. Уа тақы Хажы Мухаммед ханның оғлы Махмутек хан турур. Аның оғлы Қулуқ хан

156. ¹бу уруш да+ ²менің ³билән ⁴ондурса ⁵ханлады ⁶турур.
Аның

турур. Аның оғлы Ибак хан⁶ның оғлы Муртаза хан. Аның оғлы Жан Керей султан, Ахмет Керей султан, Күчүм хан турур. Хажы Мухаммед хан ның нәслі тамам болды.

Дастан Булайғыр бин Тулушық улан

157. Булғайыр хан Ташкент, Туркстан уилайатыда падшаһ ерді. Аның қабрі шаһар Сығнақда турур. Аның оғлы Шаһ Бутақ султан турур. Булғайыр хан Нурадин мырза оғлы Оқас бек білән бисйар мухаббат лігі бар ерді. Андағ айтурлар: кесенің бір йағыдан бір [і] ‘асал ны ічер ерді. Бірі бір йағыдан ічер ерді. Тейүрлер¹: бір уақт бірі хан, бірі бек болуб йүрүген ерді. Уа тақы Шаһ Бутақ султан ның оғлы Шейбақ хан турур. Аның оғлы Темүр, аның оғлы Көк Бөрі, аның [оғлы] Күчүм. Сүйүнбек турур ‘абид хан һәм Булғайыр хан ның нәслідін турур. Аның оғлы Бурһан хан турур. Жаны бек султан һәм Булғайыр хан ның нәслі дін турур. Аның оғлы Искендер хан, аның оғлы ‘абдолла хан турур. Күчүм хан ның оғлы ‘абдол-латиф хан, аның оғлы Зауалнун султан. Султан Сейд хан, Жомарт хан, султан Мухаммед султан турур.² Қачурды шамал тарафыға. Ачлық сусалық болуб йүрүр ерді. Соң тапа қараул салды Йетим баһадур ны. Андын [соң] Таубал баһадур ны салды. Андын [соң] Арғын Қара Хожаны салды. Өзлері бір нечә нөкерлері білән йатыб ерді. Едіге Күчүк оғлы Нурадын мырза муқаддам ләшкер ерді. Ол қараулны ғафил тапыб, аууал Йетим баһадурны бірін-бірін ғафил тапыб өлтүрді. Хан өзлері ғафил ерді. Анда уофат қылды. Кәлш һалак ала уа чала алхам уа илә

157. ¹араларында дуслуқы бар ерді — ²Сүйүнбек хан ның оғлы Барақ хан, аның оғлы Даруіш хан. Баба хан, Хоразми шаһ Булғайыр хан ның памдар маш ур оғлан лары б лар турур. Қаламда келді аның нәслі тамам болды.

158. тир ча^бун. Тоқтамыш хан ның ма^блум машһур оғлан лары бу турур.¹ Ау^ууал — Жалаладдин султан, екінчі — Күчүк султан, үчүнчі — Жафарберді султан, төртүнчі — Келімберді султан, бешінчі Қадыр берді хан, кызы Жәнике атлығ ерді. Аны Едіге би алды. Едіге Күчүк Жәникені алғанда, Қадырберді хан үч йашар ерді. Жәнике Едіге бек дін өтүнүб алыб қалыб бір кечә біреу-екеу билә² қачырыб Қырымға йіберді. Соң он бір йашағанда, Қадыр берді хан келіб, Қырым ләшкәрі билән Еділ дарйасын өте кечіб, Едіге бек билә³ тоқуш қылды. Ол урушда Едіге бек ні өлтүрді лер. Қырым ләшкәрі әмрә⁴ улуғ лар бу йыл йазғысын йайламыш қылалың, атымыз семүртелің, та урушқа қууат, шауқат пайда болғай, бамаузи қышқысын барсақ, Еділ тоңғай теді лер. Ол сөзні йаратмады.³ Масра^б түрки: «Еділ тоңса, кім

Дастан Йадгар хан бин би ғариб улан
Абигариб оғлы

Йадгар улан ерді. Муса Йамғурчы хан лары аслы йүз өзбекиа арасында мундағ аймыш лар. Оби хан ны дастаны бу заман мунда келтүрүр ге ол Айбақ хан ға Ақ биемні берді. Ол йолдын араларында бу күнгә дегәч Хажы Мухаммед хандын берү Едіге бинің нәслі билән куда анда достлуқы һәр уақт бар дур. Екінчі Булғайыр хандын берү достлуқы бар дур. Муса би рнің кызы Афай бегімні Сүйүнчік хан ға берді. Барча сы дын улус ны Окас би кызы Даулет Султан бегім ні Нахатның Ахмед ханға берді. Балахир араларында күдүк болуб Ахмед хан ны Йамғурчы өлтүрді. Ол аһд да Йадгар хан ерді Мусәны уйлайат Хоразмиға лә кәр билән Йадгар ханға мадад қылды. Андын Хоразми йуртын Йадгар хан ның оғлы Бурақы султан турур. Бурақы оғлы Аблак Иманак турур. Аблак оғлы Илпарс хан, аның оғлы Султан ғазы, умр ғазы турур. Аблак ның бір оғлы Есенқұл хан турур. Иманак оғлы Бубуға хан, Саған хан, Қалхан, Ағатай хан булар турур. Саған хан оғлы осыхан Йүнүс султан. Барлуан кули султан. Бужук хан ның оғлы Руст султан, Еш султан, Адуанаш ханның оғлы Тин Мухаммед хан, Махмуд султан, али султан. Йадгар ханның нәслі тамам болды. Ма лум машһур ерді лер. Нечә уақт ка дегәч мунша иб болуб ө ті лер.

158. ¹Атлары мундағ тафсил үзә: + ²билән ³Қадырберді хан айтыб турур: + ⁴кечмес

кечмек,⁴ Елдіге өлсе, кім бармас». Еділ тоңмас бурун, Едіге өлмес бурун теді. Мундаг хуруч қылыб катығ токуш лар қылды. Едіге бек йаралығ болды. Қадырберді хан һәм захмлық болды. Екі ләшкәр бір-бірі билән масаффа қылышты лар. Ечкілі оғлы Хасан Едіге би ниң ахта атын алыб турур ерді. Қадырберді ханға хабар қылды, Едіге мунда йатур теб. Келіб уофат қылды. Қадырберді хан һәм ол захмдын оқ соң заманда бір нечә күндін соң уофат болды.

Дастан Темир Қутлу хан бин Темүр бек улан

159. Бамаузи⁶ Еділ хадында мамалик Хажы Тарханда болғай. Аның хикайат лары өз дастаны да һәр йерде келүр. Аммә Едіге бек билән бірі хан, бірі бек ерді. Нечә уақтқа дегәч мунша⁶иб уруғ болуб кечті лер. Темир Қутлу хан ның оғлы Темүр хан, аның оғлы Булад хан, аның оғлы Кічік Мухаммед хан, аның оғлы Тахат ның Ахмед хан. Аммә Ахмед хан ның үч хатуны дын тоқуз оғул ерді. Мундаг тафсил үзә: Султан Хасан мырза ның қарындашы Бегәй бегім дін туған оғлан лары ның атлары бу турур: Муртаза хан, Едіге султан, Хусеин хан, Даулет султан, уа тақы бу бегім оғлан лары: Шейх Ахмед хан, Қожақ султан, Жанай султан. Уа тақы Уйшун бегімдін туған оғлан лар: Сейд Махмуд хан, Сейд Ахмед хан, Баһадур султан. Аммә улуғ Мухаммед хан ның оғлы Махмутек хан Қазан уилайат ға келген дүр. Аның оғлы Ибраһим хан, аның оғлы Махмед Амин хан, Абдуллатиф хан: Гауһар Шад ханым: аммә Кічік Мухаммед хан ның оғлан лары бу турур: Махмуд хан, Ахмед хан, Йакуб султан, Бахтийар султан. Темир қутлу хан ның нәсли-уруғы¹ тамам болды.

159. ¹уруғы —

Дастан Хажы Керей хан бин Далук Қийас
улан бин Даулет хожа улан бин
Таштемир улан бин Темир

160. Хожа улан бин Қара Қойас Көбежек улан. Хажы Керей хан ның ағасы Жан Керей султан ны қоңырат беклер [i] өлтүргендін соң, Хажы Керей сулатн кіші екен дүр. Қачыб йүрүб Чағырған байға йалға кіріб йүргенде, беклер¹ өз араларында бір-бірін үлеше алмай Хажы Керей султан ны ізлеб тапыб хан йасадылар сина 156 жумада алахир айында. Султан елінде Султан ʿали оғлы Кулчора башлык, Оймас елі нің Балтач бай бір он кіші, Кәжі елі нің Қошай уста бір он кіші, Сырда елінің Қали ʿали бай бір он кіші, Чыжық елі нің Йамғурчы білә Қызылкурт бір он кіші, Шабшы елінің Жан Чора бек² бір он кіші, Уанта елі білән³ Нурма елінің Кул Орусдағы ʿалике бір он кіші, Шейхзада елінің Қолуш мырза бір он кіші, Дағы — бір он [кіші], Ақ Чора төрт үйлі Кебек Черемыш Мухаммед бек⁴ еллі таклі бір он кіші, Ескі йурт ның Йадгар бай Қасым Сейд бай бір он кіші, Қара Даулет өлі нің Қонақ уста бір он кіші, Хаирлы елі нің бахшында Хафиз бір он кіші, қара ʿайшенің Тусанак бір он кіші, Темүрчі елі нің Уста оғлы Ноғай бір он кіші, Бу кім ерсә лер Хажы Керей хан ны падшашлык ға алыб келіб хан йасады лар. Тамам

161 . . . . .
атлығ ерді. Бу Терме Еділ-Жайық да хасил болды. Аның оғлы Қарычы. Ол һәм Еділ-Жайық да хасил болды. Аның оғлы Ислам Қыйа, ол һәм Еділ-Жайық да хасил болды. Аның оғлы Қадыр Қыйа, ол һәм Еділ-

160. ¹билер ²би ³білә ⁴би

161. ¹Дастан Едіге би ази улла ʿалиа. Уа ʿали улла уа с̄ахаба ба ʿд уа заррат ат-ғариб хусусан али улла мам амир алмуминшы уа мам алсалмин садиқ ас садиқ бу халифат расул алла фикал наб амр шежире аууал баба сы эмир алму мунин Эби бакир ас садиқ расул алла. Аның төрт оғлы бар ерді. Екі сідін кішіг-улуғ аның аты Махмуд атлығ ерді. Шамда пад-

Жайық да хасил болды. Аның оғлы Қутлу Қыйа, ол һәм Қумкент де хасил² болды. Аның оғлы Едіге би — рахметулла җалаһум аһма җайын — Қутлу Қыйаны Орус хан шаһид қылыб дур. Амма Баба Түкләс һиң төрт оғлы бар ерди. Бири Кабада падашаһ болды, бири Кабаның һанында йатур, уа бири Үргенч де йатур, бири Қырымда, Үч Өтлүкде³. Бири риуайат билән Баба Түк ләс һиң маһлум үч оғлы бар ерди. Бири һиң аты Аббас, Кабаның оң һанында,³ бири һиң аты Абдрахман Хожа турур, ол дағы Кабада йатур. Уа бириһиң аты Терме турур. Ол Едил-Жайық да хасил болды. Пайғампар сали улла аһйа уассалаһның қабр лерин дин Сейд Нақиб қа ауаз бериб дур. Екинчи аһлам Муртаза Сейд, үчүнчиси — азиз қарамат Баба Түкләс ата[сы] турур. Өзбек хан мусулман болғанда, Үзек Чораны қаба шаһиф ке йибериб дур. Анда бу үч ерни алыб келиб, мусулман болуб дур.⁴ Амма Едіге бек Тоқтамыш хан һның улусын ол биледи. Аның хикайатлары өз истаныда⁵ һәр йерде шаһих ке тилесе келур. Бамузх

162. Едил бойында өтти. Та аның уруғы та ғайатқа дегәч мунша иб уруғ болуб өтти лер. Та аксар бу заман

шаһ ерди. Аның оғлы султан Кәб атлығ ерди. Ол һәм Шамда падашаһ болды. Аның оғлы султан һармаз ерди. Ол Мысрда падашаһ болды. Аның оғлы султан Халид ерди. Ол Сарсарда падашаһ болды. Аның оғлы султан Уалид ерди. Ол һәм Сарсарда падашаһ болды. Аның оғлы султан Мулуд ерди. Ол һәм Сарсарда падашаһ болды. Аның оғлы Абу Алға ерди. Ол Антакияда падашаһ болды. Аның оғлы султан Салим ерди. Ол һәм Антакия да падашаһ болды. Аның оғлы султан Садиқ ерди. Ол һәм Антакия да падашаһ болды. Аның оғлы султан Абулхақ ерди. Ол Мадайанда падашаһ болды. Аның оғлы султан Абулхақ ерди. Ол Мадайанда падашаһ болды. Аның оғлы султан Ғушман ерди. Ол һәм Мадайанда падашаһ болды. Аның оғлы Жалаладин ерди. Ол Қасзитиде падашаһ болды. Аның оғлы бар ерди. Едіге һиң аты адһам. Уа бири һиң аты Баба Түкләс ерди. Баба Түкләс Кабада падашаһ болды. Баба Түкләс һиң оғлы Терме+²пайда³йатур³йатур⁴уа анда⁶аһлам баласун+⁵өзгә дастаныда

үкүтшак андын пайда болды. Амма Едіге бек алтмын үч йашында ўофат табды. Қадырберді хан ның урушунда захм¹...

маш ур оғлан лары ерді лер. Нечә уакт ға дегәч мунша⁶иб болуб өтті лер.

Дастан Ораз Мухаммед хан бин Ондан Султан

бин Шығай хан бин Йәдік хан бин Жаны бек хан бин Барақ хан бин Қуйурчук хан бин Орус хан. Қалд улла малика уа султана уа афас ал алмин бара ахсана сал ай бисйар уа қарит ай би шамар йа⁶азиз йағфар бір сариф султанат бастдам пайда болсун. Ин заман кім йаз қылынды абад ажрад Ораз Мухаммед хан ның барча уруғ қарындашлары білән бір дастанда қаламда келді. Нечүк кім Орус хан дын Жаны бек ханға төртүнчі батн турур.

---

162. ¹лык ерді. Барын Сарай ша ид қылды. Амма Едіге бин нің оғлан ларын мундағ тафсил тартиб үзә қылынды: Нурадин мырза. Мырза Қасым, Сейд⁶али мырза. Бу беші сі нің анасы бір еді. Һәм Хожа хан ның қызы Бахтылы ханымдын туған ерді. Сейд⁶али мырза һәм һәм йашда өлді. Екі сі йаш да ўофат болды. Атлары ма лум ермес. Какуат. Бу қабардын алыб ның хатуны дын туған ерді. Нурадин ға тетеуіл ерді. Мансур би. Бу Қуйурчук хан ның қызы Сүйдүнімдин туған ерді. Қази, Ноуруз. Бу екі сі нің хатуны дын туған ерді. Нурадин ға тетеуіл ерді. Мансур би. Бу қуйурчук хан ның қызы Сүйдүнімдин туған ерді. Қази, Ноуруз. Бу екі сі нің анасы қаум қонрат қызы ерді. Аты ма ⁶лум ермес. Едіге бидін соң Мансур би болды. Атасы ның мақамында ол болды. Ол уакт да Едіге би хайат ўакт да Нурадин мырза һіч ағры тігіб атуз йеті йашында уофат тапды. Мансүр би атасы улусо биледі. Ўа Балахараны Барақ хан өлтүрді. Андын соң Қази Ноуруз Барақ хан білән тоқуш қылды. Барақ хан ол тоқуш да өлді. Ол улус да Мансур би нің орнуға Қази би болды. Ол уофат тапқан дын соң Нурадин мырза ның оғлы Афас, Оқас, Хоразми булар ерді лер. Нурадин мырза ның оғлы Афас би болды. Нечә уакт қа дегән ол улусны биледі. Андын соң Оқас би болды. Нечә уакт қа дегәч ол улусни ол биледі. Қырқ тоқуз йашында уофат болды. Оқас би амма Афас би сексен йашында уафат тапды. Амма Оқас ның оғлы Муса Йамғурчы ерді. Атасы дын соң Муса би болды. Ол улусны ол биледі Йамғурчы ағасы айтатында өзі би болды. +

Ан заман кім йад қылыныб ерді. Жаны бек хан ның оғлан ларын бу заман тақы йад қылдук. Та аның оғлының нә- бирә леріге дегәч мунса¹иб уруг болуб өтті лер. Та бу за- манға дегәч ма¹лум мазкур туруп. Аммә анлар һәр бірі бірер уруг болуб өз уилайат лар ында падшаһлық билеб намдар болуб өтті лер. Анлар ның нам ма¹лум му¹айан болды. Аўуал Қасым хан туруп. Жаған бегімдін туған ерүр. Нечә уақт лар атасы улусунда

163. ол падшаһ лық қылды. һәр жанб дағы үйлаят лар ны өзіне мусаххар қылды. Аның химайат [ы] һәр йерде келүр, ма лум, маш һур туруп. Балахир Сарайчық да уофат тапды. Бу күн аның қабрі Сарайчықда туруп. Аның оғлы Хақназар хан туруп. Ханық Султан ханым- дын туған ерүр. Аның химайат [ы] ма¹лум, машһур ту- руп. Аммә Хақ назар хан өз араларында булғақлық болуб ўофат тапды. Аның оғлан лары дын падша лық бу күн тайды. Аммә Қанбар султан һәр хал да Қасым хан ның табуғунда ерді, мукаддам ләшкәр ерді. Аның нәслі ге падшаһ лық тігмеді. Аммә Үсен хан туруп. Аның оғлы Булат султан туруп. Анларға падшаһ лық тігмеді. Бала- хир Булат султан оғлан лары білән ноғай урушунда шаһид болды. Аммә Қасым хан заманында Жәдік хан ерді. Шығым мырза білән урушуб Йыланлы төбеде бір бір оғлы білән шаһид болды. Аның қабрі Үргенч де, Ба- ғырған Атада туруп. Анда дафин қылды лар. Аммә Йәдік хан ның хатуны, қумасы көб-көб¹ ерді. Оғлан лары һәм көб ерді. Намдар машһур оғланлары булар туруп: Тоғум хан, Бөкей султан, Шығай хан, Мәлік султан. Бу екісі нің анасы Абайқан бегім туруп. Тоғум хан, аның оғлан лары [ын] Тоқуз сары теб айтур лар. Мәлік оғлы Башыбек султан білән Тоқуз Сары оғланлары білән Жағат хадинда шаһид болды лар. Отуз йеті султан ма лум машһур туруп.

164. Амма Бөкей султан (ның) нәслі болмады. Аммә Бауыш, Буйдаш ның оғлы Әдік Султан туруп. Аның оғлы

163. ¹көб
¹көб

Буйдаш хан туруп. Әдік султан нәсли ні Беш оғул деб ай-тур лар. Аммә Буйдаш хан [ның] Барак оғлы Дәруиш хан тоқушында тамами Беш оғул нәсли йігірмі төрт султан анда ша ид болдылар. Беш оғул ға падша[лық] тігмеді. Аммә бір анча ол уилайат да келте хан лар болды лар. Нам ма лум машһур болмады. Бурундуқ хан туруп. Аның нәсли марта бадын түшді. Ахмед хан туруп. Өзбекйа Ақмет хан теб айтур лар. Ол һәм бір аз уақт хан болды. Шейдақ бек білән урушды. Анда шаһид болды. Орақ мырза шаһид қылды. Таһир хан болды. Бір аз күн ханлық биледі. Анча падшаһлық билемеді. Аммә Шығай хан ның хикайаты һәр халда, баһадур луқы ма⁶лум машһур туруп. Балахир бір болуб уофат тапды. Бу күн қабрі күмүш кенд де туруп. али атаның пана ында дафин қылдылар. Аммә Шығай хан ның хатун лары көб ерді. Ма⁶лум машһур үч¹ ордусы бар ерді. Анлардын туған оғлар лар булар туруп: Сейдкул Султан, Ондан султан, (анлары) Алтын ханым Байм бегімдін туған ерді. Төкей хан, Ешим султан, Султан Сабыр бек. Ханым. Бу үчүсі нің анасы Жағат ның [қызы] Йахшым бесімдін туған ерді. али султан, Сулум султан, Ибраһим султарн, Шаһим султан. [Анларның] ана сы Бурундуқ хан ның қызы Дәдәм

165. ханымдын туған ерді. Аммә Ондан султан ның хикайат [ы] һәр йерде тілесе келүр. Бисйар ⁶азим, баһадур тир андаз ерді. һәр халда һәр йадыгарлік де бисйар баһадур³ ерді. Қылуру ерді. Амма Шығай хан ның уақтда муқаддам ләшкәр ерді. Аның хикайат [ы] ма⁶лум мазгур туруп. Балахир қалмық шаһид қылды. Отуз йашында уофат тапты. Аның қабрі Хожа Ахмед Йа ауи рахметул-ла⁶алайа ның панаһ ында дафин қылды лар. Аның хатуны, кумасы көб ерді. һәр уилайат ны алыб ерді. Өз араларында һәм алыб ерді. Аммә ма⁶лум машһур екі улуғ ордусы бар ерді. Анлардын туған оғланлары булар туруп. Алтын ханум — Өсәк хан ның оғлы Булад султан

164. ¹улуғ+

ның кызы туруп. Андын туған падшаһ ислам Халидулла малика уа султана Ораз Мухаммед хан туруп. Татлы ханым туруп, Чүйүм ханым — Бурундуқ хан ның оғлы Кемсін Султан ның кызы туруп. Андын туған Күчүк султан туруп. Ол падшаһ ислам Түгел ханда муқаддам ләшкәр болғай. Ол уилайат да бу баһд хайат туруп. Ораз Мухаммед хан ол бабатда секіз йашында улуғ бабасы Шығай хандын жуда болды лар. Өз араларында тағырқа болуб, тақы он үч йашында өз бабасы¹ Ондан султан шаһид болды. Андын қалды. Уа тақы бір нечә уақт тарлық билән Сейдек би нйң алында кирифтар лық кечти. Андын он алты йашында жүмләт ул кристиан падшаһ Барис Федурауич ның қулуғына хазр болды лар.

166. Ол күндін бу күнге дегәч падшаһ Барис¹ хан ның қулуғунда хәзр ерді лер. Падшаһ хазрат лары қулын йарлықаб, тарих мында токуз йылды ның ахрында ерді. Хамал бурчқа келіб сычқан йылы ерді, рамазан алмағзум айында он бешінчи күн жүмлә орус падшаһы Барис Федурауич нйң хукмі йарлығы билән онда-солда қарачу, бизмат бек лері олтуруб, көчә-көчә, орам-орам мылтық андаз лар жалалат уа сийасат билән қол қушузуб² туруп. Уа сийахат хукмі билән Ораз Мухаммед хан бин Ондан султан ны көрүнүшке алыб, бу йерде падшаһ хазратлы алтын тахтына мініб, оғлы султан хазрат бабасыға йаташа³ ол туруб Ораз Мухаммед ханға мубарак бад⁴ қылды. Тахтының сураты ошбу туруп. Тамам

---

165. ¹Шығай хандын жуда болды лар. Өз араларында тағырқа болуб тақы он үч йашында өз бабасы —

166. ¹Фадурауич ²қушуруб ³йанаша ⁴падлық қылдылар ⁵йарлықаб

Падшаһ хазратлары⁵ суһурга лар, ан⁶ам лар бахшиш қылды. Кермен шаһарын суһургал қылыб ерді. Бір нечә күн падшаһ хазратлары йанында маукуф

167. болуб турдылар. Кермен шаһарының бек лері, мырза лары, қара халқы — екі йүз кіші анда хазр ерді лер. Падшаһ хазратлары ичазат берді. Ораз Мухаммед ханға албағут тілмәч қошуб шаўуал айында пенчшәмбә күн Кермен шаһарыға ʿазм қылды. Кермен¹ улуғ лары һәм² биргә хан хазратлары қуллуғунда ерді лер. Бір афта ічинде шаўуал айның йігірми төртүнчі күн тарих мында пенчшәмбә күн даулат билән мубарак қадм қутлуғ рузкар билән Кермен шаһарыға келиб түшді лер. Бір нечә күн даулат билән ʿайш ӯа фарағат асайиш лық қылды лар.³ Мубарак зилхижа айыға дегәч андын соң тарих мында сычқан йылы мубарак зил хижа айының онунчы күн ерді. Пенчшәмбә күн Ораз Мухаммед хан бин Ондан султан ны ханлық ға олтурғузды лар. Улуғ-кічиг — барча орус, татар анда хазр ерді лер. Тамаша үчүн улуғ ʿазим йығын болды. Шейх ʿали ханның салдурған таш мәжиді ічинде мулла ӯа даншиманд хафиз лар, бек лер, мырза лар анча бар кім аһл ислам ерді. Ол жама ат лар мәжид ічинде жами ʿболуб атғак етиб, мубарак алтунлык⁴ сандалны келтүрүб, мәжид ічинде қурды лар. Барис Федурауич⁵ның⁶ йарлығы билән ол заман албаут һәм анда хазр ерді. Ескі йуртның йадгары Бөлек сейд хутба ағаз қылды. Төрт кім өрсә төрт йактын хазрат хан ны алтунлык⁷ сандалның үстіне көтерді лер. Йігірми йашында Ораз Мухаммед

168. хазратлары ханлык ға [ол] урды.¹ Салима улла уа абақа

167. ¹Керменнің ²әр ³Та — ⁴алтын ⁵ханның ⁶хүкмі ⁷алтын

168. ¹олтурды ²би ³би

Маймене, йа ни
даст раст жалайыр.
Қадыр ʿали бек,²
Саманай бек

Майсара, йа ни
даст чаб арғун
Чашбек, қыпчак
Тегей бек³

Барча уруғ уа кічіг акбар мулла ўа дигәр худаи, аһл ислам жамиʿат хәзр ерді лер. Дуʿа ўа санā қылды лар. Уа қарачу лары, аталық, емелдеш лері хан хазрат лары ның үстіне нисар лар қылдылар. Барча хәзр лар хан хазрат ларға мубарак падлык қылды лар. Нечә күнге дегәч ол ай өткүнче кечә-күндүз ʿайш ўа рат қа чырқамыш қылды һәм ол заман улуғ ʿазим тойлар қылды лар. Бал ʿарақы хисабсыз қылды. Йылқы ўа қой, сығыр бисйар көб олтурді. Улуғ маʿзүм

169. бағин қылды. Һәр бірі сине бірер мансуб үдә өз орнын таʿйин қылды. Мулла ўа хафиз лер ге,¹ йетім лерге, тул ўа бичара лар ге,² туснақ лар [ға] хайр ўа ихсан қылды. Бәндәлерни туснақдын алыб азад қылды. Үкүш хайр ўа хайрат лар алла таʿала йолында ихсан³ қылды.⁴ Падшаһ Барис Федурауич⁵ ның тілегін тіледі. Дайим кечә-күндүз бір кесә мәй ічсе, аны йад қылмады. Ічмес ерді ўа тақы алла таʿаланың қуллауғунда хәзр ерді. Саруар анбийа Мухаммед Мустафа сали улла ʿалиасса-лам ның рух ларына дайим дуʿа ўа тазарру ʿбилән нийаз лар қылур ерді. Та адам сафи улладын маһатар анбийаға дегәч расул ның аһли бәйт лері ге та андын бір ўа нечақлы сахаба лар има машайиғ лар аулия лар өтүб ерді.

169. ¹хафиз лар ға ²бичара лар ға ³ихсан лар ⁴қылды лар ⁵хан ның

Һәр дайим ду^а уа тазару^б билән анлардын исти^а анат қылар ерді. Өксүз ғариб^у науаға рахим шафкат қылуар ерді. Оң қолда шари^{ат} билән амал қылуар ерді. Сол қолы билән уғры-қаракчы ны, йаман лары ны падшаһ Барис Федурауич хан хукмі-йарлығы билән сийасат қамчысы ны йаман лар ға күтәк урур ерді. Ол сабабдын Кермен шаһары Барис Федурауич хан даулатында аманлық ерді. Бу сабабдын күндін күнге падшаһ ислам нәср аддин абул-фатх Ораз Мухаммед хан ға даулат ихбал билән йыл ашаб, йүз йашаб та абдал абад ге че даулат аңа йар болсун. Инша алла та^ала минбарын ал амайн сабаб ол түрур кім (кім) бу тауарихқа Ораз Мухаммед

170. хан хазрат лары ның ата-анасы дын куллуқ қыла келген жалайыр тарақ тамғалы ерді. Чиңгиз нама китабыдын...¹ фарс тіліндін түрк² тіліге үкүрді. Қайусын соң заманда болған лары ны өз истанбатындын алла та^ала тауфиқ беріб, тасниф қылды. Падшаһ Барис Федурауич ның туз-өтмек бадлі хуқы үчүн бітілді. Уа тақы Ораз Мухаммед хан хазрат лары ның нечүк падшаһ хазрат лары азт акрам билән хан лық ға олтурғузғанын³ хазрат Нух алайассалам дын берү Оғузға дегәч, Оғуздын һижрат ке дегәч, һижрат дін Чиңгиз ге дегәч, Чиңгиз дін бу заманға дегәч не чаклы падшаһ лар, хан лар өтүб ерді. Тамамысы бітілді. Қадр^али бек⁴ бин Хошум бек⁵ бин Темчик баһадур бин Анжы баһадур бин Адымшеих мырза ағасы Қарач бек⁶ бин Қубай бин Қанбар мырза бин Айтаулы бек⁷ Атбаға бек⁸ ерүр. Чиңгиз хан заманында Сартақ нойан ерүр. Аның оғлы Жалайыр Саба ерүр. Аның нәслі жалайыр Тебре бек,⁹ аның нәслі Шейх Софы бек ерүр.¹⁰ Аның нәслі Айтаулы бек ерүр. Ма^руф машһур турур. Орус хан ның нәсліде улуғ әмрә^б бузург ерүр. Орус хан ның маймене, майсара бу турур. Бу йерде йад қылынды, йа ни маймене оң қол, майсара сол қол ерүр. Акўам

170. ¹бу насны+ ²түркі

³һәм та+ ⁴би ⁵би ⁶бинің нәслі Шейхсофы би ерүр+ ⁷би ⁸би ⁹би ¹⁰аның нәслі Шейх софы бек ерүр —

қаум қатағин ерүр. Екі сан нафар. Майсара ақуам қаум алач мыңы ерүр, үч сан нафар.

171. Қаум қатағин, өз араларында бу заманға дегәч улуғ лары ма⁴лум ерүр. Аммә алач мыңы арасында улуғы¹ тарақ тамғали алайыр болғай. Чингиз хан заманынындын бір уа мартаба мартаба билән Тебре бек ке² тигді. Андын Шейхсофы бекке,³ андын Айтаулы бекке⁴ тигді [А] ндын Атбаға бекке⁵ тигді. Андын Қарач бекке⁶ тидді.⁷ Бу алач мыңы ның ағасы бола келген булар турур. Өзбекйа арасында ма⁴лум машһур турур.⁸

1501 сина тарих тамам шадд.

---

171. ¹ерүр. Еммә алач мың арасында улуғы — ²биге ³биге ⁴биге ⁵биге ⁶биге ⁷Андын Тутқа биге тигді ⁸Катиб ⁹али . . . . .
Қадр али би бин Хосум би. Тарих ның мында он бірінде қойан йылы мубарак мухаррам айының ахрында шәнбе күні бу тарихны тамам қылды. Ошбу тарих ны аууал ошбу китаб ның насқы ның тарихы дур+

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

**Б. ГОДУНОВҚА АРНАУ
ЖӘНЕ ҚАДЫРҒАЛИ БИДІҢ
ӨЗІ ЖАЗҒАН ДАСТАНДАРЫ**

*...Есітушіге қош келіп, оқушысының ақылына пайдасы тиеді және өткенді білу әр пәндесіне міндетке айналады. Алла тағала қолдаса әрқайсысын арнайы тарауларда баян етпекпіз...

* * *

Дүйім христиан падишаһы жоғары мәртебелі Борис Федорович ұлы бек, ақ ханның — періштелер мен адамдарға ие бір алла өзі қош көрсе — билігі бейнеледі.

Айналасы алты хан, төңірегі төрт хан, дүниенің төрт бұрышын билеген хан. Халайығын әділдікпен сұраған хан. Жетімдерге рақымдық жасап, жарлыларды тойдырған хан. Қыс пен жаз, ай мен жыл қазынадағы бар малын хақ жолына байлаған хан. Жеті ықлым кәшүрні¹ алған хан, Қазан тағын, Хажы Тархан тағын,² Тары тағын,³ Сарайчық тағын⁴ (бағындырған) хан. Тауда түмен⁵ қырда черкес,⁶ ойда иштек⁷ — баршасы ықпалында болған хан. Мәжәр,⁸ Бачқыр, Рум⁹ елдерімен қатынасы бар хан. Жақсы атың Жабылса мен Жабылқаға¹⁰ дейін жеткен хан. Неміс королі елінің де үрейін алған хан. Қырым және түрікті қаһарымен жапырақтай тітіренткен хан. Сансыз хан ұлы сұлтандарды есігіне табындырған хан. О жағы хан, бұ жағы хан, ортасында жалпы христиан падишаһы Борис Федорович хан!

* Еңбектің алғашқы беттері жоғалып кеткен.

¹ Бұл тараудағы түсініктер соңынан берілді.

Тағың сенің тауға оқшар (ұқсар), халқың сенің саялы дәулетке оқшар, затың сенің айға оқшар, әділдігің сенің бұлтқа оқшар, ниетің сенің мейірімділікке толы, қайырымың сенің теңізге оқшар, жылдар асан, жүз жасасын¹¹ аты жақсы Борис хан!

Мұраты құл ету еді, шығыстан батысқа дейін барша мемлекеттерді алып, жеңіс қылышын сермеп, дұшпандарынан өктем түсіп, сансыз хан ұлы сұлтандарды мойындатып, өзіне құл етті. Мәжәр, Рум елдерін мұрат еткен еді, қарым-қатынас жасап, досына достық, дұшпандарына жаулық етті. Неміс королін мұрат еткен еді, оның да бірнеше қаласын алып тәуелді етті және олар бұл (қалаларда) тұруға мүдделі болмады, зәресі жоқ еді, сол үшін үрейсіз атанды. Қырым мен Түркінің әрбір су-жайлауын, қонысын алып, қалалар салдырды. Бүкіл дұшпанынан басым түсіп, сондықтан да Қырым мен Түрік жапырақтай діріл қақты. Тәкаппар хандарды, сұлтандарды өзіне құлдық ұрғызуды мұрат еткен еді, төрт жағында төрт ханның жұртын алып өзіне қаратты, сансыз әскерін өзіне бағындырды.

Неше биік тауларды мұрат еткен еді! Сенің тағыңды тауға теңесті, яғни тауды жарылқаушы алла тағала жерге беріктік үшін бергендей, сенің дәулетті тағың мемлекетке беріктік бергей! Халықтың мұраты саялы мемлекет болу, сенің халқың (сондай) мемлекетке ұқсайды, сондықтан да барша халқың өз дәулетің. Патшаның патшалығы халықпен бірлікте, халқыңның дәулеті патшамен бірлікте.

Әділдігің сенің бұлтқа ұқсайды! Бұлттың мұраты барша ғаламдағы адам мен жын, пері мен диюға дейін — бәрі де бар болмыс хикаясымен саған бағынышты, алла бір, сыңары жоқ — өсімдіктер, ағаш, от-шөп, кәшек, гүл-шешектер, астық, егіншілікке бәріне бірдей пайдалы болу. Жаңбыр хақтың пәрменімен жауар, барша халыққа тиге әділдігің жаңбырға тең!

Затың сенің айға ұқсайды! Ал айдың мұраты барша ғаламдағы жандыға нұрын төгу. Сенің де барлық елге рақымың тиер. Сүюрғал¹² үлестіріп жарылқауың теңізге ұқсайды. Теңіздің мұраты... дәрия түгенбесе түгенбеу. Дария суын ешкім де ішіп тауыса алмас. Сол сияқты сенің де қазынаңдағы дәулетің қаншама сыйға, жәрдемге үлестіргеніңмен мәңгі ортаймас.

(Патшалығын сипаттау)

Еділ-Жайық иесі хан. Ойда орыс, қырда татар — баршасының ұлыстарын қорғаушы хан. Тарихтың мың да төртінде пайда болды.¹³ Орыс мемлекетінде ұлы хан. Дәулет-ана жар болып Москва шаһарында алтыннан таққа отырған, халайығын жиып, сап-сап әскерін жиып, дұшпанына қарсы тұрған хан! Оңы мен солында сұлтандар, бектер және мырзалар әрқайсысы аш арыстандай батырлық жолына түсіп, дұшпанына үрей салып, черкес пен татарға жеңіс қылышын шауып, неміс королы аяқ асты болды. Шам¹⁴ мен Иракқа жеңіспен жетпек.

Тарихтың мыңда бесінші жылы¹⁵ айтулы жорық жасап, інжу-маржанға кенелді, (олардың) бірде-бір данасы Рум мен Қытайда жоқ. Оның бағасы күннен-күнге арта түссін, дәулеті бұзылмасын, мемлекеті әділ келіп, залымдық (бас) көтерсе күші кетіп, күндіз бұлт арасынан күн көзі көрінгендей, біздің патшамыз Борис ханның дәулеті ашылсын. Жедел Рум, қытайды алуы, жеті ықылам кәшүрні билеуі жақындай түссін, мәңгі ыдыстан шарап ішіп, жалған дүниеде дәулет пен бақытқа жолығып, барша тілегі, алла жар болып, іске асын!

Қызметіндегі әмірлерін сипаттау

Қызметінде жүрген сансыз сұлтандар, уәзір бектер және мырзалар ұлы дәрежене күнде табынуға келер. Сансыз түмен халқың бар. (Оған) әділ болу саған лайық. Мемлекетіндегі әр іс саған муафиқ, дәулет береке саған уамиқ. Барша ұлыстарыңның ортасында Мәскеу атты шаһарыңды, дұшпандарың көп көрер (көре алмайды). Толық аттан дегенде қала мен қамалда жүз мың даяр қолың бар. Әрбір қақпаңа әр күні қояр жүзден сақшың бар. Тәңірі әзелден саған бақ берді, Сүлейменнің тағы¹⁶ саған бұйырды. Әділдік келді, залымдық өшті. Кім сені көре алмас? Саналы жан саған құлдық ұрып, қызмет жасаса мәртебесі артар! Кім білім жинап, көңілінде тұтса дәулеті артар. Игілік оған жар болса, бейнетті кім тартар!

Қарашадан қызметте жүрген мыңдаған бектерің бар, аттанып шықсаң жер қайысар! Ала тулы ақ ордаң бар! Көктегі бұлт кепті көп әскерің бар! Ай кепті, күн кепті халқыңа тиер жарығың бар! Барша орыс, татар, неміс

және поляктың Борис атты ханы бар! Дүшпаныңда не дегбір қалды!

Батыс пен Шығыстан елшілер келді. Баршасы келін қарасты. Бірақ солтүстік пен оңтүстікте мұндай айбатты әскерді көрмеген еді. Жаһан ішін, дүниенің түкпірін кездім мен, көп кітаптарды оқып һәм білдім мен. Әділдік пен қанағатшылдықты да көрдім мен, бірақ мұндай қайырымды жомарт патшаны еш көрмедім! Күнде сенің қайырымың кемімес! Қазынаңда еш малың түгенбес! Төрт тарапқа таратсаң да кемімес! Кім сенің шарапатыңа жолықса, өлсе де өкінбес! Бористі сипаттау (осымен) аяқталды.

Урус хан дастаны

(А). Кейінгі замандарда әркімдер айтқандай Шыңғысхан ұлдарына әскер бөліп берді. Әрқайсысына төрт мың қолдан тиді. Әуелі Жошыға төрт мың әскер беріледі. Ол Еділ бойында өтті. Содан соң Жошының бар әскері (оның) екінші ұлы Батуға қалды. Батуды Сайынхан деп атайтын. Сайын хан барлық батыс елдерін, Ібір-Сібірді, болғар және башқұртты, орыс және черкесті неміс королін,¹⁷ Қырым, Дешти Қыпшақты да, Темир-капкаға¹⁸ дейін биледі. Өзі Еділ бойында қаза болды. Көп жайлардан соң ұлыс Тоқтаға ханға қалды. Тоқтаға ол заманда Ноғаймен араз еді. Біраз уақыт Ноғайменен соғысты. Ақыры ноғайды сындырды. Ерген он жеті адамымен Ноғай башқұрт қашып барды. Өзі жаралы еді. Жолда оны Урус ұстап алды. Урусқа ол «мен Ноғаймын» деді. Урус оны Тоқтағаға алып келе жатқанда жолда кенеттен қайтыс болды.

Тоқтаға Еділ бойында бірнеше жыл патшалық етті. Содан соң Тоқтаға өмірден қайтты. Одан ұрпақ қалмады. Башқұрт Тоқбуға бек ұлы басқарушы бек болды. Одан Хоразми бек болды. Муса мен Ямғурчи бір анадан туған еді. Одан соң Ямғурчинің ұлы Ағиш бек болды. Ұлысты сол биледі. Содан соң Хасан бек болды, бірақ ұлысты Алшағыр мырза биледі. Хасан бектен соң Мұса бектің ұлы Шидак бек болды. Содан соң Шейх Мамай мырза ұлысты биледі, бірақ өзі бек болмады. Содан соң Юсуф бек болды. (Ол) Мұса бектің ұлы еді. Содан соң Мұса бектің ұлы Исмағұл бек болды. Содан бектік Исмағұл ұрпағынан бұ заманға дейін кеткен жоқ. Өзгелердің бәрі мәртәбадан түсті.

(В) ...Ұлысты енді сол (Токбұға — ауд.) биледі. Қият Истай мен чичут Алатай Иран жеріне барып Тағрылча ұлы Өзбекті алып келіп, хандыққа отырғызды. Башқұрт Токбұғаны өлтірді. Өзбек хан неше жылдар Еділ бойында патшалық құрды. Оның ұлы Жәнібек хан болды. Өзбек ханның орнына отырды. Ол да бірнеше жыл патшалық құрды. Екеуі елу жыл патшалық кешті. Жәнібек хан өлген соң қарауындағылары әрқайсысы әр тарапқа тарқайды. Жәнібек ханның уалаятын Фетка Науақрат келіп бұзды. Осы арада Орус хан Алатауға әскерімен кетті. Ол заманда Жәнібек ханнан соң қият Истайұлы Чирақтлу ұлысты түгел биледі. Чирақтлуны Орус хан өлтірді. Орус ханды бәрінің ағалары патшалыққа отырғызды. Содан Орус Алатау маңына орын тепті. Ол өте биік көрінетін тау... Ол таудың қисапсыз (көп) сулары да бар. Талашқыры шаһары сонда. Отрар, Сайрам шаһарлары Хиваға жақын. Чу, Талаш, Ыстық көл, Текелік, Алмалық және Қаратал сол елдерде. Иетикентте сонда. (Адамдары) өте биік, қуатты және сәнді, батыр келеді. Бұл мәлім және белгілі (жай). Орус хан неше жылдар осы жерде патшалық құрды. Ақырында солтүстік жағында Киштим деген жерде ажал тапты. Оның ұлы Құйырчық еді. Атасынан соң ұлысын сол биледі. Ол заманда Қашғар уалаятымен қақтығыс бар еді. Бұл Құйырчық сұлтанды атасынан соң патшалыққа отырғызды. Құйырчық хан өтіп еді. Оның ұлы Барақ аталық болатын. Атасынан соң падишаһ болды. Ұлысты түгел өзіне қаратты. Құйырчық ханнан соң соны хан көтерісті. Барақ ханды жеңімпаз батыр, алып еді деседі. Айналасындағы уалаяттарды өзіне тәуелді қылды. Ақырында Еділ мен Жайықтың арасы, Сарайчыққа жақын Қазы, Наурызбен ұрыста ажал тапты. Оның ұлын Кіші Жәнібек хан деп айтады. Бұл Жәнібек хан атасының ұлысын биледі. Оның ұлдары көп еді. Аңызға айналған... зағлы қырық інісі бар. Есімдері белгілі ұлдары мен немерелері осы еңбекте айтылады. Аты әйгілі болған ұлдары мыналар: Қасым хан, Қанбар сұлтан. Бұл екеуі бір анадан. Өсак хан, Иадик хан. Бұл екеуі бір анадан. Бауыш, Бұйдаш. Бұл екеуі бір анадан. Қожаш хан. Бұл анасынан жалғыз еді.

Тоқтамыш хан дастаны

(В) Бұл Тоқтамыш хан Еділ бойында өтті. Тайқожа ұлашның ұлы еді. Оның хикаялары әр түрлі (сипатта) мәлім және белгілі. Құтлу Қия ұлы Едіге Кучук оның кеңесшісі (серігі) еді. Бір уақытта оның көңілі қалып, Едіге Кучукке қаһарын төгіп, өлтірейін деді. Одан құтылып, неше жылдар өткеннен соң Темір бектің әскерін бастап келіп Тоқтамыш ханды қашырды. Темір бек күшінен (сипатынан) Тоқтамыш хан солтүстік тарапқа қашты, аштықта, сусыздықта болып жүрді.

(А) Содан соң қарауылға Ятым батырды, одан кейін Тобал батырды, одан кейін арғын Қарақожаны қойды. Өздері бірнеше нөкерлерімен (дем алуға) жатып еді. Едіге-Кучук ұлы Нураддин әскер қолбасшысы еді. Ол қарауылды, әуелі Ятым батырды, содан соң бәрін қапысын тауып өлтірді. Хан нөкерлерімен бейқам еді, олардағы опат болды...

Тоқтамыш ханның мәлім, белгілі ұлдары мыналар, аттарын таратып айтсақ — Жалаладдин сұлтан, екіншісі Кучук сұлтан, үшіншісі Жафарберді сұлтан, төртіншісі Қалымберді сұлтан, бесіншісі Қадырберді хан, қызы Жанике атты еді. Оны Едіге би алды. Едіге — Кучук Жаникені алғанда Қадырберді хан үш жасар еді. Жанике (оны) Едіге бектен өтініп алып қалып, бір кеште біреумен жасырын қашырып Қырымға жіберді. Кейіннен он бір жасында Қадырберді хан Қырым әскерімен келіп, Еділ дариясынан көшіп өтіп Едіге бекпен соғысты. Сол ұрыста Едіге бекті өлтірді. Қырым әскерінің әскербасы ұлықтары: «Бұ жылы жазғысын осында қалайық, атымыз семірсін, ұрысқа күш-қуат жинайық, Еділ тоңа қысында қайтармыз» — десті. Ол сөзді (Қадырберді хан) жаратпады. Түркі өлеңі:

«Еділ тонса кім кешпес,
Едіге өлсе кім бармас!
Еділ тоңбай тұрып,
Едіге өлмей тұрып» — деді.

Осындай серт берісіп қатты ұрысқа кірісті. Едіге бек жаралы болды. Қадырберді хан да жарақаттанды. Екі жақ әскері бірін-бірі қырып салды. Ичкили ұлы Хасан

Едіге бидің мініс атын (نخته اتين) ұстап тұрар еді.

(Сол) Қадырберді ханға «Едіге мұнда жатыр», — деп

хабар береді. Келіп оны өлтірді. Қадырберді хан да сол жарақаттан артынша бірнеше күн өткен соң қайтыс болды.

Темирбек (В — Темирик) ұлан ұлы Темир Қутлу хан дастаны

Бұл іс Еділ бойындағы мемлекет Хажы Тарханда болған. Оның хикаялары өз дастанында әр жерде кездеседі. (Темир — Қутлу) Едіге бекпен бірі хан, бірі бек еді. Заманында көбейіп, ұрпақ өсіріп (өмір) кешті. Темир Қутлу ханның ұлы Темир-хан. Оның ұлы Болат-хан. Оның ұлы Кичик-Мухаммед-хан. Оның ұлы Ахмед-хан. Сол Ахмед ханның үш әйелінен тоғыз ұлы болды. Мұның ішінде сұлтан Хасан мырзаның қарындасы Бикей бикемнен туған ұлдарының аттары бұлар: Муртаза хан. Едіге сұлтан, Хусаин хан, Дәулет сұлтан және тағы бұл бикемнің ұлдары: Шайх-Ахмад-хан, Қожан сұлтан, Жанай сұлтан және тағы Уйшун бикем ұлдары: Сайд-Махмуд-хан, Сайид-Ахмад-хан, Баһадур сұлтан.¹⁹

Улуғ-Мухаммед ханның ұлы Махмутек-хан Қазан уәлаятына келген еді. Оның ұлы Ибрагим-хан, оның ұлы Мухаммед-Амин-хан, Ғабдул-Латиф-хан, Гауһар-Шадханым. Ал Кичик-Мухаммед-ханның ұлдары болар: Махмуд-хан, Ахмед-хан, Иақуб сұлтан, Бахтияр сұлтан. Тимур-Қутлу ханның ұрпағы тәмам болды.

Қажы Керей хан дастаны

Оның әкесі Далук-Кияс-ұлан, оның әкесі Дәулет-Қожа-ұлан, оның әкесі Таштемир-ұлан, оның әкесі Темир-қожа-ұлан, оның әкесі Құлу Қожа ұлан, оның әкесі Қара-Куяс-Көбежек-ұлан.

Қажы Керей ханның ағасы Жанкерей сұлтанды қонырат бектері (В-билері) өлтірген соң, әлі жас Қажы Керей сұлтан қашып Чақырған байға жалданып жүргенде, бектер (В-билер) өз араларында бірімен-бірі жараса алмай Қажы Керей сұлтанды іздеп тауып хандыққа қойды. Хиджра бойынша 956-жылдың джумада ал-ахир айында²⁰ сұлтан елінде Сұлтанғали ұлы Құл Чора башлық, оймас елінен Балташ бай бір он кісімен,

шанақ (شاناق) елінен Өтек бай бір он кісімен, иачи
ایاچی елінен Қошай ұста бір он кісімен, Сырда
елінен Қалиғали бай бір он кісімен, чыжық елінен Ямгур-
чи мен Қызыл-Құрт бір он кісімен, шабши елінен Жан-
Чора-бек (В-би) бір он кісімен, онта елі мен нурма
елінен Қул-Урус пен Алике бір он кісімен, шайхзада
елінен Қулуш мырза бір он кісімен, тағы бір он — ақ-
чорадан, төрт үйлі кебақ-черемиш Мухаммед-бек (В-би)
елінен Текелі бір он кісімен, ескі жұрттан Жәдігер
бай, Қасым-Сеийдбай бір он кісімен, қара-дулат елінен
Қонақ ұста бір он кісімен, хаирлы елінің бахшында
Хафиз бір он кісімен, қарағайшаның Тушанағы бір он
кісімен, Темирчи елінен ұста ұлы Ноғай бір он кісімен —
міне, осылар Қажы Керей ханды патшалыққа алып келіп
хан сайлады. Тәмам.

Едіге би дастаны

(В) Шежіреде әуел бабасы Абу-Бакир²¹ ... Оның төрт
ұлы бар еді. Екеуінен кіші ұлының аты Махмуд ата-
лығ еді. Шамда патша еді. Оның ұлы сұлтан Катиб
(کتب) аталығ еді. Ол һәм Шамда патша болды.
Оның ұлы сұлтан Һармаз еді. Ол Мысрда²² патша
болды. Оның ұлы сұлтан Халид еді. Ол Сарсарда
патша болды. Оның ұлы сұлтан Уалид еді. Ал һәм
Сарсарда патша болды. Оның ұлы сұлтан Қыдыр. Ол
һәм Сарсарда²³ патша болды. Оның ұлы сұлтан Мулуд
еді. Ол һәм Сарсарда патша болды. Оның ұлы Абу
Алфеис еді. Ол Антакияда²⁴ патша болды. Оның ұлы
сұлтан Салим еді. Ол һәм Антакияда патша болды.
Оның ұлы сұлтан Садық еді. Ол һәм Антакияда патша
болды. Оның ұлы сұлтан Абулхақ еді. Ол Мадайда²⁵
патша болды. Оның ұлы сұлтан Ғушман еді. Ол һәм
Мадаинда патша болды. Оның ұлы Жалаладдин еді. Ол
Қастинатинде²⁶ патша болды. Оның екі ұлы бар еді.
Бірінің аты Адһам және бірінің аты Баба Туклас еді.
Баба Туклас Қаабада²⁷ патша болды. Баба Тукластың
ұлы Терме аталығ еді.

(А) Бұл Терме Еділ-Жайықта қайтыс болды. Оның
ұлы Каричи аталығ еді. Еділ-Жайықта қайтты. Оның
ұлы Ислам-Қия. Ол һәм Еділ-Жайықта қайтты. Оның

ұлы Қадыр-Қия. Ол дағы Еділ-Жайықта қайтты. Оның ұлы Құтлу-Қия. Ол Құмкентте²⁸ қайтты. Оның ұлы Едіге би, Алла оған рақымын төксің!

Құтлу-Қияны Орус хан шәһид еткен. Және Баба-Тукластың төрт ұлы бар еді. Бірі Каабада патша болды. Бірі Каабаның жанында жатыр. Ал бірі Ургенчте жатыр. Бірі Қырымда, Уч-Утлукта. Енді бір айтуда Баба-Тукластың белгілі үш ұлы болған. Бірінің аты Абас, Каабаның оң жағында. Бірінің аты Ғабдул Рахманқожа. Ол дағы Каабада жатыр. Ал бірінің аты Терме. Ол Еділ-Жайықта қайтыс болды.

Пайғамбар-алла өкілі, (оған) нұр жаусын!— қабірінен Сейид Нақыпқа хабар беріпті; екінші — Алем-Муртаза-Сейидке; үшінші — Баба-Тукластың атасы Азиз-Кераматқа. Узбек хан мұсылман болғанда Узак-Чораны қасиетті Каабаға жіберіпті. (Узак Чора) ол жақтан бұл үш ерді алып келіп, (Узбек хан) мұсылман болыпты.

Едіге бек Тоқтамыш ханның ұлысын биледі. Оның хикаялары оған арналған дастандарда, әр жерде кітаптарда болу керек. Ол да Еділ бойында өтті. Оның ұрпағы Тағаятқа дейін әулетті ұрпақ болып келді. Біздің замандағы Оқу-Шрақ

(اوگوش راك) содан пайда болды. Едіге бек (В-би) алпыс үш жасында қаза тапты. Қадырберді хан мен (болған) ұрыста (алған) жарақаттан. ...атақты ұлдары еді. Ұзақ уақытқа дейін өніп-өсіп өтісті.

(В.) (Едігені) Барын Сарай өлтірді. Едіге бидің ұлдары туралы толық мәлімет мынадай: Нұраддин мырза, Мырза Қасым, Сейдғали мырза. Жасында қаза болған екеуінің есімдері белгісіз. Бұл бесеуі бір анадан. Қожа ханның қызы Бахтылы ханымнан туған еді. Сейдғали мырза да жасында өлді.

Какуат. Бұл кабардин алыптың хатуынан туған еді. Ол Нұраддинға тете (болатын). Мансур би. Бұл Құйырчық ханның қызы Сүйдүнімден туған еді. Қази, Наурыз. Бұл екеуінің анасы қоңырат қауымының қызы еді. Аты мәлім емес.

Едіге биден соң, Мансур би болды. Ол атасының қайым мақамында болды. Ол уақытта, (яғни) Едіге бидің көзі тірісінде, Нұраддин мырза іш ауруы тиіп, отыз жеті жасында қаза болды. Мансур би атасының ұлысын биледі. Оны Барақ хан өлтірді. Содан соң Қази, Наурыз Барақ ханмен соғысты. Барақ хан сол соғыста өлді. Ол ұлыста Мансур бидің орнына Қази би болды.

Нұралдин мырзаның ұлдары Афас, Оқас, Хуразми еді. Мансур би қаза болған соң, Афас би болды. Атасының інісі Қази бидің ұлысын сол биледі. Содан соң Оқас би болды. Біраз уақытқа дейін ұлысты сол биледі. Қырық тоғыз жасында өмірден қайтты. Афас би сексен жасында қаза болды.

Оқастың ұлдары Мұса, Ямғұрчи еді. Атасынан соң Мұса би болды. Ұлысты сол биледі. Ямғұрчи ағасының көзі тірісінде би болды. Содан Хуразми би болды. Мұса Ямғұрчымен бір анадан туған еді. Содан соң Ямғұрчының ұлы Ағиш би болды. Ұлысты сол биледі. Содан соң Хасан би болды. [Бірақ] ұлысты түгел Тағир мырза биледі. Хасан биден соң, Мұса бидің ұлы Шайдақ би болды. Одан соң ұлысты Шайх-Мамай мырза биледі. Өзі би болмады. Содан соң Юсуф би болды. Мұса бидің ұлы еді. Одан соң Мұса би ұлы Исмаил би болды. [Содан] бері бұл заманға дейін билікті Исмаилдың ұрпағы иемденеді. Өңгелері мәртебеден түсті.

Бекқондур (В — Бекқонды) ұлан ұлы Хажы Мухаммед хан дастаны

Ол кез Қадірберді хан мен Едіге бек айқасқа түскен. Жайықтан шыққан Илек²⁹ суы бар. Одан үш жылға бөлінеді. (بورتہ چينار اوج) Сол үш жылғаның ортасының бойында Қадырберді хан мен Едіге бектің (В-би) қырғын кездесуі болды. Ол кез Хажы Мухаммед ұлан еді, бір уәлаяттан бір уәлаятқа өтіп барар еді. Өзі йулақ³⁰ батыр бойлы ірі (سليح) еді. Октары ұзын-ұзын еді. (Ол туралы) Едіге бекке мәлімет береді. Едіге оны өз алдына шақырып «Қайдан келіп, қайда барасың» деді. Ол айтты: «Мен Құрал уәлаятына³¹ барамын». Онда Едіге айтты: «Сен менімен бірге болғын, тәңірі ісімді оңғарса мен сені хан етемін»,— деді. Ол қабыл алды. (Едіге) жолда Хажы Мухаммед ұланды әскерге қолбасшы (مقدمه) етті. Аянбай ұрысты. Қадірберді ханды алтын садағымен кесе атты. Содан кейін Ер Көше³² де жығылды. Оны Ноқас Алтын батыр барып өлтірді. Содан Өзбекия арасында кең тараған хикаяда мынадай делінеді: «Едіге бек (В-би) һәм қаза болды, Мансур бек (В-би) болды. Хажы Мухаммед ұланды

Мансур бек хан етіп, бірі хан, бірі бек (В-би) болып жүрер еді».

Мансур бекті Барақ хан өлтірді. Содан соң бір күні Хажы Мұхаммед ханды һәм Барақ хан өлтірді. Және тағы Хажы Мұхаммед ханның ұлы Мұхаммед тек хан болды, оның ұлы Қулук хан болды, оның ұлы Ибақ хан, оның ұлы Муртаза хан, оның ұлдары: Жанкерей сұлтан, Ахметкерей сұлтан, Кучум хан. Хажы Мұхаммед ханның ұрпағы (осымен) аяқталды. Аты-жөні (намдары) белгілі болғандары осылар.

Тулушиқ ұлан ұлы Булхайр хан дастаны

Булхайр хан Ташкент — Түркистан уәлаятында патша еді. Оның қабірі Сығанақ қаласында. Оның ұлы Шахбутақ сұлтан. Булхайр ұлы Нураддин мырзаның ұлы Оқас бекпен (В-би) үлкен достығы бар еді. Олар жайлы «екеуі бір кеседен бал ішкен» дейтін. Араларында сондай берік достық болды. Бір уақытта бірі хан, бірі бек (В-би) болып жүрген еді. Және тағы Шахбутақ сұлтанның ұлы Шабак хан. Оның ұлы Тимур. Оның ұлы Көкбөрі. Оның ұлы Кучум, Сүйінчик. Ғабид (عبيد خان) хан һәм Булхайр ханның ұрпағынан. Оның ұлы Бирхан (Борхан хан). Жәнібек сұлтан һәм Булхайр ханның ұрпағынан. Оның ұлы Ескендір хан. Оның ұлы Ғабдулла хан. Кучум ханның ұлы Ғабдуллатиф хан. Оның ұлы Зулнун сұлтан, сұлтан Сеит хан, Жомарт хан сұлтан, Мұхаммед сұлтан. (В) Сүйінчик ханның ұлы Барақ хан. Оның ұғлы Дәруіш хан. Баба хан, Хоразми шаһ сұлтан Булхайр ханның есімдері белгілі ұлдары болады....

Ибн Араб ұлан ұлы Иадгар хан дастаны

Ибн Араб ұлы Иадгар ұлан еді. Мұса, Ямғұрчи хандардың тегі (туысы) (туралы) Өзбекия арасында мынадай сөз айтылады. Обы ханның дастанында бұл заманда да келтіріледі. Ол Ибақ ханға Ақ бегімді берді. Ол Хажы Мұхаммед ханнан бері Едіге бидің ұрпағымен құда еді. Бүгінге дейін арақатынасы, достығы үзілген жоқ. Екінші, Булхайр хан (ұрпағымен де) достығы бар еді. Мұса бидің қызы Афай бегімді Сүйінчик ханға берді. Бәрінен үлкені Оқас би қызы Дәулет сұлтан бегімді Нахаттың Ахмед ханға берді. Араларында күдік

туып, Ахмед ханды Ямгүрчи өлтiрдi. Ол уақытта Иадгар хан едi. Хорезми уалаятына (аттанғанда) Иадгар хан Мұсаны әскербасы еттi. Содан Хорезми жұртын алды. Иадгар ханның ұлы Борақы сұлтан. Борақы ұлы Аблақ, Иманақ. Аблақ ұлы Илпарс хан. Оның ұлы Сұлтанғазы, Өмiрғазы. Аблақтың бiр ұлы Есенқұл хан. Иманақ ұлдары — Бужуға хан, Саған хан, Қалхан, Ағатайхан. Саған хан ұлы Иусун хан, Жүнiс сұлтан, Баруан Құли сұлтан. Бужуға ханның ұлдары Даут сұлтан, Айш сұлтан. Дуаныш ханның ұлы Тин Мұхаммед хан, Махмуд сұлтан, Әли сұлтан. Иадгар ханның ұрпағы осымен аяқталды. Мәлiм, мәшһүр едi. Бiраз уақытқа дейiн өнiп-өсiп өттi.

Ораз-Мұхаммед-хан дастаны

Оның әкесi Ондан сұлтан, оның әкесi Шығай хан, оның әкесi Иадiк хан, оның әкесi Жәнiбек хан, оның әкесi Барақ хан, оның әкесi Құйырчық хан, оның әкесi Орыс хан.

(Арғы) замандардан еске алынған Оразмұхаммед ханның ата-бабалары оның барлық үрiм-бұтақтарымен бiр дастанда айтылып келдi. Себебi Урус ханнан Жәнiбек ханға (дейiн) төрт буынды. Өткен заманға (байланысты) еске алынып едi, (ендi) Жәнiбек ханның ұлдарын бұ заманға (байланысты) тағы да атадық та, оның ұл-немерелерiне дейiн өнiп-өскен ұрпақ болып өттi және қазiрге дейiн мәлiм-мәшһүр демекпiз.

Олардың әрбiрi бiрнеше ата болып өз уәлаяттарында патшалық қылып, атақты болып өттi. Олардың (арасында) аса белгiлi болғаны Қасым хан едi. (Ол) Жаған бикемнен туған едi. Ұзақ уақыт атасының ұлысында патшалық еттi. Төңiрегiндегi уәлаяттарды өзiне қаратты. Оның хикаялары әр жерде кездеседi, (көпке) мәлiм-мәшһүр. Ақыры Сарайчықта³³ өлiм-тапты. Бүгiн де оның қабiрi Сарайчықта. Оның ұлы Хақ-Назар-хан. Ханык-сұлтан-ханымнан туған. Оның хикаясы мәлiм-мәшһүр.

Хақ-Назар-хан өзара болған қақтығыстарда апат болды. Оның ұлдарынан патшалық бiржола кеттi.

Қанбар сұлтан барлық жағдайда Қасым ханның жанында болды. Әскерiнiң қолбасшысы. Оның ұрпағына патшалық тимедi.

Ендi Осак-хан. Оның ұлы Болат сұлтан. Оларға

патшалық тимеді. Ақыры, Болат сұлтан ұлдарымен ногаймен (болған) ұрыста шәһит болды.

Енді Қасым хан замандасы Жәдік-хан еді. Шағым мырза менен (болған) ұрыста Жыланды төбеде бір ұлымен шәһит болды. Оның қабірі Үргенчде Бақырған атада,³⁴ сонда жерледі.

Жәдік ханның қатыны, қимасы көп еді. Ұлдары да біраз болатын. Аты шыққан ұлдары мыналар: Туғумхан, Бөкей сұлтан, Шығай-хан, Мәлік сұлтан. Соңғы екеуінің анасы Абай-хан-бегім. Туғум-ханның ұлдарын тоғыз сары деп атайтын. Мәлік ұлы Башибек сұлтанмен, тоғыз сары ұлдары мен Жағат уәлаяты маңында шәһид болды. Отыз жеті сұлтан мәлім-мәшһүр еді.

Бөкей сұлтанның ұрпақ болмады. Бауш-Бұйдаштың ұлы Әдік сұлтан. Оның ұлы Бұйдаш-хан. Әдік сұлтанның ұрпағын бес ұл деп атайды. Бұйдаш-хан Барақұлы Дервиш-ханмен соғыста өлді. Бес ұлдың ұрпағы жиырма төрт сұлтан сонда шәһид болды. Бес ұлға патшалық тимеді. Қасыбірлері сол елде келте хандық құрды, (бірақ) аты белгілі болмады.

Бурундук-хан. Оның ұрпағы (хандық) мәртебеден айырылды.

Ахмад-хан. Үзбекияда Ахмад-хан деп атайды. Ол дағы біраз уақыт хан болды. Шидак-бекпен болған ұрыста шаһит болды. Орақ мырза шаһит қылды.

Тахир-хан болды. Біраз күн хандық құрды, бірақ патшалық (сырын) білмеді.

Ал Шығай ханның хикаяты, әр (түрлі) жағдайда батырлығы мәлім-мәшһүр. Ақырында жалғыз қалып апат тапты. Бүгінде қабірі Күмішкентте, Әлі атаның панасында³⁵ жерленді. Шығай ханның әйелі көп еді. Мәлім-мәшһүр үш ордасы бар. Олардан туған ұлдары мыналар: Сейитқұл-сұлтан, Ондан-сұлтан, Алтунханым — Байым-бикемнен туған еді. Тәуекел-хан, Ишим-сұлтан, сұлтан Сабыр бике-ханым. «Бұл үшеуінің анасы Жағаттың Яхшим-бикемі болады. Әли-сұлтан, Сулум-сұлтан, Ибрагим-сұлтан, Шахим-сұлтан — (бұлардың) анасы Бурундук ханның қызы Дадам-ханым болады.

Ондан сұлтанның хикаяты әр жерде, қаласаңыз кездеседі. Асқан ұлы батыр, атқыш еді. Барлық жағдайда төңірегін жайпаған асқан батыр еді. Шығай ханның уағында әскердің қолбасшысы болды. Оның хикаялары мәлім-мәшһүр. Ақырында қалмақ шаһит қылды.

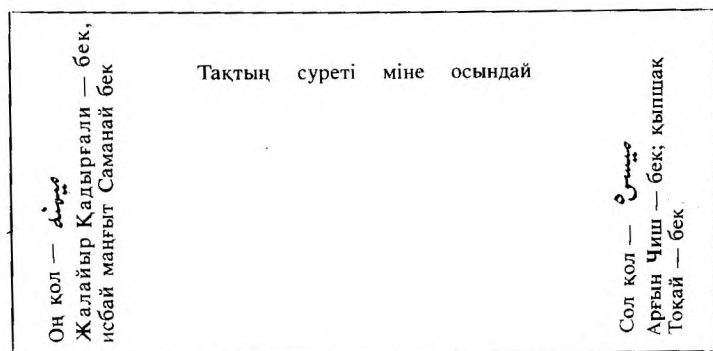

Отыз жасында қаза тапты. Оның қабірі Қожа-Ахмад-Яссауи³⁶ — алланың рақымы жаусын! — панасында, Оның әйелі және қимасы көп еді. Көп уәлаяттардан алып еді. Өз араларынан да алып еді. Мәлім-мәшһүр екі үлкен ордасы бар еді. Оларда туған ұлдары мыналар: Алтун-ханымнан (Осак ханның ұлы Болат-сұлтанның қызы) туған — ислам патшасы (Тәуекел хан), Ораз-мұхаммед хан, Татлы ханым; Чуюм ханымнан (Бурундук-ханның ұлы Кимсин сұлтанның қызы) туған — Көжек сұлтан. Ол ислам патшасы Тәуекел ханда әскер қолбасшысы. Қазіргі уақытқа дейін сол елде.

Оразмұхаммед хан сегіз жасында өзара қақтығыста қаза болған ұлы бабасы Шығай ханнан айырылды. Он үш жасында әкесі Ондан-сұлтан шаһит болып одан айырылды. Біраз уақыт тарлықта Сейдек бидің алдында кіріптарлық шекті. Одан он алты жасында барлық христиан падишаһы Борис Федоровичтің құлдығына әзір болды. Ол күннен қазірге дейін патша Борис ханның қызметінде. Ұлы мәртебелі патша құлын жарылқады. (Бұл) тарихтың мыңыншы доңыз жылының³⁷ соңынан еді. Тышқан жылы, ұлы рамазан айының он бесінші күні³⁸ бүкіл орыс патшасы Борис Федоровичтің жарлығымен оңы мен солында қараша қызмет бектері отырып, көше-көше, қатар-қатар мылтықты жауынгерлер сап түзеп және салтанатпен қол қусырып тұрды. Саясат үкімі мен Оразмұхаммед хан Ондан-ұлы сұлтанды бетке алып бұйырды. Ұлы мәртебелі патша алтын тағына мініп, ұлы мәртебелі бабасына сұлтан ұлы жана са отырып, Оразмұхаммед ханға құтты болсын айтты. Тақтың суреті мынадай. Тәмам.

Ұлы мәртебелі патша еншіге суюрғал берді, жеңілдіктер жасады. (Оразмұхаммедке) Керман шаһарын суюрғал етіп берді. Бірнеше күн ұлы мәртебелі патша жанында сән-салтанат құрып (صوتوفن) тұрды.

Керман шаһарының бектері, мырзалары, қара халқы екі жүз кісі әзір еді. Ұлы мәртебелі патша рұқсат берді. Оразмұхаммед ханға алпауыт-тілмаш³⁹ қосып шәввал⁴⁰ айында бейсенбі күні Керман шаһарына⁴¹ шығарып салды. Керман ұлықтары да ұлы мәртебелі хан көшіне ерді. Бір апта ішінде, сол айдың жиырма төртінші күні тарихтың мыңыншы (жылы) бейсенбіде құтты кадам, құт берекемен Керман шаһарына келіп түсті. Бірнеше күн дәулетімен⁴² (болып) сый-құрмет көрді. Құтты зұлхиджа⁴³ айына дейін. Содан соң тарихтың мыңыншы, тышқан жылы құтты зұлхиджа айының он үшінші күні⁴⁴ бейсенбіде Ондан сұлтан-ұлы Оразмұхаммед-ханды хандыққа отырғызды. Ұлығы мен кішісі, орыс пен татарлар баршасы сонда жиналды. Тамашалау үшін шексіз көп халық жиналды. Шайх-Али-ханның салдырған тас мешітінің ішінде молда, данышмандар, хәфиздар, бектер, мырзалар,⁴⁵ барлық ислам дініндегілер барлығы мешіт ішіне жиналып, келісіп, құтты алтын тақты әкеліп мешіт ішіне құрды. Борис Федоровичтің жарлығымен келген алпауыт (тілмаш) та сонда еді. Ескі жұрттың жәлігері Буляк-Сайид⁴⁶ хутбу⁴⁷ қайырды. Қасындағы төртеуі жоғары мәртебелі ханды төрт жағынан алтын тақтың үстіне көтерді. Жиырма жасында⁴⁸ ұлы мәртебелі Оразмұхаммед хан хандыққа отырды. Алла дәрежесін ғұмырлық етсін!

Барлық үлкен мен кіші, молда және кадхудай⁴⁹ барлық ислам жұрты қатысты. Дұға-намаз оқылды. Қарашылары, аталық⁵⁰ қызметтегілері жоғары мәртебелі хан үстіне (шашу шашты). Барша жиылғандар жоғары мәртебелі ханға құтты болсын айтысты. Бірнеше күнге дейін, сол ай өткенше күндіз-түні сыйқұрмет көрсетілді. Сол күндері аса үлкен той жасалынды, бал мен шарап қысапсыз ішілді, жылқы мен қой, сиыр өте көп сойылды. (Хан) аса үлкен жиын шақырды. Әрқайсысына берер мансап, дәрежесін белгіледі. Молда және хафиздарға, жетім-жесірлерге, жалғыз-жақыбайларға қайыр-садақа берді. Кінәлілерды қамаудан азат қылды. Бұл қайыр-садақалар алла тағала жолына арналды. (Хан) патша Борис Федоровичтің тілегін тіледі, ылғи да ертелі-кеш бір кесе май ішсе (де) оны еске алмай ішпес еді. Және тағы өзі алла тағала құлдығына әзір еді. Пайғамбарлардың ұлысы Мухаммед Мұстафа — алла тағала оған нұрын төксін! — рухына ылғи да дұға және жалбарынышпен қайрылар еді. Алланың қалаулысы Адамнан пайғамбарлар бастаушысына дейін, (оның) үрім-бұтағы, оның замандас серіктері жолбасшы-ізгілер, әулиелер өткен — (бәрінен) ылғи да дұға және жалбарынышпен жәрдем сұрар еді. Үйсіз ғаріп және кемтарға рақым-мейірімділік жасар еді. Оң қолында шарифатпен іс жүргізсе, сол қолымен ұры-қарақшыны, жамандарды патша Борис Федорович-хан жарлығы (бойынша) жаза қамшысымен аяусыз жазалар еді. Сол себеп те Керман шаһары Борис Федорович хан мемлекетінде тыныш (амаңдық) болды. Сол себепте күннен-күнге ислам патшасы — Насират-дин — Аб-эл фатих⁵¹ — Оразмұхаммед-хан баянды дәулетпен, йыл ашап, йуз яшап, мәңгіге дәулет оған серік болсын! Инша алла тағала амин я раббел-галамин.⁵²

Бұл тарихтың (жазылуына) себепші болған жоғары мәртебелі Оразмұхаммед ханның ата-анасынан (бері) құлдық қыла келген жалайыр тарақ тамғалы еді. Фарсы тіліндегі Чингиз-наме кітабынан түрік тіліне аударды, ал кейінгі замандары болғандарды өз естіп-білгені (бойынша) алла тағала жәрдем беріп, теріп жазды. Патша Борис Федоровичтің мәңгі әділдігі, ақтығын және тағы жоғары мәртебелі Оразмұхаммед-ханды жоғары мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын (айту) үшін жазылды.

Хазрет Нух Али-Ассаламдан Оғузга дейін, Оғуз-дан Хижратка дейін, Хижраттан Чиңгизга дейін, Чиңгиздан бұ заманға дейін неше қилы патшалар, хандар өтіп еді, барлығы баяндалды.

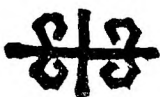
Қадыр-Али бек, Хошум-бек ұлы, Тамджек-баһадур ұлы, Иранджи-баһадур ұлы, Адамшакмырза ағасы Қарач-бек ұлы, Құбайұлы, Қанбар-мырза ұлы, Айтулы бек ұлы, Итбаға ұлы. Шыңғыс хан заманында Сартақ ноян болған. Оның ұлы жалайыр Сба болады. Оның ұрпағы Жалайыр Тебре бек. Оның ұрпағы Шайх-Софы-бек болады. Оның ұрпағы Айтулы бек болады. (Ол) мәлім-мәшһүр болған. Урус-ханның ұрпағында ұлы әмір болған. Урус-ханның оңы мен солы мынадай. Бұл жерде еске алынғаны, яғни мимана — оң қол, мисара — сол қол.

Мимана және Мисара

Қатағин қауымы болады екі сан. Алач мыңы болады үш сан. Қатағин қауымы өз араларында бұл заманға дейін үлкендерін біледі. Ал Алач мыңы арасында үлкені тарақ тамғалы жалайыр болады Шыңғыс хан заманынан бері бір мәртебеден (үлкендік) Тебребекке (В-би) тиді, одан Шайх-Софы-бекке тиді, одан Айтулы-бекке тиді, одан Итбаға-бекке тиді, одан Қарач-бекке тиді, одан Тоңқа-бекке тиді. Алач мыңының ағасы болып келген осылар. (Бұл) Өзбекия арасында мағлұм-мәшһүр.

Тарихтың 1051 жылы аяқталды⁵³

(В). Қадырғали би бин Қосум би тарихтың мында он бірінде қоян жылы мубарак махаррам айының соңында сенбі күні бұл тарихты аяқтады...

ТҮСІНІКТЕР

1. Жеті ықлым көшнүр — ортағасырлық мұсылман географтары жер үстін жеті зонаға немесе климатқа бөлген. Оны ұсынған ертедегі грек ғалымдары, ал шығыста ғылымға енгізген әл-Хорезми (б.э. 780—850 ж.)
2. Хажы Тархан тағы — Астрахан хандығы
3. Тары тағы — Төмен қаласы. Автор бұл арада Сібір хандығын айтып отыр.
4. Сарайчық тағы — астанасы Сарайчық болған Алтын Орда тағы.
5. Тауда түмен — бұл арада автор Россияға тәуелді Закавказье аудандарына меңзеп отыр. Алтын Орда тұсында Закавказье әскери аймақтарға — түмендерге бөлініп, олардың әрқайсысы 10 мыңнан әскер беруге міндетті болған.
6. Қырда черкес — Солтүстік Кавказ халқы
7. Иштәк, естек — Сібір жылнамаларында остяк аталады, сібір халқы.
8. Мәжәр — мадияр (венгр) елі
9. Рум — Византия
10. Жабылса мен Жабылқа — географиялық атаулар, орналасқан жерін анықтау қиын.
11. Иыл ашасун, йуз яшасун — проф. М. Усмановтың пікірі бойынша Қадырғали би бұл сөйлемді орта ғасырда кең тараған Рабғузидің-Қысасул-әнбия» (Пайғамбарлар тарихы) кітабынан алған. Қараңыз: Усманов М. А. Татарские исторические источники... 74-б. Ал шындығында бұл фразаны көптеген түркі тіліндегі еңбектерден кездестіруге болады.
12. Суюрғал — шығыс елдерінде, Орта Азияда әскери және мемлекеттік қызметі үшін билеуші топтар алатын жер үлесі.

13. 1004 жыл — жаңа жыл санау бойынша 1595—1596 жылға түс келеді. Бірақ автор Б. Годуновтың патша тағына отырған жылын қате айтып отыр. Ол таққа 1598 ж. отырған болатын.
14. Шам — Сирия.
15. 1005 ж. Жаңа жыл санау бойынша 1596—1597 жылға түс келеді.
16. Сүлеймен тағы — жан-жануарлар әлемін де билеген Сүлеймен пайғамбар тағы.
17. Неміс королі — бұл арада Литва князьдығы мағынасында.
18. Темир қапка — Темір қақпа. Оңтүстік Шығыс Дағыстандағы тар тау жолы. Үлкен Кавказ қыратының шығыс сілемдері мен Каспий теңізі арасында Дербенд қаласына жақын.
19. Демек, 9 емес, 10 баласы болған.
20. 956-ж. джумада — жаңа жыл санау бойынша 1549 ж. алахир айы маусым-шілде айларына түс келеді.
21. Абу-Бахир — Мұхамбет пайғамбардың ең бірінші төрт халифтерінің бірі.
22. Мыср — Египет
23. Сарсар — Таяу шығыстағы ортағасырлық мемлекет аты.
24. Антакия — Анатолия
25. Мадайин — Медина қаласы
26. Кастинатин — Константинополь
27. Қааба — Меккедегі мұсылмандар табынатын қасиетті орын, мешіт
28. Құмкент — Орта Азия қаласы
29. Илек (Елек) — Жайыққа құятын өзен.
30. Узи йулақ — Ш. Уәлиханов бұл сөзді Ұзынбұлақ деп оқыған. (Қараңыз.— Шығ., I т., 145-б.) Көшірмеші бұл сөзді қате көшірген. Хажы Мұхаммедті сипаттауға арналған сөз.
31. Корал уалаяты — король мемлекеті мағынасында.
32. Ер Көше, басқаша — Ер Көкше — қазақ эпостарында, «Манаста» жырланған, өмірде болған атақты батыр.
33. Сарайчык — Орал өзені бойында орналасқан қала (XIII—XVII ғ.). Қалдықтары қазіргі Гурьев қаласынан 8 км. жоғарыда жатыр.
34. Үргенчде Бақырған ата — Үрген қаласындағы Бақырған әулие күмбезі
35. Күмішкенттегі Әлі ата панасы — Орта Азиялық қаладағы Әлі әулие күмбезі
36. Қожа — Ахмад-Ясауи — Түркістан қаласындағы белгілі Қожа Ахмед күмбезі.
37. Мыңыншы доңыз жылы — жаңа жыл санау бойынша 1592 жылға түс келеді.
38. Тышқан жылы, ұлы рамазан айының он бесінші күні — «Жинақта» Оразмұхаммедтің сыйлыққа Касимов хандығын алуы және таққа отыруы даталарында қайшылықтар бар.

- В. В. Вельяминов-Зерновтың зерттеуі бойынша Оразмұхаммед сыйлыққа Касимов қаласын хиджра бойынша 1008 жылы рамазан айының 15-де алған. Бұл жаңа жыл санау бойынша 1600 жылдың 20 наурызына түс келеді. Таққа сол жылы 12 маусымда, бейсенбіде отырған.
39. Алпауыт — тілмаш — тілмаш не парламенттер есебінде мемлекеттік қызмет атқарған ірі жер иеленуші — феодал.
40. Шәввал айы — мұсылман календарында 10-ай.
41. Керман шаһары (Касимов) — Ока өзені жағасына орналасқан қала. 1152 жылдан белгілі. Тоқтамыш ханның немересі, Улуғ-Мухаммедтің ұлы, Қазан ханы Махмутбектің бауыры, Қасымның есімімен аталады. Бұрынғы аты Мещерский городок. 1452 жылы Василий Темный баурынан қашып, өзіне қызметке келген Қасымға сыйлыққа берген.
42. Бұл арада өзіне қарасты қала халқымен деген мағынада.
43. Зұлхиджа — араб календары бойынша 12-ші, яғни қасиетті орындарға барып табынатын ай.
44. Тарихтың мыңыншы тышқан жылы құтты Зұлхиджа. Бұл жерде «Жинақ» авторының берген датасы анық емес. Хиджра бойынша мыңыншы жыл — 1592 ж. түс келеді, ал тышқан жылы — 1600 жылға түс келеді. В. В. Вельяминов-Зерновтың есебі бойынша Оразмұхаммедтің таққа отыруы 1600 ж. 12 маусымға тән.
45. Данышмандар, хафиздер, бектер, мырзалар — Касимов хандығындағы феодалдық лауазымдар.
46. «Сайид» деп Мухаммед пайғамбардың мұсылман мемлекеттерінде дін басы қызметіндегі ұрпақтарын атаған.
47. Хутба — діни уағыз.
48. Жиырма жасында — бұл арада, біздің пікірімізше жиырма-ның ішінде, үстінде деген мағынада.
49. Кадхудай — ауылдық староста, «үй иесі» мағынасында.
50. Қараша, аталық — сарайлық лауазымдар.
51. Насрат-дин-abu-ал фатих — ислам дінін күшейтуші, оған елдерді тартушы мағынасында, қошемет түрі.
52. Инша алла тағала амин я раббел-ғаламин — бір алла-тағала өзі сәтін салсын мағынасында.
53. Автордың кітапты жазуды аяқтаған жылы — 1602 жыл, ал И. Н. Березин бастырған вариантының соңындағы көрсетілген дата көшірменің жазылған жылын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маркс К. және Энгельс Ф., Коммунистік партияның манифесі.
2. Энгельс Ф., О разложении феодализма и возникновении национальных государств. Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 21.
3. Ленин В. И., Статистика және социология. III. т.ж. 30 т.
4. Абусейтова М. Х., Казахское ханство во второй пол. XVI века. Алма-Ата, 1985.
5. Акты исторические. т. II, Спб., 1841.
6. Аманжолов С. А., Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959.
7. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. (Қазақ тіліндегі араб сөздері), I т. Алматы, 1984.
8. Аристов Н. А., Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности.—«Живая старина 1896, вып. 3—4.
9. Ахмедов К. А., Государство кочевых узбеков. М., 1965.
10. Баранов Х. К., Арабско-русский словарь. Изд. 2-е, М., 1958.
11. Бартольд В. В., История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2-е, Л., 1925.
12. Бартольд В. В., История Туркестана, Соч. т. II, ч. I. М., 1963.
13. Бартольд В. В., Отец Едигея. Соч. т. II, ч. I, М., 1965.
14. Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. -Соч. т. I. М., 1963.
15. Бахрушин С. В., Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. Научные труды, т. III. ч. I, М., 1955.
16. Березин И. Н., Библиотека восточных историков, Шайбаниада, т. I, Сборник летописей, татарский текст, т. II. ч. I, Казань, 1849—1854.

17. Березин И. Н., Татарский летописец, современник Бориса Федоровича Годунова. «Москвитянин», 1851, № 24, кн.2.
18. Бес газыр жырлайды. I т. Алматы, 1984.
19. Бира Ш., Монгольская историография. XIII—XVII вв. М., 1978.
20. Бычкова М. Е., Родословные книги середины XVI века — Труды Московского государственного историко-архивного института. т. 16, 1961.
21. Валиханов Ч. Ч., Предания и легенды Большой киргизкайсацкой орды — Собр. соч. в пяти томах, т. I. Алма-Ата, 1984.
22. Валиханов Ч. Ч., Письмо профессору И. Н. Березину — Сонда.
23. Валиханов Ч. Ч., Извлечения из جامع التواريخ — Сонда.
24. Валиханов Ч. Ч., Киргизское родословие — Сонда, т. 2. Алма-Ата, 1985.
25. Вельяминов-Зернов В. В., Исследование о Касимовских царях и царевичах, ч. 1—4. Спб., 1863—1887.
26. Владимирцов Б. Я., Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
27. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950.
28. Гумилев Л. Н., Древние тюрки. М., 1967.
29. Дела Тайного приказа. т. 22. кн. 2, Спб., 1908.
30. Древнетюркский словарь, Л., 1969.
31. Ертедегі казак әдебиеті хрестоматиясы. Алматы, 1967.
32. Жунисбаев К., Кадыргали Джалаири.— Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII—XIX вв.). Алма-Ата, 1965.
33. История Казахской ССР, т. I. Алма-Ата, 1957.
34. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах, т. 2. Алма-Ата, 1979.
35. Кадырбаев А. Ш., «Юань-ши» как источник по истории керейтов и найманов. Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. 1976—1977. М., 1984.
36. Казахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1961.
37. Карамзин Н. М., История государства Российского, т. X. Спб., 1834.
38. Козин С. А., Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Юань-Чоу би-ши. Монгольский обыденный изборонок. т. I. М.—Л., 1941.
39. Кляшторный С. Г., Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
40. Қойгелдиев М., Қадырәлі Қосымұлы (Қадырғали Жалайри) және оның еңбегі. «Жалын», 1987, № 5.

41. Қойгелдиев М., Қадырәлі Қасымұлының «Жылнамалар жинағы» мәдениет ескерткіші және тарихи дерек ретінде.—«Вопросы истории и историографии культуры Казахстана», Сборник науч. статей. Алма-Ата, 1988.

42. Қордабаев Т., Тарихи синтаксис, Алматы, 1964.

43. Қордабаев Т., Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері, Алматы, 1975.

44. Кононов А. Н., Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хивинского. М.—Л., 1958.

45. Лубсан Данзан. Алтан тобчи (Золотое сказание). Перевод с монгольского; введение, комментарий и приложения Н. П. Шастиной. М., 1973.

46. Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л. 1951.

47. Марғұлан Ә., Күміс сандық құпиясы.—Қазақ әдебиеті, 1981, 1 қаңтар.

48. Марғұлан А. Х., Комментарии к сочинениям Валиханова Ч. Ч.—Ч. Ч. Валиханов. Собр. соч. в пяти томах. т. I. Алма-Ата, 1961.

49. Масанов Э. А., Из истории этнографического изучения казахского народа в России (XV—XVII вв.) М., 1964.

50. Масанов Э. А., Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата, 1966.

51. Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата, 1969.

52. Миллер Г. Ф., История Сибири, т. I. М.—Л., 1937.

53. Навои Алишер., Поэмы, Переводы со староузбекского. М., 1972.

54. Рахим А., О новом списке татарского исторического сочинения XVII века. Вестник научного общества татароведения. Казань, 1927, № 7.

55. Рашид ад-дин Фазуллах. Джами ат-таварих (сборник летописей). т. III. Пер. с персидского языка А. К. Арендса. Баку, 1957.

56. Рашид ад-дин Фазуллах., Сборник летописей. т. I. кн. 1, 2. М.—Л., 1952 ж.

57. Русская военная сила. Очерки развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. вып. III. М., 1889.

58. Сафарғалиев М. Г., Распад Золотой Орды, Саранск. 1960.

59. Севортян Э. В., Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М., 1974.

60. Сибирские летописи. Издание Императорской Археографической комиссии. Спб., 1907.

61. Скрынников Р. Г., Борис Годунов, М., 1983.

62. Сыздыкова Р., Қадыргали Жалаиридың «Жами ат-тауарих» атты шығармасының тіліндегі тұрақты тіркестер. Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. Алматы, 1983.

63. Сыздыкова Р. Г., Язык «Жами ат-тауарих» Жалаири. Алма-Ата, 1989.

64. Тизенгаузен В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, извлечения из сочинения арабских. Спб., 1884; т. II. Извлечения из персидских сочинений. М.— Л., 1941.

65. Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. т. IV. Спб., 1866.

66. Уәлиханов Ш. Ш., Таңдамалы. Алматы, 1985.

67. Усманов М. А., Татарские исторические источники XVII—XVIII вв. Сборник летописей. Дафтар-и Чингиз-наме. Таварих-и Булгария. Татарские шаджара. Казань, 1972.

68. Усманов М. А., Рецензия на кн: «Великие ученые Средней Азии и Казахстана. VIII—XIX вв.» Алма-Ата, 1965. Народы Азии и Африки. 1967, № 2.

69. Хисамиева З. А., Язык дастанов Кадыргали бека. Автореферат. Уфа, 1980.

70. Хисмәтуллин Х., «Жамигь-эт-тәварих»-ның татарча тәржәмесе.— Татар теле һәм әдебиеты. Казань, 1959.

71. Чулошников А. П., Очерки по истории казахско-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских народов. Оренбург, 1924, ч. I.

72. Шарагуджи. Монгольская летопись XVII века. Сводный текст. Перевод введение и примечания Н. П. Шастиной. М.— Л., 1957.

73. Янушкевич А., Күнделіктер мен хаттар. Орыс тілінен аударған М. Сарсекеев. Алматы, 1979.

МАЗМҰНЫ

БІРІНШІ ТАРАУ

**«Жами ат-тауарих» — мәдениет ескерткіші
және тарихи дерек 8**

ЕКІНШІ ТАРАУ

«Жами ат-тауарихтың» тілі 52

ҮШІНШІ ТАРАУ

**Араб графикасынан транскрипцияланған
«Жами ат-тауарихтың» тексі 122**

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

**Б. Годуновқа арнау және Қадырғали бидің өзі
жазған дастандары 246**

Түсініктер 264

Әдебиеттер тізімі 267

РАБИГА СЫЗДЫКОВА, МАМБЕТ КОЙГЕЛДИЕВ

**СБОРНИК ЛЕТОПИСЕЙ
КАДЫРГАЛИ БИ КОСУМУЛЫ**

(На казахском языке)

**Редакторы Т. Нүсіпбаев
Көркемдеуші редакторы Ө. Пілеулиев
Техникалық редакторы А. Токмұрзина
Корректорлары Ә. Смағұлова, Ж. Махмутова**

ИБ №1

Теруге 27.02.91 күні жіберілді. Басуға 14.08.91 қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/32}. Офсеттік қағаз. Өріп түрі «Тип Таймс». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 14,28. Шартты бояулы беттаңбасы 18,16. Есептік баспа табағы 13,14. Тиражы 9000 дана. Заказ № 2200. Бағасы 2 сом.

Қазақ КСР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93-үй.

Қазақ КСР Халыққа білім беру министрлігінің «Қазақ университеті» баспасы, 480121, Алматы қаласы, Тимирязев көшесі, 46-үй.

THERE IS NO DOUBT THAT IN THE
EXISTING INFORMATION ABOUT
THE KAZAKHS THE VERY FIRST
PLACE BELONGS TO «THE COL-
LECTION OF CHRONICLES».

Tchokan Valikhanov

NUL DOUTE DUE LE «RECUEIL DES
CHRONIDUES» TIENT LA PREMIERE
PLACE EN MATIERE D'INFORMA-
TIONS SUR LES KAZAKHS.

Tchokan Valikhanov

НЕТ, СОМНЕНИЯ, ЧТО В ОТНОШЕНИИ
СВЕДЕНИЙ О КАЗАХАХ САМОЕ ПЕР-
ВОЕ МЕСТО ЗАНИМАЕТ «СБОРНИК
ЛЕТОПИСЕЙ».

Чокан.

HINSICHTLICH DER ANGABEN ÜBER
DIE KASACHEN NIMMT DIE ANNA-
LENSAMMLUNG OHNE ZWEIFEL DIE
ERSTE STELLE EIN.

Tchokan Valichanov

قازاق تاريحينا قاتستى دەرهكتەرى
جاسان، سۆزسىز، ەك بىرىنشى
ورىن جىنامالار جىناعنا ۋە تان.
ش. ۋاليجانوف

2c.